

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Міністерство освіти і науки України
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ПІНЧУК ЛЮДМИЛА ВІКТОРІВНА

УДК 94(477.82)«1941/1950»:323.269.3(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ
НА ВОЛИНІ У 1941 Р. – СЕРЕДИНІ 1950-Х РР.
(НА МАТЕРІАЛАХ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ)**

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Галузь знань 03 «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л. В. Пінчук

Науковий керівник: Кучерепа Микола Михайлович, кандидат історичних наук, професор.

Дисертація є ідентичною іншим примірникам дисертації

Голова спеціалізованої вченої ради ДФ (вказати номер)

д. і. н., проф. В. К. Баран

Луцьк–2023

АНОТАЦІЯ

Пінчук Л. В. Український національно-визвольний рух на Волині у 1941 р. – середині 1950-х рр. (на матеріалах Камінь-Каширського району). *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2023.

Сучасні підходи до наукового пізнання та доступ до архівних матеріалів дають змогу комплексно дослідити український національно-визвольний рух на території Камінь-Каширського району в 1940-х – середині 1950-х рр. ХХ ст.: його мету, розвиток, учасників і досягнення. Запропонована дисертація є першим цілісним дослідженням визвольної боротьби українського народу в роки Другої світової війни та повоєнний період у межах зазначеного району.

На сьогодні історичні дослідження дедалі частіше привертають увагу науковців, а їх важливість посилюється наявністю історичних прогалин на локальному рівні. Недостатня оцінка результатів визвольної боротьби українського народу та низька комунікація з населенням стали суттєвим підґрунтям для російської агресії у ХХІ ст. Об'єктивна оцінка проблем, пов'язаних із розгортанням та результатами визвольної боротьби в попередні століття, посилить стійкість національної позиції та збільшить кількість національно-свідомого населення.

У цьому дослідженні проаналізовано стан наукового вивчення вказаної проблеми. Виокремлено три групи історіографічних праць – радянську, вітчизняну й зарубіжну. У них відображено загальну характеристику становища українського визвольного руху на території сучасної України загалом та Волині зокрема в 1940–1950-х рр. Однак українське дослідження акцентують увагу саме на особливостях локальної боротьби.

Виконання поставлених завдань зумовило застосування широкої бази джерел. Зокрема, використано матеріали Державного архіву Волинської

області, архівів управління Служби безпеки України у Волинській області, управління Міністерства внутрішніх справ України у Волинській області та чимало документів із Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Окрім архівних матеріалів, у процесі роботи опрацьовано збірники документів і матеріалів, мемуари, усні свідчення, фотоматеріали.

Теоретико-методологічна основа дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності, науковості та всебічності.

Поєднання різних методів і принципів історичного пізнання дало змогу зреалізувати поставлені завдання й досягти визначеної мети.

У міжвоєнний період на території Камінь-Каширщини сформувався націоналістичний рух, котрий відстоював національну ідею – побудову самостійної Української держави. Із цією метою його представники розгорнули активний спротив політичним режимам – спочатку – польському, а згодом – німецькому та радянському.

Розширення мережі ОУН і формування підвалин повстанської армії збіглося з німецькою окупацією, що ознаменувало новий етап визвольної боротьби на цій території.

В означений період район підпорядковувався Поліському обласному проводу на чолі з Іваном Литвинчуком та структурно входив до Брест-Литовської округи. Із літа 1942 р. керівником організації в районі був *Аркан* (Євтух Омелянюк). Із 1942 р. по вересень 1943 р. функції районного провідника виконував *Ярослав* (Кузьменко). Активні осередки ОУН на території району були в селах Качин, Сошично, Ниці, Мельниці, Личини, Ольбле-Ляцьке.

Починаючи з весни 1943 р., на території району з'являються перші повстанські групи: «Озеро» на чолі з Ю. Стельмащуком, «Котловина» – С. Ковалем, «Січ» – П. Антонюком. Уже влітку 1943 р. тут зафіксовано три активні сотні УПА: *Маркевича* (командир Петро Відьмук), *Погорельця* (командир Микола Чубетейко), *Величка* (командир Іван Величко).

Основними завданнями ОУН й УПА були протистояння німецьким окупаційним силам та захист цивільного населення. Повстанці активно перешкоджали зборам продовольства й вивезенню цивільних осіб на примусові

роботи до Рейху. Задля виконання таких завдань підривали залізничні колії та іншу транспортну інфраструктуру.

Водночас, поки повстанці боролися проти німців на військовому фронті, ОУН вела активну інформаційну боротьбу, що полягала передусім в інформуванні населення про реальну мету жорсткої політики німецького режиму.

Інший фронт боротьби для національно-визвольних сил у період німецької окупації стосувався радянської партизанки та польських військових формувань.

Перші розвивалися на території району паралельно з українським повстанським рухом. Складність цього протистояння полягала в схожості їхніх методів боротьби, джерелах наповнення кадрового потенціалу тощо. Окрім фізичного взаємознищення, обидві військові формації мали активні бойові зіткнення з метою тактичної переваги в отриманні продовольчого й побутового забезпечення. Адже і ті, й інші цілковито залежали від допомоги місцевого населення.

Протистояння з польськими воєнізованими формуваннями мало декілька вимірів. Насамперед тому, що поляки були інтегровані в різні ворожі для українського визвольного руху формації, діяльність яких там полягала в такому: по-перше, це участь поляків у німецькій поліції, яка грабувала населення, по-друге – сутички з УПА в лавах радянських партизанів. Однак у повстанців були конфлікти й із польською самообороною, яка сформувалася передусім у місцях компактного проживання польського населення. Більшої ваги протистоянню між поляками та українцями додавав той факт, що вони мали абсолютно різні погляди на майбутнє Волинського регіону. Поляки сподівалися на його повернення до складу Польської держави, а українські націоналісти й УПА робили все можливе, щоб створити Українську незалежну державу.

Боротьба на інформаційному фронті між українським визвольним рухом та радянськими й польськими формуваннями лише підкреслювала неможливість їх співіснування.

Із початком вигнання німецьких військ українське підпілля вступило в новий етап своєї боротьби, що полягав у намаганні не допустити встановлення радянського окупаційного режиму на цій території.

Тому з перших днів березня 1944 р. УПА була змушена вести запеклі бої з різними радянськими військовими формуваннями (Червоною армією, партизанами, прикордонниками, військами внутрішніх справ і державної безпеки). Проти націоналістичного руху та збройного підпілля використано широкий масив агентурної роботи й різноманітні репресивні заходи. Протягом другої половини 1940-х рр. військовий і психологічний тиск здійснювався не лише на представників підпілля, але й на членів їхніх родин. Дружин, батьків, дітей і навіть далеких родичів радянська влада виселяла у віддалені регіони СРСР, провокуючи підпілля на припинення боротьби. Іншою метою таких заходів було позбавлення регіону ворожого елемента та переривання ланцюжка забезпечення підпільної боротьби (провіант і кадровий ресурс). Однак навіть у складних умовах підпілля проводило різні акції задля недопущення депортацій.

Іншою, не менш важливою ланкою боротьби було недопущення встановлення радянського адміністративного апарату. Цей фронт передбачав знищення новоприбулих радянських чиновників, ліквідацію місцевих комуністів і їхніх симпатиків (сільських голів, їхніх заступників, депутатів тощо), перешкоджання колективізації та продовольчим поборам. В інформаційній пропаганді українські націоналісти намагалися переконати населення в згубності радянської політики й мотивували продовжувати боротьбу.

Зрештою, друга половина 1950-х рр. зумовила припинення повстанської боротьби через виснаження, великі кадрові втрати та переважаючі сили противника.

Ключові слова: український національно-визвольний рух, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, Камінь-Каширський район, Волинська область.

ANNOTATION

Pinchuk L. V. Ukrainian national liberation movement in Volyn in the 1940s – mid-1950s (based on materials from the Kamin-Kashyrskyi district). *Qualifying scientific work on manuscript rights.*

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 03 «Humanities» in the specialty 032 «History and Archeology». – Volyn National University named after Lesya Ukrainka. Lutsk, 2023.

Modern approaches to scientific knowledge and access to archival materials make it possible to comprehensively investigate the Ukrainian national liberation movement on the territory of Kamin-Kashyrskyi district in the 1940s – mid-1950s of the 20th century: its purpose, development, participants and achievements. The proposed dissertation is the first comprehensive study of the liberation struggle of the Ukrainian people during the Second World War and the post-war period within the specified district.

Today, historical-patriotic studies increasingly attract the attention of scientists, and their importance is enhanced by the presence of historical gaps at a narrow level. Inadequate assessment of the results of the liberation struggle of the Ukrainian people and low communication with the population became a significant basis for Russian aggression in the 21st century. An objective assessment of local problems related to the deployment and results of the liberation struggle in previous centuries will strengthen the stability of the national position and increase the number of nationally conscious population.

This study analyzes the state of scientific study of the specified problem. Three groups of historiographic works are distinguished – Soviet, domestic and foreign. They reflect the general characteristics of the situation of the Ukrainian liberation movement on the territory of modern Ukraine in general and Volyn in particular in the 1940s and 1950s. However, very few studies focus on the specifics of the local struggle.

The fulfillment of the tasks required the use of a wide base of sources. In particular, the materials of the State Archive of the Volyn Region, the archives of the Security Service of Ukraine in the Volyn Region, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the Volyn Region, and many documents from the Branch Archive of the Security Service of Ukraine in Kyiv were used. In addition to archival materials, collections of documents and materials, memoirs, oral testimonies, and photographic materials were processed during the work.

The theoretical and methodological basis of the research is based on the principles of historicism, objectivity, systematicity, scientificity and comprehensiveness.

The combination of various methods and principles of historical knowledge made it possible to realize the set tasks and achieve the defined goal.

In the interwar period, a nationalist movement was formed on the territory of Kamin-Kashyrskyi region, which advocated the national idea of building an independent Ukrainian state. For this purpose, its representatives developed active opposition to the political regimes – first – Polish, and later – German and Soviet.

The expansion of the OUN network and the formation of the foundations of the rebel army coincided with the German occupation, which marked a new stage of the liberation struggle in this territory.

During this period, the district was under the authority of the Polisskyi Regional Board headed by Ivan Lytvynchuk and was structurally part of the Brest-Litovsk District. Since the summer of 1942, the head of the organization in the district was *Arkan* (Yevtukh Omelanyuk). From 1942 to September 1943, *Yaroslav* (Kuzmenko) served as the district leader. There were active OUN cells on the territory of the district in the villages of Kachyn, Soshychno, Nytsi, Melnytsi, Lychyny, and Olble-Liatske.

Starting from the spring of 1943, the first rebel groups appeared on the territory of the district: «Ozero» led by Y. Stelmashchuk, «Kotlovyna» – S. Koval, «Sich» – P. Antonyuk. Already in the summer of 1943, three active UPA hundreds were recorded here: *Markevich* (commander Petro Vidmuk), *Pohorelts* (commander Mykola Chubetyko), *Velichka* (commander Ivan Velychko).

The main tasks of the OUN and the UPA were to oppose the German occupation forces and protect the civilian population. The rebels actively prevented the collection of food and the deportation of civilians to forced labor in the Reich. In order to carry out such tasks, railway tracks and other transport infrastructure were blown up.

At the same time, while the insurgents fought against the Germans on the military front, the OUN waged an active informational struggle, which primarily consisted in informing the population about the real goal of the harsh policy of the German regime.

Another front of struggle for the national liberation forces during the German occupation concerned the Soviet partisans and Polish military formations.

The first developed on the territory of the district in parallel with the Ukrainian insurgent movement. The complexity of this confrontation lay in the similarity of their methods of struggle, sources of filling personnel potential, etc. In addition to physical mutual destruction, both military formations had active combat clashes with the aim of tactical advantage in obtaining food and household supplies. After all, both of them were completely dependent on the help of the local population.

The confrontation with Polish paramilitary formations had several dimensions. First of all, because the Poles were integrated into various formations hostile to the Ukrainian liberation movement, whose activities there consisted of the following: firstly, the participation of Poles in the German police, which robbed the population, and secondly, clashes with the UPA in the ranks of Soviet partisans. However, the rebels also had conflicts with Polish self-defense, which was formed primarily in places where the Polish population lived compactly. The fact that they had completely different views on the future of the Volyn region added more weight to the confrontation between Poles and Ukrainians. Poles hoped for its return to the Polish state, and Ukrainian nationalists and the UPA did everything possible to create an independent Ukrainian state.

The struggle on the information front between the Ukrainian liberation movement and the Soviet and Polish formations only emphasized the impossibility of their coexistence.

With the beginning of the de-occupation of the district by the Soviet troops, the Ukrainian underground entered a new stage of its struggle, which consisted in an effort to prevent the establishment of the Soviet occupation regime in this territory.

Therefore, from the first days of March 1944, the UPA was forced to wage fierce battles with various Soviet military formations (the Red Army, partisans, border guards, internal affairs and state security forces). A wide array of intelligence work and various repressive measures were used against the nationalist movement and the armed underground. During the second half of the 1940s, military and psychological pressure was exerted not only on representatives of the underground, but also on members of their families. The Soviet authorities deported wives, parents, children and even distant relatives to remote regions of the USSR, provoking the underground to end the struggle. Another goal of such measures was to rid the region of an enemy element and interrupt the supply chain of the underground struggle (provisions and personnel resources). However, even in difficult conditions, the underground carried out various actions to prevent deportations.

Another, no less important part of the struggle was the prevention of the establishment of the Soviet administrative apparatus. This front provided for the destruction of newly arrived Soviet officials, the elimination of local communists and their sympathizers (village heads, their deputies, deputies, etc.), the prevention of collectivization and food levies. In information propaganda, Ukrainian nationalists tried to convince the population of the perniciousness of Soviet policy and motivated them to continue the struggle.

Ultimately, the second half of the 1950s led to the end of the insurgent struggle due to exhaustion, heavy personnel losses and overwhelming enemy forces.

Keywords: Ukrainian national liberation movement, Organization of Ukrainian nationalists, Ukrainian Insurgent Army(UPA), Kamin-Kashyrskiy district, Volyn region.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Балецька Л. В. Боротьба УПА та підпілля ОУН проти мобілізаційних заходів радянської влади (на прикладі Камінь-Каширського району Волинської області). *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск*. 2019. С. 304–312.

2. Пінчук Л. В. «Протистояння ОУН та УПА з радянською адміністрацією на Волині в 1944–1945 рр. (на матеріалах Камінь-Каширського району)». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. Вип. 34. С. 37–44.

3. Пінчук Л. В. Протистояння українського націоналістичного підпілля радянським виборчим кампаніям 1946–1947 рр. (на матеріалах Камінь-Каширського району Волинської області). *Літопис Волині / Волинський національний університет імені Лесі Українки*. Луцьк: Вид. дім «Гельветика», 2021. Чис. 24. С. 21–27.

4. Пінчук Л. В. Агентурна мережа як складник протистояння між національно-визвольним рухом і радянськими каральними органами на території Камінь-Каширського району. *Літопис Волині / Волинський національний університет імені Лесі Українки*. Луцьк: Вид. дім «Гельветика», 2021. Чис. 25. С. 24–28.

5. Пінчук Л. В. Депортаційні акції радянської системи щодо мешканців Камінь-Каширщини в 1945–1950-х рр. *Літопис Волині / Волинський національний університет імені Лесі Українки*. Луцьк: Вид. дім «Гельветика», 2022. Чис. 26. С. 27–31.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Балецька Л. В. Бойовий шлях повстанця «Калини» (за матеріалами особової справи Цюрик Іларіона Єфимовича). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України і Волині*. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2020. Вип. 69. С. 20–23.

7. Балецька Л. В. Напад УПА на німецький гарнізон в Камінь-Каширську в серпні 1943 р. Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень: матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф. аспірантів і студентів (14–15 трав. 2019 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 315–317.

8. Балецька Л. В. Створення винищувальних батальйонів на Волині в 1944–1946 рр. (на матеріалах Камінь-Каширського району). Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень: матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф. аспірантів і студентів (12–13 трав. 2020 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2020. С. 107–109.

9. Балецька Л. В. Формування радянського партизанського руху на Камінь-Каширщині (липень 1941 р. – листопад 1942 р.). *Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі: літні диспути: тези доп. I Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., «WayScience»* (1–2 серп. 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 23–27.

10. Пінчук Л. В. Боротьба за продовольство як форма протистояння між УПА та радянськими партизанами (на прикладі Камінь-Каширського району). Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень: матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф. аспірантів і студентів (12–13 трав. 2021 р.). Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2021. С. 294–296.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

11. Балецька Л. В. Протистояння УПА з радянськими партизанами та поляками на Камінь-Каширщині (1943–1944). *Новітня доба* / голов. ред. Михайло Романюк; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 7. С. 54–64.

12. Балецька Л. В., Рудянин І. П. Камінь-Каширщина в роки Другої світової війни. *Старий Луцьк*: наук.-інформ. зб. Луцьк: Волин. обл. друк., 2017. Вип. XIII. С. 370–373.

13. Реабілітовані історією. Волинська область: у 27 т. Кн. 5, автор. кол.: Кучерепа М. М., Балецька Л. В. та ін. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 584 с.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	13
Вступ	14
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	19
1.1. Стан наукового вивчення теми	19
1.2. Джерельна база	38
1.3. Теоретико-методологічні засади	50
Висновки до розділу 1	53
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	55
2.1. Боротьба з німецьким окупаційним режимом	55
2.2. Збройний конфлікт із радянським партизанським рухом	70
2.3. Українсько-польський конфлікт	94
Висновки до розділу 2	104
РОЗДІЛ 3. БОРОТЬБА УПА Й ПІДПІЛЛЯ ОУН ІЗ РАДЯНСЬКИМ РЕЖИМОМ	107
3.1. Протидія радянській силовій системі	107
3.2. Опір радянзації	145
Висновки до розділу 3	173
Висновки	176
Список використаних джерел	181
Додатки	204

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АК** – Армія крайова;
- ВВ** – Внутрішні війська;
- ВКП(б)** – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків);
- ВО** – Військова округа;
- ДКО** – Державний комітет оборони;
- КБ СБ ОУН** – кущова боївка Служби безпеки Організації українських націоналістів;
- КДБ** – Комітет державної безпеки;
- КП(б)У** – Комуністична партія (більшовиків) України;
- КПЗБ** – Комуністична партія Західної Білорусі;
- КПРС** – Комуністична партія Радянського Союзу;
- МВС** – Міністерство внутрішніх справ;
- МДБ** – Міністерство державної безпеки;
- НКВС** – Народний комісаріат внутрішніх справ;
- НКДБ** – Народний комісаріат державної безпеки;
- ОУН(б)** – Організація українських націоналістів (бандерівців);
- СБ ОУН** – Служба безпеки Організації українських націоналістів;
- Смерш** – Управління контррозвідки Червоної армії, назване від словосполучення «Смерть шпигунам»;
- СРСР** – Союз Радянських Соціалістичних Республік;
- УВО** – Українська військова організація;
- УГВР** – Українська головна визвольна рада;
- УНКВС** – Управління Народного комісаріату внутрішніх справ;
- УПА** – Українська повстанська армія;
- УРСР** – Українська Радянська Соціалістична Республіка;
- УШПР** – Український штаб партизанського руху;
- ЦК** – Центральний комітет;
- ЧА** – Червона армія.

ВСТУП

Актуальність теми. Важливим напрямом історичних досліджень на сучасному етапі є вивчення історії окремих регіонів. Адже саме воно формує уявлення про загальні закономірності та особливості історичного процесу, дає змогу простежити тяглість і взаємозв'язок між подіями та явищами в регіоні.

Попри те, що нині наше суспільство переживає певний етап «націоналізації та героїзації», ставлення частини населення до визвольної боротьби під проводом ОУН й УПА залишається неоднозначним. Проблемні питання визвольної боротьби в період Другої світової війни не вирішені також і на локальному рівні в різних регіонах України. Камінь-Каширський район не став винятком.

Унаслідок свого географічного положення в міжвоєнний період територія району та сусідніх із ним не входила до адміністративних територіальних меж Волині, що суттєво обмежило його вивчення в контексті складних історичних процесів регіону.

Навіть та кількість матеріалу, що наявна в нашому розпорядженні про міжвоєнний період, свідчить, що тут діяв потужний націоналістичний спротив. Події Другої світової війни лише загострили національні пориви населення Камінь-Каширщини. Особливого розвитку український визвольний рух на цих теренах набув із початку 1940-х рр., а саме від часу німецької окупації. Специфічності дослідженню цієї проблеми надає той факт, що практично одночасно тут розвивалися різні військово-політичні воєнізовані формування: українські націоналісти (бульбівці, бандерівці, мельниківці), радянські та польські партизани. Водночас український визвольний рух вів боротьбу з двома тоталітарними режимами – німецьким і радянським.

Власне об'єктивне вивчення досвіду визвольної боротьби на вузькому локальному рівні дасть змогу усунути викривлені історичні факти та знизити градус суспільної напруги до негативного трактування діяльності ОУН й УПА. Також це посилить становлення національної свідомості мешканців регіону,

котра довгий час формувалася крізь призму задалегідь нав'язаних радянських наративів.

Сучасна російська агресія проти нашої держави ще більше актуалізувала потребу інформування українського суспільства про визвольну боротьбу та її героїв. Адже нині наше покоління вступило в черговий етап боротьби за свою свободу й суверенітет, проти спадкоємців радянського режиму. По-перше, ми спостерігаємо відродження українського партизанського руху на тимчасово окупованих територіях. По-друге, російська пропаганда нині використовує досі наявні в нашому суспільстві стереотипи, зокрема й історію ОУН та УПА як інструмент маніпуляції. Саме тому в роботі важливо показувати тяглість історичних процесів і зв'язок поколінь. Така політична тактика відпрацьовується як усередині свого суспільства, так і на тимчасово окупованих територіях. На нашу думку, саме недопрацювання в питаннях якісної оцінки визвольної боротьби нашого народу в попередні століття сприяє поширенню в нашому суспільстві проросійських наративів.

Окрім того, відсутність комплексних досліджень із цієї проблеми є додатковим свідченням актуальності теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Наукове дослідження здійснене в межах наукової теми 0119U001845 «Актуальні проблеми нової та новітньої історії України: суспільство, політика, культура» кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Мета дисертації – комплексне дослідження загальних тенденцій й особливостей діяльності українського національно-визвольного руху на території Камінь-Каширського району в 40-х – середині 50-х рр. ХХ ст. на основі здобутків сучасної української історичної науки та нових джерел. Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію таких **завдань**:

- проаналізувати ступінь вивченості теми;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- ідентифікувати організаційну структуру ОУН й УПА на початку 1940-х рр.;

- визначити основні напрями антинімецької боротьби;
- виявити основні збройні формування, які діяли в межах досліджуваного району;
- простежити взаємозв'язок між поляками та радянськими партизанами в «польському питанні»;
- проаналізувати основні форми й методи боротьби ОУН та УПА проти радянського режиму в 1944 – середині 1950 рр.

Об'єктом дослідження є український націоналізм в 1940-х – середині 1950-х рр.

Предмет дослідження – український національно-визвольний рух на Волині в 1941 – середині 1950-х років (на матеріалах Камінь-Каширського району).

Хронологічні рамки дослідження визначаються початком 1940-х – серединою 1950-х рр. Нижньою хронологічною межею є 1941 р., коли розпочалося німецьке вторгнення на Волинь та район зокрема. Верхньою хронологічною межею є середина 1950-х рр., час активного переслідування представників ОУН й УПА радянською карально-репресивною системою; завершальний період збройного опору УПА на території району.

Географічні межі дослідження обмежені північною частиною Волині, а саме Камінь-Каширським районом у межах територіального поділу 1991 р.

Методологічна основа роботи. В основу роботи покладено принцип історизму, який розглядає всі процеси суспільного життя в закономірному й логічному розвитку в історичному часі та просторі. У процесі роботи над темою застосовувався комплексний підхід, що передбачає її різностороннє вивчення, тобто виокремлення певних аспектів теми, дослідження кожного з них і поєднання в єдиній системній структурі. Під час дослідження цієї проблеми використовувалися як загальнонаукові методи, так і спеціальні.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що здійснено спробу комплексно розглянути діяльність українського національно-визвольного руху на прикладі локального регіону.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в такому:

уперше:

- систематизовано збройні підрозділи УПА, які діяли в районі у визначений час;

- простежено особливості мобілізації цивільного населення до лав УПА та Червоної армії;

- охарактеризовано участь та визначено складові діяльності польського населення в радянському партизанському русі проти ОУН й УПА;

уточнено та вдосконалено:

- відомості про рядовий і керівний склад ОУН й УПА в районі;

- відомості щодо німецької політики стосовно національно-визвольного руху;

подальшого розвитку набули:

- знання про українсько-польські суперечності на тлі військових дій у 1943–1944 рр.;

- відомості про репресії щодо представників націоналістичного руху та їхніх родин.

Практичне значення одержаних результатів дослідження. Фактичний матеріал, основні положення й висновки дисертації можуть бути використані під час вивчення курсів загальної та локальної історії. Окремі розділи роботи можуть бути корисні на уроках історії України з теми «Наш край».

Матеріали роботи можуть становити цінність під час написання узагальнювальних робіт з історії України, Волині, окремих сіл Волинської області.

Порушені в роботі проблеми дають змогу краєзнавцям, науковцям й оглядачам переосмислити суперечливі питання, пов'язані з боротьбою ОУН та УПА на вузькому локальному рівні.

Накопичений фактографічний матеріал можна використати в масово-просвітницькій і музейній роботі для оформлення тематичних експозицій.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки впродовж 2020–2022 рр. й апробовані на конференціях, а саме: «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України і Волині» (Луцьк – Камінь-Каширський, 19–20 жовтня 2020 р.); «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 14–15 травня 2019 р.); «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 12–13 травня 2020 р.); «Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі: літні диспути: “WayScience”» (Дніпро, 1–2 серпня 2019 р.); «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (12–13 травня 2021 р.).

Публікації. Основні твердження й висновки дисертації відображено в п’яти наукових фахових виданнях.

Результати дослідження відображено в 13 статтях, п’ять із яких опубліковано в наукових фахових виданнях, що входять до переліку МОН України, п’ять – у наукових працях та матеріалах міжнародних і всеукраїнських конференцій, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації, три – наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура дослідження побудована за проблемно-хронологічним принципом. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, загальних висновків, посилань, списку використаних джерел (291 позиція) та 12 додатків. Загальний обсяг дисертації – 219 сторінок, із яких основний текст становить 183 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення теми

З огляду на сучасні події (російська агресія), у яких опинилася наша країна, дослідження з історії боротьби за свою державність набувають особливої актуальності. У радянський час об'єктивне вивчення українського визвольного руху було неможливим. Адже до 1960-х рр. між радянським керівництвом й українським визвольним рухом ще тривало активне протистояння.

Проблема вивчення історії українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни набула особливої гостроти після розпаду СРСР і здобуттям Україною незалежності. Цьому посприяли розсекречення радянських документів в архівах України, послаблення ідеологічного напруження в суспільстві, відсутність партійного контролю.

Зважаючи на досить велику кількість робіт, у яких тією чи іншою мірою досліджується проблема українського національно-визвольного руху на Волині в контексті локальної історії, доцільно здійснити їх аналіз за кількома групами: 1) праці радянських дослідників; 2) наукові дослідження вітчизняних істориків та діаспори; 3) роботи зарубіжних учених.

Перша група досліджень відзначається суттєвими обмеженнями, продиктованими небажанням радянського керівництва породжувати будь-яку полеміку стосовно намагань певної частини українського суспільства створити свою державність. Адже в радянській парадигмі не існувало ніякої окремішності, був лише спільний радянський простір. Крім того, тривалий конфлікт між радянською карально-репресивною системою й українським визвольним рухом був на поверхні.

Зважаючи на те, що історична наука розглядалася передусім як інструмент державної політики, її завданням було будь-що стерти з пам'яті

«радянської людини» будь-яку позитивну інформацію про ОУН та УПА. Тому роботи раннього післявоєнного часу були радше пропагандистським інструментом, ніж виявом наукової об'єктивності. У наявних історіографічних дослідженнях можна виокремити три провідні напрями. Перший полягав у спробі переконати суспільство в несаможитності УПА. Для цього поширювався наратив про колабораційні зв'язки повстанців із військами вермахту. Саме такі тези просували В. Замлинський, В. Беляєв, М. Рудницький¹, В. Небесний². Однак, попри суттєву тенденційність, деякі дослідження, зокрема Л. Грицьківа, С. Герасименка³ та Ю. Омельчука⁴, цінні тим, що в них, хоч і фрагментарно, але відображено волинську ситуацію в 1944 р.

Другий наратив, відображений у радянській історіографії, полягав у загостренні акцентів щодо боротьби УПА проти Червоної армії. Натомість просувалися тези про відсутність протистояння українських націоналістів із німцями. І нарешті – третій напрям досліджень був покликаний довести начебто антинародний характер українсько-радянського протистояння. Для легалізації цього наративу збройна боротьба УПА й підпілля ОУН проти партійних функціонерів, представників радянської влади, бійців самооборони чи винищувальних батальйонів, сільських активістів висвітлювалися як злочини проти мирного населення. До того ж часто відділам УПА та підпільникам приписували дії спецгруп НКВС, які під виглядом повстанців чинили злочини проти цивільного населення. Вищеописані наративи відображено в роботі «Невідворотна відплата: за матеріалами судових процесів

¹ Замлинський В. Боротьба проти німецько-фашистських загарбників на Волині. *Український історичний журнал*. Київ, 1964. № 5. С. 75.; Беляєв В., Рудницький М. Під чужими прапорами. Київ: Рад. письменник, 1958. 112 с.

² Небесний В. ОУН – ярмарок по продажу шпигунів. Львів: Книж.-журн. вид-во, 1962. 56 с.

³ Герасименко С., Грицьків Л. Вирок виносить. Київ: Політвидав, 1970. 142 с.

⁴ Омельчук Ю. Змова (про зрадницькі дії українських буржуазних націоналістів у 1941–1944 рр. на Ровенщині). Львів: Каменярь, 1967. 148 с.

над зрадниками Батьківщини, фашистськими катами й агентами імперіалістичних розвідок» (упорядник М. Карішев)⁵.

Одне з перших у радянській історіографії досліджень, присвячених УПА, належить В. Давиденку⁶. У ньому стверджувалося, що збройна боротьба на заході України була бандитизмом і не була масовою, а ОУН – буржуазно-націоналістична агентура Німеччини. Автор намагався довести, що український народ не підтримував ОУН й УПА, але водночас визнавав незаконні дії радянської влади періоду сталінізму, зазначаючи, що вони не мали нічого спільного з ленінськими принципами національної політики. Широкий спектр проблем Другої світової війни, які стосуються також УПА, висвітлював М. Коваль⁷.

Спеціальних праць про діяльність ОУН й УПА на Камінь-Каширщині в радянський час не було написано. Однак серед величезного масиву узагальнювальних робіт доцільно виокремити ті, у котрих район згадано опосередковано чи фрагментарно. Заслужують на увагу 26-томна «Історія міст і сіл УРСР. Волинська область»⁸, 3-томна «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр.», а також «Українська РСР у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу: хроніка подій» (голова редколективу – В. Клоков)⁹.

Характерно, що в багатотомних загальних працях ні про військові, ні про демографічні втрати СРСР у війні не згадувалося, тоді як про матеріальні втрати написано детально.

⁵ Неотвратимое возмездие: по материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок / сост.: М. Е. Карышев. Москва: Воениздат, 1987. 360 с.

⁶ Давиденко В. А. Українська повстанча армія: Шлях ганьби і злочинів. Київ: Тов-во «Знання УРСР», 1989. 48 с.

⁷ Коваль М. В. Боротьба населення України проти фашистського рабства. Київ: Наук. думка, 1979. 135 с.; Коваль М. ОУН–УПА і третій рейх. *Політика і час*. 1991. № 6. С. 70–75.

⁸ Історія міст і сіл УРСР. Волинська область / за ред. П. Тронько. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР. 744 с.

⁹ Українська РСР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: в 3-х т. Т. 1: Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому у війні. Київ: Політвидав України, 1967. 544 с.; Українська РСР в Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941–1945 рр.: в 3-х т. Т. 2: Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни. Київ: Політвидав України, 1968. 520 с.; Українська РСР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: в 3-х т. Т. 3.: Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни. Київ: Політвидав України, 1969. 455 с.

У 1987 р. в Києві опубліковано збірник праць стосовно сіл Волині, Житомирщини та Рівненщини, які потерпіли від німецької окупації¹⁰. Серед переліку знищених німцями сіл Камінь-Каширського району згадано польську колонію Майдан. Парадокс у тому, що в попередні десятиліття радянська пропаганда приписувала цей злочин винятково українським націоналістам. У цьому ж збірнику немає жодного натяку на український націоналізм.

Попри недоступність багатьох джерел і наявність ідеологічних обмежень, радянським історикам удалось опрацювати основні проблеми війни та повоєнного часу, визначити напрями подальших досліджень.

Перші ґрунтовні праці про український визвольний рух написані представниками діаспори – учасниками або симпатиками подій визвольної боротьби. Для цих праць характерні надмірна емоційність та тенденційність у підборі матеріалів. Так, винятковість внеску ОУН(б) у визвольну боротьбу намагається довести Петро Мірчук. У своїй науковій праці він розкриває ідеологію й стратегію ОУН бандерівського крила. Серед цінного фактологічного матеріалу відображено формування перших відділів УПА, у тому числі й на Волині, господарське забезпечення, озброєння, особливості бойової тактики. У питаннях військової боротьби вчений розповідає про бої з німцями, визволення цивільного населення, яке відібрали для вивезення до Німеччини. Окрему увагу приділено питанням, пов'язаним із повторною окупацією західноукраїнських земель радянською владою. Однак підсумкові судження науковця не завжди формуються на джерельній базі дослідження¹¹.

Для розгляду воєнної історії Волині важливі роботи безпосередніх учасників подій, серед яких відзначимо наукову розвідку Миколи Лебеда «Українська Повстанська Армія: її генеза, ріст і дії...»¹² Однак праці такого

¹⁰ Дзвони пам'яті: книга про трагедію сіл Волині, Житомирщини та Рівненщини, знищених фашистами у роки війни / упорядники: О. Богачук та ін. Київ, 1987. Вип. 3. 230 с.

¹¹ Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. Мюнхен: [б. в.], 1953. 319 с.

¹² Лебедь М. Українська Повстанська Армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч.1: Німецька окупація України. Дрогобич: Відродження, 1993. 208 с.

штибу мають свої недоліки, серед яких – політична заангажованість автора, певний суб’єктивізм у висвітленні подій.

Справжнім ренесансом у вивченні українського національно-визвольного руху став період незалежності України. На початку 1990-х рр. українські науковці почали досліджувати т. зв. «білі плями» в історії визвольного руху, а розсекречення архівних справ породило низку наукових доробків із теми.

Важливий внесок у вивчення проблеми визвольної боротьби в 1990-х рр. на території Волині зроблено колективом науковців у рамках державних програм «Реабілітовані історією» та «Книга пам’яті». За підсумками проекту опубліковано низку томів, основу яких становлять документи репресованих, у тому числі за націоналістичну діяльність. Основна частина дослідження – це короткі біографічні довідки про репресованих громадян, які народилися, жили чи тимчасово перебували на території області. Оскільки прізвища репресованих подано в алфавітному порядку, то певну інформацію про мешканців Камінь-Каширського району можна віднайти в кожному з опублікованих томів.

Той масив персональної інформації про репресованих, який був сконсолідований дослідниками проєкту, дає можливість спростити першопочаткові розвідки молодих науковців у темах, пов’язаних із визвольним рухом на Волині в період Другої світової війни та в післявоєнний час.

Комплекс проблем, пов’язаних із діяльністю ОУН(б) і запіллям УПА на Волині й південному Поліссі в 1941–1944 рр., спробував дослідити історик Володимир Ковальчук. Свою увагу він зосередив на питаннях структури та мережі націоналістичного підпілля на Волині. Також увагу акцентовано на ділову документацію запілля УПА. Потрібно відзначити широку історіографічну й джерельну базу дослідження. Камінь-Каширський район згадується переважно в контексті ВО «Турів» як її складова частина. Описано діяльність політичного, господарського референта. Наявна інформація дає нам уявлення про керівний склад цих структур, їхні звіти. Надзвичайно цінною для дослідження є інформація про передмобілізаційні заходи на території району,

систему відбору новобранців тощо. Цього комплексу проблем стосуються також інші роботи науковця¹³.

Колосальну роботу з вивчення українського націоналістичного підпілля та повстанського руху відображено в працях Івана Патриляка¹⁴. У своїх дослідженнях він порушує широке коло питань, як-от: передумови й генеза визвольного руху в Україні; протистояння з нацистським і сталінським тоталітарними режимами; українсько-польські відносини під час війни. Загальна хронологія описаних подій – від початку Другої світової війни до ліквідації збройного підпілля радянськими силовими органами в 1960-х рр. Ще одна важлива робота вченого стосується військової діяльності ОУН(б). Так, у монографії «Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 рр.» ґрунтовно досліджено історико-ідеологічні причини мілітаризації ОУН(б), проаналізовано плани розбудови збройних сил, розроблені керівництвом Організації до початку німецько-радянської війни. Серед іншого висвітлено всі головні моменти, пов'язані з військовим будівництвом, здійснюваним оунівцями в зазначений період.

Комплексний підхід до вивчення українського визвольного руху на Волині періоду Другої світової війни здійснив історик Олег Ленартович. У своїй роботі «Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр.» науковець порушує питання участі селянства у визвольній боротьбі. Адже саме селяни були носіями національної ідеї й становили суспільно-економічну основу опору радянській системі. Автор також ґрунтовно аналізує участь населення в антиколективізаційних заходах, що було одним із завдань визвольної боротьби. У цьому питанні на чільне місце поставлено інформаційну боротьбу. Зокрема, наведено приклади націоналістичних закликів

¹³ Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і запілля УПА на Волині і південному Поліссі (1941–1944 рр.): монографія. Торонто: Літопис УПА, 2006. 512 с. (Серія: «Бібліотека «Літопису УПА»»). Т. 7). Також див.: Ковальчук В. Від підпілля ОУН до запілля УПА: еволюція оонівської мережі на північно-західних українських землях. *Український археографічний щорічник*. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць. 2004. Вип. 8/9. С. 381–409.

¹⁴ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія / Центр досліджень визвольного руху. Львів: Часопис, 2012. 592 с. Див.: Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України. *Український історичний журнал*. Київ, 2004. № 5. С. 81–95; Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 598 с.

до населення з вимогою не вступати до колгоспів та руйнувати радянську господарську інфраструктуру¹⁵.

В іншій монографії «Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни» О. Ленартович аналізує процеси, котрі сприяли поширенню націоналістичної ідеології в регіоні. Досліджено збройну боротьбу УПА, діяльність Т. Бульби-Боровця, Фронту української революції Т. Басюка. Також увагу приділено спробам польсько-українського порозуміння в роки війни. Детально охарактеризовано джерельну базу дослідження, підґрунтям для якого став великий масив матеріалів (діаспори, вітчизняних і зарубіжних праць)¹⁶.

Видавничо-пропагандистській роботі ОУН і УПА в 1940–1950-х рр. присвячена робота Олександри Стасюк¹⁷. У монографії охарактеризовано видавничу діяльність ОУН на українських землях періоду радянсько-німецької війни та повоєнного десятиліття, вказано основні напрями видавничої політики на кожному з етапів боротьби, накреслено схему діяльності пропагандистських структур і підпільних друкарень.

Боротьбі радянської влади з українським підпіллям на початковому етапі Другої світової війни присвячено окремий розділ монографії «Сталінські репресії на західних землях України 1939–1953 рр.»¹⁸

Проблему протистояння між українськими повстанцями та радянськими партизанами розкрито в наукових розвідках Анатолія Кентія, Володимира Лозицького, Івана Капаса, Андрія Сухих¹⁹. Досить маніпулятивною виявилася

¹⁵ Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр.: навч. посіб. Луцьк: [б. в.], 1998. 154 с.

¹⁶ Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія. Луцьк: Волин, нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 412 с.

¹⁷ Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів: Центр досліджень визвольного руху; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. 384 с.

¹⁸ Баран В., Сорока Ю., Токарський В. Сталінські репресії на західних землях України 1939–1953 рр. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2022. 296 с.

¹⁹ Кентій А., Лозицький В. Радянські партизани 1941–1944: світло й тінь. Київ: [б. в.], 2010. С. 80. Див.: Капась І. Радянський рух Опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація (1941–1953 рр.): монографія. Київ: КІС, 2016. 208 с.; Сухих А. Початок ескалації протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-

публікація В. Гици²⁰. У праці доволі однобічно змальовано джерела формування партизанського руху. Стверджується, що радянський партизанський рух на Волині сформувався за сприяння та підтримки місцевого населення й жодним чином не розкривається вплив вищого партійного керівництва на організаторів перших підпільних загонів. Також не повідомляється читачам про чинники, котрі сприяли вступу поляків до радянського партизанського руху, а лише перераховуються деякі з них. У роботах В. Гици відчуваються політична заангажованість та надмірне вживання радянської термінології.

Грунтовним вивченням питань, пов'язаних із формуванням і діяльністю СБ ОУН, займається Ярослав Антонюк²¹. На значній архівній базі автор у своїх роботах аналізує протистояння СБ ОУН із радянськими силовими органами, винищувальними загонами. Важливим також є комплекс проблем, пов'язаних із самоочищенням власне оунівської організації.

Деякі аспекти проблеми порушуються в наукових розвідках волинських істориків. Серед таких потрібно відзначити праці В. Дмитрука «Вони боролися за волю України», М. Кучерепа, «Історія Волині 1939–1941 рр.»²². Змальовуючи суспільно-політичні процеси на Волині, науковці торкаються проблем визвольної боротьби в регіоні.

Серед монографій потрібно виокремити колективну працю викладачів Східноєвропейського (Волинського) національного університету імені Лесі Українки за науковою редакцією В. Барана «Західне Полісся: історія та

підпільним рухом на Волині. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Острог, 2018. Вип. 27. С. 117–125.

²⁰ Гици В. Партизанська боротьба на Волині як складова народного опору у Великій Вітчизняній війні. *Архіви України*. 2010. № 2. С. 66–76.

²¹ Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині. Луцьк: Волин. кн., 2007. 176 с.; Див.: Антонюк Я. Боротьба СБ ОУН (б) з «дикими групами» на території Волині та Полісся (1944–1951 рр.). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк: Вежа, 2010. Т. 22. С. 120–124; Антонюк Я. Агентура СБ ОУН(б) у радянських силових органах на території Волині (1946–1951 рр.). *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. Вип. 3. С. 112–116.

²² Дмитрук В. Вони боролися за волю України. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. Т. 3. С. 404; Кучерепа М. Історія Волині: 1939–1941 рр.: навч. посіб. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. 456 с.

культура». У роботі розглянуто історію й культуру регіону від найдавніших часів до сьогодення. Поряд із висвітленням питання соціально-економічної та політичної історії, розкрито окремі аспекти визвольної боротьби волинян періоду війни й повоєнний час²³.

Одним із ключових сегментів зацікавленості істориків нової доби стали проблеми локальної історії, трактування певних історичних подій, що відбулись у регіоні. Ми розглянемо лише ті, які стосувалися району нашого дослідження.

Журналіст Андрій Бондарчук у своїй праці «Обірване коріння нації. Волинська хрестоматія»²⁴ окремий розділ відводить історії Камінь-Каширського району в період Другої світової війни та в післявоєнний час. На основі свідчень, архівних матеріалів, у тому числі таких, що раніше були засекречені, описано долю села Грива. У селі був сформований перший партизанський загін, діяли українські націоналісти й інші проукраїнські формування. У 1950-х рр. за опір радянській тоталітарній системі всіх мешканців цього села виселено. Довгий час вони намагалися повернутись у село, відбудуватися, та марно: чинний радянський режим прагнув стерти будь-яку пам'ять про націоналізм, який розвивався в селі. Крім того, організатора партизанського загону Коніщука ліквідовано в цьому селі. Також автор розкриває аспекти мобілізації до УПА й протидію радянським мобілізаційним заходам.

Зроблено чимало коментарів до викладу того чи іншого матеріалу, але вони значною мірою не є узагальненням описаного, а радше поодинокими судженнями, які не завжди мають обґрунтування. Висловлюючи певні міркування про події, автор відходить від окреслених завдань. Матеріал щодо визвольної боротьби досить хаотично викладений, часто повторюються ті чи інші приклади. Існують припущення, що деякі матеріали, викладені в роботі, не

²³ Західне Полісся: історія та культура: монографія / наук. ред. В. К. Баран. Луцьк: Волин. обл. друк., 2012. 494 с.

²⁴ Бондарчук А. Обірване коріння нації. Волинська хрестоматія. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2011. 896 с.

стосуються історії району. Помилковими є назви деяких сіл, які, найімовірніше, належали до сусіднього Маневицького району.

Ще один важливий внесок у вивчення визвольної боротьби камінькаширців зробили волинські історики Лариса Бондарук, Богдан Зек, Тетяна Яцечко-Блаженко у книзі «Проект “Україна”. Волинь 1939–1946 років. Окупована, але нескорена»²⁵. Автори на основі документів спецслужб, свідчень, через біографічні довідки розкривають долі відомих і маловідомих волинян, які боролися за незалежність України в роки війни й після її закінчення. У викладених і систематизованих біографіях простежено конкретні факти визвольної боротьби. Так, у третьому розділі «Національно-визвольна боротьба на Волині» (автор – Богдан Зек), у біографічній довідці ройового сотні «Чумака» (Сергія Богдана) (*Богдан, Бик, Чорний, Євген*), знаходимо інформацію про бої цієї сотні з поляками неподалік с. Бірки та з радянськими партизанами в лісі поблизу с. Красний Бір. Із біографії командира загону «Соборна Україна» Тихона Зінчука (*Кубік, Ромб, Архип*) дізнаємося про знищення під його командуванням працівників НКВС і різноманітні диверсії на території району. Інформативними виявилися дані про повстанця Івана Гончарука із с. Грудки, якого радянська влада повторно засудила в 1989 р. та розстріляла з метою демонстрування своєї могутності. У долі Івана Гончарука авторка матеріалу Лариса Бондарук зуміла відобразити дещо зі структури УПА, про мобілізацію, особливості вишколу повстанців.

У вивченні району є кілька праць стосовно історії окремих населених пунктів. Однак у цих роботах тема визвольної боротьби на території району згадана лише опосередковано. Так, у дослідженні с. Нуйно²⁶ Олександра Кондратович порушує питання переслідувань місцевого населення за націоналістичну чи партизанську діяльність із боку німецької окупаційної влади. Ще кілька важливих проблем порушує авторка, зокрема протистояння між органами НКВС і повстанським рухом та виселення родин учасників

²⁵ Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. «Проект «Україна». Волинь 1939–1946 років. Окупована, але нескорена. Харків: Фоліо, 2020. 572 с.

²⁶ Кондратович О. Нуйно: на скрижалях історії та сьогодення. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. 152 с.

національно-визвольного руху. Однак повністю ігнорується питання протистояння заходам колективізації з боку підпілля. Краєзнавиця однобоко описує досвід колективізації лише з позиції радянського досвіду. Дещо більше інформації про протидію колективізації в с. Хотешів описано вчителем історії В. Шуйчиком²⁷.

Важливим історико-краєзнавчим нарисом для вивчення історії району є робота «Кримно і Брониця: минувшина та сьогодення» авторства Олександри Кондратович²⁸. Нарис не стосується суто визвольної боротьби. Однак, поетапно викладаючи історію сіл від найдавніших часів, авторка описує й період Другої світової війни. Наголошується на двоякості радянської влади, яка прийшла на зміну польській. З одного боку, населенню надавалося право навчатись українською мовою, а з іншого – на селян накладалися непосильні плани хлібоздачі. У роботі авторка наводить достатньо даних про вивезення до Сибіру тих мешканців села, які не бажали ділитись із державою. Унікальність роботи полягає ще й у тому, що вона ділиться досвідом життя у воєнних умовах своєї родини. Авторка звинувачує повстанців у знищенні місцевої польської колонії, не наводячи ніяких аргументів. Також О. Кондратович описує бій між українськими повстанцями й радянськими партизанами. Чимало уваги приділено вшануванню пам'яті мешканців сіл, які боролись із німецькими загарбниками у лавах радянської армії. Натомість авторка не акцентує увагу на переслідуванні мешканців за націоналістичну діяльність. Немає також жодної інформації про діяльність мешканців с. Кримно й с. Брониця в лавах УПА. Попри те, що нарис опубліковано у 2011 р., О. Кондратович дотримується радянської термінології, зокрема німецькі окупаційні війська зазначаються – фашистськими, а українські націоналісти – буржуазними. До питання термінології варто додати, що період окупації Волині радянськими військами в 1939 р. авторка називає возз'єднанням Західної України в єдину українську соціалістичну державу та звільненням з-під влади Польщі. Жодного слова не

²⁷ Шуйчик В. Короткий нарис історії села Хотешів. Луцьк: [б. в.], 2006. 76 с.

²⁸ Кондратович О. Кримно і Брониця: минувшина та сьогодення. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. 176 с.

сказано про неправомірність такого кроку з боку Радянського Союзу. Натомість вторгнення на цю територію німецьких військ названо окупацією.

Певні аспекти, пов'язані з діяльністю українського національно-визвольного руху на території Камінь-Каширського району, розкриває краєзнавець В. Денисюк в історико-краєзнавчих нарисах «Літопис Камінь-Каширщини» та «800 років від першої писемної згадки про місто...»²⁹ Хоч автор не ставить першочерговим завданням дослідження визвольного руху в Камінь-Каширському районі, проте все ж у контексті Другої світової війни ми дізнаємося про захоплення районного центру повстанцями в серпні 1943 р. Саме Володимир Денисюк одним із перших описує збірний пункт для виселення мешканців району. В обох нарисах наявна коротка хронологічна інформація по кожному населеному пункту району.

У дослідженні проблеми депортації мешканців району в період війни важливим є довідник репресованих жителів Камінь-Каширського району 1939–1956 рр. В основу довідника покладено матеріали комісії з питань поновлення прав реабілітованих, архівні документи й приватні документи самих репресованих³⁰.

Історії Камінь-Каширщини стосується низка історико-краєзнавчих конференцій. Їх результати опубліковано в збірниках «Минуле і сучасне Волині та Полісся». Під час написання роботи ми найбільше використовували матеріали 20, 37, 64, 69 випусків цього збірника³¹, у яких порушено проблеми історії національно-визвольної боротьби на території Камінь-Каширського району. Так, в одному з номерів цього збірника вміщено статтю Олександра

²⁹ Денисюк В. Т. Літопис Камінь-Каширщини: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Надстир'я, 2001. 524 с.; Денисюк В. Камінь-Каширський. 800 років від дня першої писемної згадки про місто: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Надстир'я, 1996. 176 с.

³⁰ Хитрик М., Хитрик В., Хитрик Д. Повернуті із забуття: довід. репресованих жителів Камінь-Каширського р-ну. 1939–1956 роки. Луцьк: Надстир'я, 2019. 370 с.

³¹ Балецька Л. Бойовий шлях повстанця «Калини» (за матеріалами особової справи Цюрик Іларіона Єфимовича). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України і Волині*. Луцьк; Камінь-Каширський, 2020. С. 20–23; Гуманюк Р. З історії Каменя-Каширського. Життя під владою Польщі. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини*: наук. зб. Вип. 37. Луцьк. 2010. С. 76; Пась Н. Синьожовте знамено в історії Каменя-Каширського і долях людей. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України і Волині*: наук. зб. Вип. 64. Луцьк, 2017. С. 255–257.

Деркача «Камінь-Каширський і його мешканці в роки гітлерівської окупації 1941–1944 рр.». У публікації подається вичерпна інформація про особливості німецької окупації: ставлення до населення, вивезення на роботи до Німеччини, збирання продовольчих поставок для армії та адміністрації, єврейське гетто, співпрацю з польськими колоніями й ін.

Не менш важливою є публікація Наталії Пась «Синьо-жовте знамено в історії Камінь-Каширського і долях людей» стосовно надзвичайної події: навесні 1947 р. на будівлі педучилища вивішено синьо-жовтий стяг. Такими вчинками українські націоналісти та їхні симпатички намагалися протестувати проти злочинів радянської влади в районі після війни. Такий крок неабияк розлютив радянське керівництво – засуджено декілька місцевих студентів, які, імовірно, не були причетні до цього вчинку. Автор описує, як радянська влада зуміла скалічити життя молодим студентам лише за можливий прояв інакодумства.

Низку наукових питань, пов'язаних з українсько-польськими відносинами на Волині, порушують Володимир В'ятрович («За лаштунками Волині-43»), Оксана Каліщук («Україно-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни»)³². Так, у роботі Оксани Каліщук розглянуто дискусійні питання українсько-польських відносин, які донині мають суспільний резонанс. Грунтуючись на широкому колі джерел, зроблено спробу здійснити комплексний аналіз українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни як історичного явища. Порушено проблеми передумов, перебігу й наслідків українсько-польського конфлікту на Волині та Холмщині в 1942–1944 рр. Чільну роль відведено функціонуванню пам'яті про «волинські події» в суспільній свідомості українців і поляків. Також в одній із публікацій Оксана Каліщук порушує найбільш дискусійне питання українсько-польського конфлікту – кількість жертв. На підставі наявної літератури авторка намагається проаналізувати підходи до розв'язання цієї проблеми. Та все ж робить висновок,

³² Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 510 с. Див.: В'ятрович В. М. За лаштунками «Волині – 1943». Невідома польсько-українська війна. Харків: Книжк. клуб, 2016. 304 с.

що та інформація, що є в історичному дискурсі не дає змоги поставити крапку в цій проблемі³³. Схожі питання розглянуто в дослідженні Миколи Кучерепа³⁴.

Більш широкий історіографічний аналіз українсько-польських відносин зроблено в нових працях згаданої вище історикині Оксани Каліщук: «У тіні Волині? Історія vs пам'ять» та «Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті»³⁵. Найсучасніший аналіз уже порушених проблемних питань українсько-польських відносин періоду Другої світової війни на території західноукраїнських земель здійснили Тетяна Банах у роботі «Спроби польсько-українського примирення в 60-ті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині»³⁶, Василь Ухач «“Геноцидна” інтерпретація українсько-польських взаємин в 1943–1944 роках у візіях сучасних дослідників (історико-правовий аспект)³⁷», Дмитро Гонтар «Українсько-польські відносини в Західній Україні (1939–1945 рр.): історіографічний аспект»³⁸ й Ігор Ільюшин «Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.)»³⁹.

Частково дискусію про проблемні відносини двох народів під час Другої світової війни та в післявоєнний період здійснює Любомир Хахула в роботі «“Різуни” чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну». У праці зосереджено увагу на питаннях Варшавського повстання 1944 р., комунікації

³³ Каліщук О. Проблема українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни в історичній науці: демографічний зріз. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2010–2011. Вип. 3–4. С. 292–306.

³⁴ Кучерепа М. Причини, хід та наслідки українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни. *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 33–41.

³⁵ Каліщук О. М. У тіні Волині? Історія vs пам'ять. Львів, 2016. 202 с. Див.: Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті. Львів, 2020. 528 с.

³⁶ Банах Т. Спроби польсько-українського примирення в 60-ті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. Вип. 1 (46). С. 69–81.

³⁷ Ухач. В. «Геноцидна» інтерпретація українсько-польських взаємин в 1943–1944 роках у візіях сучасних дослідників (історико-правовий аспект). *Актуальні проблеми правознавства*. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. Вип. 3 (11). С. 41–46.

³⁸ Гонтар Д. Українсько-польські відносини в Західній Україні (1939–1945 рр.): історіографічний аспект. *Multidimensionality of Ukrainian-Polish cooperation: genesis, particularities and prospects: scientific monograph* [science eds.: Т. Astramovich-Leik, Ya. Turchyn, O. Horbach]. Riga: Baltija Publishing, 2022. С. 94–109.

³⁹ Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ: Вид. дім «Кисво-Могилянська академія», 2009. 399 с.

Армії крайової з УПА, операції «Вісла» 1947 р. Що стосується повоєнних проблем, то автор звертає увагу на формування українсько-польського кордону⁴⁰. Слушно акцентує увагу й на тому, що українсько-польські відносини пройшли процес ретельного міфотворення за участі комуністичного режиму.

Ще починаючи з 1990-х рр., між науковцями України та Польщі розпочалася плідна співпраця в дослідженні історичних проблем українсько-польських відносин. Серед таких потрібно відзначити серію спільних наукових семінарів «Україна – Польща: важкі питання», унаслідок проведення яких нагромаджено важливий фактографічний матеріал. Спільна інтерпретація оцінки певних подій дала змогу зменшити напругу в поглядах на найбільш дратівливі проблеми українсько-польських стосунків. У процесі дискусій спростовано низку стереотипів щодо українського національно-визвольного руху 1930–1940-х рр. Результатом спільної роботи стало унікальне видання матеріалів семінарів під однойменною назвою, виданих двома мовами⁴¹.

Комплекс проблем щодо українсько-польських відносин 1930–1940-х рр. обговорено українськими й польськими науковцями на міжнародній науковій конференції в травні 2003 р., яка відбулася на базі Волинського національного університету імені Лесі Українки. Обговорено цілий пласт політичних, соціальних, міжконфесійних і військових українсько-польських проблем напередодні та під час Другої світової війни⁴².

У 2018 р. на базі на факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки відбулася чергова наукова конференція під назвою «Волинь'43: міфи та реальність»⁴³. Науковці з України, Литви й Польщі обговорили особливості

⁴⁰ Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну / Нац. академія наук України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016. 304 с.

⁴¹ Україна – Польща: важкі питання. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013269>

⁴² У пошуках правди: зб. матеріалів міжнар. наук. конф.: «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки». Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / упорядники: В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 536 с.

⁴³ «Волинь-43»: міфи і реальність: зб. наук. праць / упорядники: М. М. Кучерепа, А. Г. Шваб Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 320 с.

українсько-польських відносин першої половини ХХ ст., насамперед збройний конфлікт на Волині 1943 р.

Ще один спільний українсько-польський форум «Волинська платформа діалогу» відбувся в 2019 р. За його підсумками опубліковано науковий збірник «Вересень 1939 у долі держав та народів. Війна, репресії, пам'ять»⁴⁴.

Важливим результатом співпраці між українцями й поляками є двомовна праця «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943»⁴⁵. Підсилюють важливість спільної роботи свідчення учасників тих подій, зокрема відомості про порятунок українцями поляків і навпаки в 1943–1945 рр. на Волині й Галичині. Двомовність роботи лише сприяє кращому пізнанню проблеми дослідників та читачів обох народів.

Окрім співпраці українських і польських учених з вивчення окремих епізодів спільної історії, поляки мають цілий комплекс праць стосовно подій на Волині в період Другої світової війни. Зокрема, згадаємо роботу комісії національної пам'яті з переслідування злочинів проти польського народу «Волинь 1943: Геноцид поляків на Волині 1939–1945. Свідчення»⁴⁶. Це дослідження насичене ілюстративним матеріалом, що приваблює увагу оглядача. Центральна тема роботи – убивства поляків на Волині. У цих злочинах звинувачують українських повстанців. Однак серед інших тем наявна інформація про перехід української поліції в УПА на Волині й порятунок українським населенням поляків. Також звідси дізнаємося про 100 польських осередків самооборони, які діяли на Волині з липня 1943 р. Опис епізодів, пов'язаних з боротьбою між загонами Армії крайової та УПА, показово емоційний, що відволікає читача від об'єктивної реакції на викладений матеріал. Однак зауважимо, що за злочини проти польського населення відповідальність покладається на всіх учасників протистояння (німців,

⁴⁴ «Вересень 1939 у долі держав та народів. Війна, репресії, пам'ять»: наук. зб. / упорядник і наук. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 212 с.

⁴⁵ Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943: ідея, вибір / ред. Олександра Зінчук. Люблін: Stowarzyszenie «Panorama Kultur», 2012. 399 с.

⁴⁶ Wołyń 1943: Ludobójstwo Polaków na Wołyniu 1939–1945 Świadczenia. Gdańsk, 2019. 80 s. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Wolyn_foldermini.pdf

більшовиків, українських націоналістів й УПА). Також відображено загальні відомості про життя поляків на Волині.

Значну частину інформації з проблеми українсько-польських відносин періоду Другої світової війни відображено в роботах Владислава Філяра⁴⁷. Додаткової цікавості працям цього автора надає той факт, що він був безпосереднім учасником військових подій на Волині: воював у складі 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії крайової. Однак саме цей факт біографії суб'єктивно впливає на оцінку ним позиції української діаспори в питаннях боротьби проти Польщі.

Серед польських дослідників виокремимо історика Гжегожа Мотику, котрий досить плідно займається цією проблематикою. Важливою для нашого дослідження є його наукова розвідка «Українські партизани 1942–1960 рр. Діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії». У цій монографії порушено низку важливих питань, зокрема щодо організаційної структури ОУН й УПА протягом усього періоду боротьби (її склад, комплектування, озброєння). Важливо, що науковець проводить чітку хронологію в дослідженні, звертаючись до витоків формування націоналістичного підпілля (від УВО до ОУН). Друга частина роботи стосується безпосередньо військової діяльності УПА в 1942–1960 рр.⁴⁸

Питаннями історії Волині займається також Марек Копровський. Так, у своїй праці «Між Бугом і Стиром»⁴⁹ науковець порушує проблеми життя краян у передвоєнний період та роки Другої світової війни.

А. Качинський у своїй праці «Радянізація Волині 1944–1956 рр.» побіжно згадує район в контексті жовтневої депортації 1947 р., котра стосувалась

⁴⁷ Filar W. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w Drugiej Wojnie Światowej. Warszawa, 1999. 150 s. Див. також, Filar W. Działalność OUN–UPA na Wołyniu w latach 1939–1945. *Dzieje podkarpacia*. Т. III. Krosno, 1999. S. 210–236; Filar W. Wołyń 1939–1944. Historia, pamięć, pojednanie. Warszawa: Rytm, 2009. 272 s.

⁴⁸ Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Warszawa: Wydawca: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, 2006. 728 s.

⁴⁹ Koprowski Marek A. Między Bugiem a Styrem. Biały Dunajec – Ostróg, 2008. 268 s.

передусім членів родин підпілля⁵⁰. Так, автор зазначає, що для виселення жителів району було підготовлено 22 вагони. Описуючи радянську боротьбу проти українського національно-визвольного руху, автор зазначає, що станом на лютий 1947 р. 143 агенти у районі працювали на карально-репресивні органи. Крім того, район згадується у процесі перших післявоєнних виборів народних депутатів Верховної Ради УРСР 1947 р. Варто зазначити, що наведена автором районна статистика не викликає заперечень та збігається з українськими джерелами.

Інший польський дослідник Марек Ясяк удаю розкрив співпрацю польського населення Волині з радянськими партизанами. Зокрема, у роботі «Поляки в радянському партизанському русі в роки Другої світової війни»⁵¹ йдеться про створення першого польського партизанського загону імені Тадеуша Костюшка на теренах Камінь-Каширського району. Учений озвучує раніше невідомі дані про керівний склад загону й те, що основу його становили поляки з Кримного, які втекли з допоміжної поліції. Серед причин створення загону М. Ясяк називає загрозу з боку українських націоналістів. Також у публікації зазначено їхню конкретну діяльність проти українських націоналістів.

Окремі аспекти українського національно-визвольного руху порушують російські й білоруські дослідники. Серед них відзначимо роботи Оксани Петрушевич. У публікації «Взаємодія польського підпілля з радянськими партизанами в обороні польського населення від дій загонів українських націоналістів на Волині 1943 року» порушено питання, пов'язані з формуванням польської самооборони, діяльності Армії крайової на території Волині. Окреме місце О. Петрушевич відводить особливостям співпраці польського партизанського руху з радянським у боротьбі з українськими націоналістами й німецьким окупаційним режимом. Докладно описано специфіку формування польських партизанських загонів, які в тому числі діяли

⁵⁰ Kaczyński A. R. *Sowietyzacja Wołynia 1944–1956*. Warszawa: IPN, 2022. 336 s.

⁵¹ Ясяк Марек. *Поляки в радянському партизанському русі в роки Другої світової війни. Україна – Польща: важкі питання*. Луцьк: ВМА «Герен», 2004. Т. 9. С. 184–205.

й на території Камінь-Каширського району. Досить об'єктивно оцінено початковий етап війни, зокрема позицію польського населення в ставленні до німецького та радянського режимів. Їм відведено роль як таким, що воліли знищити польську державу⁵². Юрій Шевцов у роботі «Військові наслідки “Волинської різанини”»: створення УПА та стримування радянського партизанського руху» стверджує, що УПА на Волині була стримувальним чинником на користь німців задля запобігання утвердженню на цих територіях радянських чи польських партизанів. Натомість співпрацю радянських партизанів із польськими автор окреслює як таку, що була природною, начебто в поляків, які опинилися відрізаними від комунікації зі своїм урядом, не було іншого вибору. Однак дослідник оминає будь-які згадки про радянські партійні інструкції щодо вербування поляків до лав радянських партизанів. Об'єктивно Ю. Шевцов зауважує той факт, що УПА суттєво обмежувала діяльність партизанів, забираючи важливий мобілізаційний і продовольчий резерв⁵³.

Водночас інший російський історик Сергій Благов у публікації «Військова повсякденність польських партизанських загонів на території Білоруської РСР у 1943–1944 рр.: моральний стан і політична пропаганда», навпаки, досліджує вербування польського населення до лав радянської партизанки. Наведено важливі аргументи, котрі свідчать, що радянській владі доводилось іти на певні поступки з метою отримання симпатії польського населення. Важливою для нашого дослідження виявилась інформація про формування та діяльність польського загону імені Тадеуша Костюшка⁵⁴.

Темою визвольної боротьби українського народу на території Волині також займається російський історик Олександр Гогун. Переважно спеціалізуючись на дослідженнях, пов'язаних із радянським партизанським

⁵² Петрушевич О. Взаимодействие польского подполья с советскими партизанами в обороне польского населения от действий отрядов украинских националистов на Волини в 1943 году. *Забутый геноцид: «Волинская резня» 1943–1944 годов*: сб. док. и исслед. Минск, 2008. С. 91–117.

⁵³ Шевцов Ю. Военные последствия «Волинской резни»: создание УПА и сдерживание советского партизанского движения. *Забутый геноцид: «Волинская резня» 1943–1944 годов*: сб. док. и исслед. Минск, 2008. С. 119–141.

⁵⁴ Благов С. Военная повседневность польских партизанских отрядов на территории Белорусской ССР в 1943–1944 гг.: моральное состояние и политическая пропаганда. *Вестник Российского университета дружбы народов*. 2020. Вып. 19. С. 349–360.

рухом на цих територіях, він так чи інакше розкриває важливі епізоди співіснування різних за політичними поглядами та схожими за методами боротьби формувань (радянські партизани, УПА). У роботі «Сталінські командос⁵⁵. Українські партизанські формування, 1941–1944» він аналізує не лише відмінності між радянськими партизанами, УПА, АК, але й намагається простежувати історичні витоки сучасного російсько-українського протистояння. Важливо, що автор дослідження опирається на широкую джерельну базу: мемуари, документи з архівів Німеччини, України, Польщі, Росії, США та Ізраїлю, інтерв'ю з учасниками подій.

Ще на початку 1990-х рр. білоруський історик Яуген Сямашка⁵⁶ опублікував напрацювання про зародження, діяльність і занепад Армії крайової на території Білорусі. Однак події книги також торкаються історії українського, польського та литовського народів.

З огляду на вищеописану історіографічну базу, можемо сказати, що тема українського національно-визвольного руху відображена в історичній науці досить широко українськими, радянськими та зарубіжними істориками. Однак вузька тематика проблеми порушується лише низкою дослідників.

1.2. Джерельна база

Для об'єктивного висвітлення історії українського національно-визвольного руху на території Камінь-Каширського району в період Другої світової війни та після її закінчення залучено різноманітні джерела, які в нашому дослідженні поділено за такими критеріями:

- за засобом відтворення: опубліковані (збірники документів і матеріалів) та неопубліковані (архівні, усні спогади);
- за походженням: матеріали періодичної преси, особистого характеру;
- за видовою належністю: документи, преса, мемуари;
- за характером: наративні й аналітичні.

⁵⁵ Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944 / 2-е изд., испр. и доп. Москва: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2012. 527 с.

⁵⁶ Сямашка Я. Армія Краёва на Беларусі. Мінськ: Хата, 1994. 272 с.

Для об'єктивної реалізації поставлених завдань для написання дослідження використано широке розмаїття джерельної бази, передусім неопубліковані документи й матеріали із фондів українських архівів. Більшість із цих джерел зберігається в сховищах Державного архіву Волинської області, архівів Управління Служби безпеки України у Волинській області та Управління Міністерства внутрішніх справ України у Волинській області. У роботі використано чимало документів із Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Більшість матеріалів вперше залучено до наукового вжитку.

Ми наводимо дані з документів партійних, радянських і насамперед репресивних структур сталінського режиму, звірити які з іншими джерелами, перевірити достовірність яких в більшості випадків немає можливості. Відомо про численні факти створення радянськими спецслужбами фальшивих боївків ОУН та УПА, які вчиняли диверсії і терористичні акти щодо місцевого населення.

Відомо також про жорсткий нагляд цензури за всіма інформаційними потоками, що дозволяло владі довільно маніпулювати фактами, статистикою, суспільною свідомістю. До речі, архівна служба входила в систему НКВС–МВС СРСР, що поряд з іншими інструментами впливу забезпечувало повний контроль режиму за публічною інформацією. Тому, наводячи відомості про діяльність ОУН і УПА за матеріалами радянських архівів, інших офіційних радянських джерел, слід зважати на можливість перекручень, фальсифікацій, спотворення історичного минулого, всілякого очорнювання тоталітарною комуністичною владою українського національно-визвольного руху.

Частина з цих справ назавжди втрачена, а частина пройшла певну ідеологічну обробку. Подекуди ми можемо помітити, що протоколи допитів переписані, або вилучені. Тому потрібно критично оцінювати зміст таких джерел. Однак, якщо опрацьовувати їх, співставляючи та порівнюючи з іншими джерелами, то можна з'ясувати чимало важливих фактів.

Велику цінність для дослідження нашої теми мають матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України, зокрема фонд 13 – «Друкованих

видань». Здебільшого це документи про структуру й діяльність УПА на території України в 1943–1954 рр. Частина документів стосується агентурно-оперативної роботи радянських силових структур із ліквідації підпілля ОУН і вояків УПА (спр. 372, т. 20, 57). Ці документи зібрано в 98 томах.

Деякі матеріали фонду містять документи підпілля, вилучені під час обшуків та затримань. Один із таких документів (спр. 376, т. 66) уключає детальний опис операції із захоплення повстанцями м. Камінь-Каширський у серпні 1943 р.

Особливо цікавими для нас стали матеріали фонду під назвою «Узагальнені матеріали та спогади про діяльність органів державної безпеки в період 1917–1967 рр.» у 7 томах (спр. 450). Радянські силові органи нараховували сім підпільних груп, які діяли в Камінь-Каширському районі наприкінці 1951 р. й наприкінці 1953 р., що підтверджується архівними документами. Особливо цікавими для дослідження виявилися матеріали першого тому, пов'язані з переслідуванням окружного референта СБ *Коса* (Андрій Михайлович) і районного провідника *Романа* (Клим Тимошик), які в цей час перебували на території району. Попри властиву для радянських службовців возвеличеність своєї діяльності, ми все ж можемо з їхніх спогадів почерпнути фактичний матеріал, зокрема про те, як в агентурну розробку спецорганів потрапляли керівники нижчої ланки підпілля *Голуб* (див. додаток Е), *Лиско* (він же *Гарт*, житель с. Верхи). Для ліквідації керівного й рядового складу підпілля радянські спецоргани використовували цивільних, яких вербували різним способом.

Фонд 2 – документи «Оперативних зведень по Волинській області». Зміст документів наповнений матеріалами спецповідомлень, агентурних розробок, агітпропаганди з боротьби з українським національно-визвольним рухом.

Значну кількість документів із теми національно-визвольної боротьби періоду Другої світової війни на Волині зосереджено у фондах Державного архіву Волинської області (Держархів Волинської обл.). Зокрема фонд Р-1021 – «Волинський провід організації українських націоналістів», що вміщує такі

теми: накази, організаційні й господарські звіти, звіти про ідеологічну роботу та медслужбу. Також тут наявна інформація про діяльність окремих груп ОУН, мережу ОУН–УПА, біографії та списки членів ОУН, злочиння німців, співпрацю німців із поляками; суспільно-політичні огляди життя областей України (1942). Крім того, у справах фонду містяться «Вісник української інформаційної служби», звернення Головної команди УПА до народів Закавказзя, Азії, Сибіру, які воювали в лавах Червоної армії (1943), відомості про висвячення єпископів (1942).

Серед іншого прописані обов'язки членів ОУН, а також є листівки ОУН і головної команди УПА, звернення німецької влади до українського населення, вірші за волю України, Гімн українок, молитви, колядки, «Правила життя українця», листи. Зокрема, у нашій роботі використано листівки ОУН, у яких висвітлено заклики до населення Волині щодо боротьби проти сталінського режиму, мобілізації до Червоної армії⁵⁷.

Про події німецької окупації Волині інформують німецькі документи з фонду 69. Тут представлено різні інформаційні зведення німецького керівництва, військові повідомлення. Окреме місце відведено міжнародному становищу, воєнним діям на Східному фронті та в Африці. Міститься опис зовнішньої політики Радянського Союзу й інших держав. Чільну роль займають питання розвитку господарства України та боротьби з партизанським рухом. До населення Волині німецька влада зверталася через різні листівки, пропагандистські вірші й оповідання. Із наявних матеріалів фонду відзначаємо надзвичайну важливість для німецької окупаційної влади здійснення продовольчих поставок до Німеччини. Спочатку цей процес забезпечувався різноманітними мотиваційними гаслами, однак коли повстанці активізували свою боротьбу з вилученням продовольства, окупаційна влада перейшла до погроз населенню. Коли це не допомогло, німецьке керівництво здійснило спробу скомпрометувати українських повстанців в очах суспільства, а їх самих переконати в беззмістовності їхньої боротьби. Потрібно зазначити, що

⁵⁷ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1021. Оп. 1. Спр. 2, 3.

документи та матеріали зазначеного фонду стосуються винятково інформаційного протистояння⁵⁸.

Частину важливої інформації про події визвольної боротьби на теренах Камінь-Каширського району висвітлено в спогадах радянських діячів Волині. Зокрема, ідеться про фонд Р-1261 – «Колекція спогадів з історії Волинського краю». Він нараховує 214 справ, які хронологічно охоплюють період 1917–2008 рр. Найбільш цікавими для нас є спогади про період німецької окупації Волині. Окрему групу становлять спогади учасників партизанського руху та підпілля, які діяли на Волині в роки окупації, зокрема у Камінь-Каширському, Ковельському, Любешівському, Любомльському та інших районах. Досить цікавими для нас виявилися спогади керівника першого партизанського загону Миколи Коніщука. Він розповідає деталі про формування загону, його підпорядкування й учасників. Та найважливіше, що Микола Коніщук повідомляє про сутички з українськими націоналістами в Камінь-Каширському районі⁵⁹. Не менш інформативний також фонд П-13 «Комуністична партія Радянського Союзу. Камінь-Каширський райком КП(б)У Волинської обл.». До нього входять документи, які стосувалися боротьби з націоналістичним підпіллям: облави на повстанські схрони, протоколи бюро з цього питання. Документи цього фонду дають можливість простежити найбільш піковий період протистояння 1944–1952 рр. Із наведених звітів, інформаційних довідок дізнаємося, що повстанці обрали в цей час тактику знищення партійного керівництва району, представників сільських органів влади. Документи цього фонду також демонструють потужний спротив спробам колективізації. Окреме місце відведено інформаційній пропаганді. Про активізацію цієї боротьби свідчить вилучена повстанська література та листівки. Натомість із радянського боку бачимо чимало звітів про побудову пропаганди для компрометації підпілля⁶⁰.

⁵⁸ Там само. Ф. Р-69. Оп. 1. Спр. 303, 305, 315–316.

⁵⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1261. Оп. 2. Спр. 14.

⁶⁰ Там само. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 5, 19, 23, 60, 116, 134, 187, 256, 347; Оп. 2. Спр. 73.

Найбільш інформативні щодо тематики дослідження матеріали фонду 4666 – це документи Управління Служби безпеки України у Волинській області, які передано до обласного архіву після здобуття Україною незалежності. Основу документів становлять справи на репресованих жителів Волинської області. Серед них – фільтраційні справи на осіб, яких примусово вивезено до Німеччини та інших країн гітлерівської коаліції в роки окупації, а також справи репатрійованих і колишніх військовополонених. Найбільша частка – це кримінальні справи несудових органів на громадян, які зазнали репресій у 1930-х, на початку 1950-х років.

Нами опрацьовано десятки справ жителів Камінь-Каширського району, яких звинувачували в причетності до ОУН чи УПА. Основна цінність особових справ полягає в тому, що з них дослідник може черпати інформацію щодо різних проблемних питань української національно-визвольної боротьби⁶¹.

Значний масив особових справ учасників національно-визвольної боротьби в Камінь-Каширському районі зберігається в архіві Управління Служби безпеки України у Волинській області. Архівні справи розподілено між двома фондами: основний фонд (О. Ф.) та фонд припинення (Ф. П.). Опрацьовані справи в цьому архіві інформують нас про формування кадрового складу УПА на території району, основні підрозділи УПА з місцевого населення, їх керівництво, райони дій того чи іншого підрозділу УПА й маневреність. Наприклад, справа Івана Гончарука детально інформує про те, як відбувалася мобілізація серед місцевого населення, яким чином здійснювався вишкіл новобранців та про перші бойові сутички з органами НКВС. Також із його справи можемо зрозуміти бойову структуру та підпорядкування. Натомість зі справи Іларіона Цюрика простежуємо прикінцевий період протистояння між підпіллям і радянською карально-репресивною системою. Зокрема, період розпаду запілля на малі бойові підрозділи, особливості партизанської боротьби, одноосібний спосіб конспірування та чистки в лавах структури. Дещо менше

⁶¹ Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 111, 141–142, 208, 211, 243, 300, 308, 321, 3305, 3335, 3534, 3567, 3568.

інформації в опрацьованих справах про пропагандистську діяльність ОУН серед місцевого населення. Про цей вид боротьби найбільше інформує захоплена література, друкарні. Цікавими є особові справи мешканців району, котрих звинувачували в пособництві ОУН й УПА. Переважно це цивільні, які поширювали націоналістичні листівки серед населення, розклеювали їх по селах⁶².

На жаль, донині матеріали цієї архівної установи не мають каталогу справ, який би був доступним для дослідників. Відтак є велика ймовірність, що значну частину особових справ ще належно не опрацьовано.

Проблема виселення учасників ОУН й УПА або членів їхніх родин у якості покарання за участь чи допомогу в національно-визвольній боротьбі найкраще розкривають матеріали архіву Управління Міністерства внутрішніх справ у Волинській області. Зокрема, щодо мешканців Камінь-Каширського району найбільш інформативним є фонд 5, що охоплює 1946–1956 рр. З особових справ виселених можемо простежити наймасовіші акції виселення жителів району, насильницький характер виселення й вилучення майна, умови утримання в збірних пунктах м. Ковеля та м. Камінь-Каширського (місця проходження залізниці). Із заяв, які писали виселенці з проханням перегляду справ, бачимо, що значна частина осіб виселялася похапцем і часто навіть не мала стосунку до діяльності підпілля.

Окремий блок проблем, які можна виокремити з матеріалів цього фонду, – це втечі виселених із місць заслання чи засудження, їх переслідування й повторне засудження. Інформаційні довідки, які робилися радянськими силовими структурами задля розшуку втікачів, акцентували увагу на українській приналежності через мову, одяг (рахували навіть кількість і колір стрічок на жіночих спідницях)⁶³.

Серед опублікованих джерел потрібно виокремити різноманітні збірки документів і матеріалів.

⁶² Архів управління СБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 196, 4680, 4950, 5536, 5576, 5679, 5703, 5863, 6100, 6377, 6445, 6531, 8278, 8950; Спр. 18072: в 2 т., 13017: в 7 т.

⁶³ Архів УМВС у Волинській обл. Ф. 5, 1-п. Спр. 6, 235, 1112, 1207, 1554, 1611, 2187, 3612, 3623, 5742, 6259, 6673.

Із радянських відзначимо збірник документів та матеріалів «Волинь радянська»⁶⁴.

Серед найбільших археографічних проєктів – багатотомне видання «Літопис УПА». Для відображення подій періоду німецької окупації ми використали матеріали 1-го тому за редакцією Є. Штендера та П. Потічного⁶⁵. Відомості про протистояння УПА з радянськими силовими органами відображено в 4-му й 5-му томах⁶⁶. Великий обсяг інформації стосовно керівного складу підпілля викладено в 13-му томі⁶⁷.

Серед документів і матеріалів іноземного походження, на нашу думку, важливими є білоруські збірники⁶⁸. Звернувши увагу на проблему вивчення націоналізму на території Білорусі, можемо простежити низку документів, котрі стосуються діяльності ОУН й УПА в прикордонних селах району. Процеси діяльності українського національно-визвольного руху відображено в збірниках документів і матеріалів російських істориків⁶⁹.

Різноманітні аспекти українського національно-визвольного руху на території Волині загалом та Камінь-Каширського району зокрема відображено в матеріалах Володимира Сергійчука⁷⁰ й Сергія Уса⁷¹. Однак до оформлення

⁶⁴ Волинь радянська (1939–1964): зб. док. і матеріалів. Львів: Каменярі. 1971. Ч. 3. 347 с.

⁶⁵ *Літопис УПА*. Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 1: Початки УПА; док. і матеріали / відп. ред. Є. Штендера; співредактор П. Потічний. 3-тє вид. *Літопис УПА*. Торонто, 1989. 256 с.

⁶⁶ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. Кн. друга: 1946–1947 / упорядники: В. Лозицький, І. Павленко, А. Кентій. Київ, 2003. С. 111–112. Див.: *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. Кн. перша: 1943–1945 / НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Київ; Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2002. 211 с.

⁶⁷ Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955 рр.). *Літопис УПА*. Торонто; Львів, 2014. Т. 13. 1072 с.

⁶⁸ ОУН–УПА в Беларусі. 1939–1953 гг.: док. и материалы / редкол.: В. И. Адамуско и др. Минск: Высш. шк., 2012. 2-е изд. 528 с.

⁶⁹ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: документы: в 2-х т. Т. 1 (1939–1943) / сост.: Царевская-Дякина Т. и др. Москва: РОССЭН, 2012. 878 с.

⁷⁰ Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни: нові документи і матеріали. Київ: Дніпро, 1996. 496 с. Див.: Сергійчук В. Український здвиг: Волинь 1939–1955. Київ, 2005. Т. 2. 839 с.; Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни: документи з українських

матеріалів останнім є певні зауваження. Оскільки автор не робить посилань, це унеможливило перевірку змісту поданих дослідником документів.

Низку документів з історії ОУН й УПА опубліковано за ініціативи Національної академії наук України. Зокрема, у цій роботі використано документи та матеріали, які стосувалися 1944-го й 1945 рр.⁷² Це переважно документи інформаційного складника українського підпілля, а також розпорядження радянського керівництва щодо переслідування учасників ОУН та УПА.

Складним, але важливим джерелом, яке використано в нашій роботі, є мемуари учасників Другої світової війни. Зокрема, ми звернулися до спогадів представників радянського та націоналістичного рухів опору, котрі стали свідками або учасниками тих подій.

Серед радянських мемуаристів особливо важливими для нас стали роботи командира Чернігівсько-волинського партизанського з'єднання Олексія Федорова й відомого радянського розвідника Антона Бринського. Так, у мемуарах «Остання зима»⁷³ О. Федоров розмірковує про тактику та форми партизанської боротьби, розповідає про боротьбу, життя й побут народу в останню партизанську зиму. За класикою автор не оминає вихваляння ролі комуністичної партії в роки війни.

Однак для нас ці мемуари особливо цінні ще й тому, що в них партизанський командир згадує певні аспекти діяльності свого з'єднання на території Камінь-Каширського району. Зокрема, досить детально розповідається про руйнування залізничних шляхів сполучення Камінь-Каширський–Ковель–Любомль, які забезпечували переправу людських ресурсів

архівів і польські публікації. Київ: Укр. вид. спілка, 2003; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: нові документи і матеріали. Київ: Дніпро, 1998. 941 с.

⁷¹ Див.: Ус С. Хроніка Волинського Полісся. Події 1944–1954 років. Луцьк: Надстир'я, 2019. Т. 1. 204 с.

⁷² ОУН і УПА в 1944 році: документи: в 2 ч. Ч. 1 / упорядники: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук / відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 292 с. Див. ОУН і УПА в 1945 році: зб. док. і матеріалів: в 2 ч. Ч. 2 / ред. кол. Г. В. Боряк, О. М. Веселова, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький (відп. ред.); О. ЄЮ Лисенко (вступ); упорядники: В. А. Гриневич, В. І. Сергійчук. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 371 с.

⁷³ Федоров О. Остання зима. Київ: Вид-во політ. літ. України, 1976. 323 с.

на каторжні роботи до Німеччини. Також, описуючи тактику ведення військових дій на Волині, автор розповідає про захоплення упівцями міста Камінь-Каширський. Саме ця інформація дала нам змогу заповнити певні хронологічні прогалини, які склалися на території району в 1943–1944 р.

Спогади іншого радянського діяча Антона Бринського («По ту сторону фронту»⁷⁴) важливі для нас тому, що саме партизанські з'єднання під керівництвом останнього певний час діяли в орбіті нашого зацікавлення. Вони, як і спогади О. Федорова, окрім суто фактологічних даних, містять багато наративів, пов'язаних зі звеличенням партії та її боротьби проти німців і так званих пособників, натякаючи на український націоналістичний рух.

Ще одними досить цінними спогадами, які стосуються постаті отамана «Поліської Січі» Тараса Бульби-Боровця, є опубліковані в 1981 р. у Канаді й перевидані 1993 р. в Україні матеріали під назвою «Армія без держави»⁷⁵. Автор висвітлює власні погляди на трагічні події періоду німецької окупації. Зокрема, ідеться не лише про безпосередньо період війни та військових дій, а й про ситуацію, що склалася напередодні, настрої політичних таборів, життя й міркування населення щодо назрівання конфлікту. Однак зауважимо, що в цих спогадах порушено хронологію подій. Відчувається, що написані вони під яскраво вираженим емоційним напруженням. Тому ці мемуари потребують перевірок та уточнень.

Мемуарна література – важливе й цікаве джерело для опрацювання, однак це й виклад думок окремо взятого діяча, що пронизані емоціями, політичними переконаннями та обставинами часу, у яких це писалось, тому не може слугувати об'єктивним виразником інформування.

Окрему групу джерел становлять матеріали періодичних видань. Газетну періодику можна розподілити на радянську (республіканську, обласну, районну) і повстанську.

Обласна та загальносоюзна преса сповідували наративи, які відображали український націоналізм винятково в спотвореному вигляді. Під час написання

⁷⁴ Бринский А. По ту сторону фронта. Кн. 1. Горький: Волго-Вятское книж. изд-во, 1966. 421 с.

⁷⁵ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Львів: Поклик сумління, 1993. 166 с.

роботи ми ознайомились з публікаціями таких газет, як «Радянська Волинь», «Нове життя», «Червоний прапор», «Молодий ленінець».

У радянський час усі суспільно-політичні процеси із життя камінь-каширців висвітлювалися на шпальтах районної газети «Ленінським шляхом». Попри те, що на сторінках районної преси місцеве радянське керівництво намагалося демонструвати лише успіхи й перемоги, усе ж можна простежити цікаві моменти, пов'язані з опором радянській системі. Так, у публікаціях за 1940-ві рр. простежуємо чіткий опір і саботаж щодо здачі продовольчих та фінансових поставок на користь радянської влади. Подекуди в саботажі прямо звинувачують підпілля⁷⁶. Ще дві важливі теми, які порушуються в публікаціях цього періоду, – це ліквідація ще вцілілих повстанців і проведення пропаганди через осіб, котрі вийшли з підпілля. Радянська пропаганда намагалася на прикладі кількох вихідців із повинною продемонструвати своє поблажливе ставлення до тих, хто «розкався»⁷⁷.

Більший фактаж демонструють публікації 1960–1980-х рр. Із червня 1962 р. районна газета змінює назву на «Радянське Полісся». У цей період багато матеріалів стосувались історії сіл, які постраждали від німецької окупаційної політики, а українських повстанців розглядали невід'ємною частиною цих злочинів⁷⁸. Інший блок тем розкривав формування негативного образу представників ОУН й УПА в пам'яті населення. Сюди потрібно віднести публікації про так звані злочини ОУН та УПА, публічні судові процеси⁷⁹. Ми наведемо лише деякі з них, котрі демонструють загальні наративи.

⁷⁶ Більше хліба ближче перемога. *Ленінським шляхом*. 1945. 9 лют. № 2. Див.: Багрянний А. Розгромити куркульський саботаж в селі Набрусці. *Ленінським шляхом*. 1945. 16 верес. № 25. С. 2; Подолати відставання в хлібозаготівлях. *Ленінським шляхом*. 1945. 10 верес. № 24. С. 3; Багрянний А. В Олексіївці миряться з саботажниками. *Ленінським шляхом*. 1945. 10 верес. № 24. С. 2; Донецький Н. Куркуль – саботажник в ролі голови сільради. *Ленінським шляхом*. 1945. 24 верес. № 27. С. 2.

⁷⁷ Дунайчук П. Я повернувся до чесної праці. *Ленінським шляхом*. 1945. 8 квіт. № 6. С. 2. Див. Літвінов І. Добити рештки націоналістичних банд. *Ленінським шляхом*. 1945. 8 квіт. № 6.

⁷⁸ Чирко Л. Кличуть спалені села: нарис. *Радянське Полісся*. 1982. 18 груд. № 158, 159. Див. Чирко Л. Цього забути не можна. *Радянське Полісся*. 1966. 2 лип.

⁷⁹ Корсак І. Криваві стежки запроданців. *Радянське Полісся*. № 62. 20 трав. 1980. С. 3. Див. Навіки прокляті народом. *Радянське Полісся*. 1963. 21 лис. № 148. С. 2; Цісарук І.

Повстанська періодика не має такого розмаїття видань, однак відомо, що в період війни на території району діяла оунівська друкарня «Свобода», у якій виходила газета «Наш фронт». У нашому розпорядженні лише три випуски газети за 1 липня, 1 й 15 серпня 1943 р. У двох випусках (1 липня та 1 серпня) помічаємо чотири постійні рубрики: «З фронтів», «Короткі вісті», «Говорять люди», «Усмішки». З основних публікацій зрозуміло, що інформаційний відділ ОУН прагнув донести до читача міжнародні новини, пов'язані з ходом бойових дій. Автори також намагались аналізувати та викривати неправдиву інформацію, яку поширювало радянське керівництво. Рубрика «Говорять люди» стосувалася внутрішніх питань. Так, у випуску за 1 липня порушувалися питання вирубки лісу, хвороб серед населення, допомоги голодуючим на Сході України, ресурсного забезпечення УПА. Випуск від 1 серпня в цій рубриці порушує питання участі поляків у грабунку українських сіл та їх співпраці з німцями. Рубрика «Усмішка» стосувалася сатиричного висміювання тоталітарних режимів⁸⁰.

Важливою є також іноземна періодика, зокрема в нашому випадку – польська. Серед польських періодичних видань викликає зацікавлення кварталник «Камінь». Видання має багаторічну історію, починаючи від 1933 р., та покликане підтримувати польську культуру й історію. На сторінках одного з випусків кварталника вміщено статтю про 27 Волинську дивізію. У ній зроблено огляд робіт стосовно історії цієї дивізії. Для нас ця інформація важлива передусім тому, що 27 Волинська дивізія діяла на території Ковельщини й Камінь-Каширщини та мала бої з УПА⁸¹.

Преса є важливим джерелом інформації для дослідження локальної історії. Вона за своїм змістом відображає багатий фактологічний матеріал, завдяки якому можна простежити, які проблемні питання турбували тогочасне суспільство. Однак, урахувавши пропагандистський характер, ідеологічну заангажованість таких джерел, ми не брали їх за основу.

Розплата. *Радянське Полісся*. 1978. 22 черв. № 75. С. 2, 4; Чирко Л. Хлібом зради годовані. *Радянське Полісся*. 1979. 29 берез. № 38. С. 3.

⁸⁰ *Наш фронт*. 1943. № 1, 3, 4.

⁸¹ Mańkowski Z. 27. Wołyńska. *Kamena: Kwartalnik Kresowy*. 1991. № 1. S. 47–48.

Усні джерела представлено використанням матеріалів інтерв'ю з учасниками або свідками тих чи інших подій. У роботі використано авторські записи спогадів Ганни Балецької, Василя Балецького, Феодосії Кондратюк⁸². Деяких респондентів уже немає серед живих, тому фіксація інформації від них є особливо цінною. Відомості, отримані автором від вищезазначених респондентів – це результат роботи декількох років, який уперше реалізовується в цьому дослідженні.

Використання в роботі різних груп джерел дало змогу виконати поставлені завдання.

1.3. Теоретико-методологічні засади

Вивчення українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни й у післявоєнний час зумовило необхідність визначення теоретико-методологічних засад, принципів, прийомів та елементів дослідження, що зумовлені специфікою його предмета й поставленими завданнями.

Дослідження питань, пов'язаних із національно-визвольним рухом, потребує вивчення різних його аспектів: термінології, теоретичних засад націоналізму, ідеології, організаційної структури, тактики та стратегії, соціальної бази, особливостей формування й географії поширення тощо. Усі вищезазначені проблемні питання є предметом дослідження історичної та політологічної наук.

У радянський час дослідження українського визвольного руху було неможливим в об'єктивному ключі. Окремі історичні явища й події радянські вчені аналізували крізь призму марксистсько-ленінської теорії, тобто такими, які б відповідали інтересам комуністичної партії.

Обрані методи дослідження покликані допомогти отримати інформацію, потрібну для розкриття суті явищ і процесів, виявлення особливостей,

⁸² Інтерв'ю з Балецьким Василем Дмитровичем, 1940 р. н., записане в с. Карпилівка Камінь-Каширського р-ну, серпень 2015 р. *Архів здобувача*; Інтерв'ю з Балецькою Ганною Максимівною, 1943 р. н., записане в с. Карпилівка Камінь-Каширського р-ну 5–8 лютого 2020 р. *Архів здобувача*; Інтерв'ю з Кондратюк Феодосією Григорівною, 1929 р. н., записане в с. Карпилівка Камінь-Каширського р-ну, листопад 2020 р. *Архів здобувача*.

закономірностей та взаємозв'язків між складовими частинами досліджуваних об'єктів.

У процесі роботи над темою застосовували комплексний підхід, що передбачає її різностороннє вивчення, тобто виділення окремих аспектів теми, дослідження кожного з них і поєднання в єдиній системній структурі.

В основу роботи покладено принцип історизму, який розглядає всі процеси суспільного життя в закономірному й логічному розвитку в історичному часі та просторі.

Не менш важливий принцип об'єктивності, який вимагає від дослідника описувати проблемні факти в істинному змісті. Не спотворювати, а всебічно розглядати кожне явище в його різноманітності з урахуванням позитивних і негативних проявів. Застосовуючи цей принцип в роботі, ми намагались уникнути однобічності у висвітленні проблемних питань.

Принцип наукового плюралізму дає змогу розглядати історичні події, процеси та явища з урахуванням усіх наявних поглядів і гіпотез, аналізувати їх та робити самостійні узагальнення й висновки.

Під час аналізу проблемних питань визвольного руху на локальному рівні, крім загальнонаукових, ми дотримувалися й спеціальних методологічних принципів.

Одними із найважливіших методів будь-якого наукового дослідження є аналіз і синтез. За своєю суттю вони передбачають смисловий поділ предмета дослідження на окремі частини задля їх детального вивчення. Аналіз фіксує специфічне, що відрізняє частини одну від одної. Натомість синтез розкриває місце й роль кожного елемента в системі цілого, установлює їх взаємозв'язок. Так, у межах дослідження виокремлено такі складові частини: основні етапи визвольної боротьби в період Другої світової війни та перші роки по її закінченню; мобілізаційні процеси націоналістичного й радянського рухів, кадрове наповнення, соціальна база, ідеологічна спрямованість, взаємодія з цивільним населенням, військово-політичні суперечності. Після аналізу джерел і наукової літератури систематизовано й об'єднано окремі частини для створення

цілісної картини розвитку українського національно-визвольного руху на Волині в обмежений відтинок часу на прикладі одного району.

Використання методу системного підходу дало можливість дослідити роль визвольного руху в межах одного адміністративного району в контексті загальних процесів національно-визвольної боротьби на Волині. Системний аналіз основних складників визвольного руху уможливив визначення його ідеології, соціального спрямування, характеристику форм і методів визвольної боротьби, впливу на становище місцевого населення.

Вагому роль у написанні дослідження відіграє історико-порівняльний метод, який дає можливість порівняти об'єкт у часі й просторі, висувати наукові гіпотези, робити прогнози. Застосування цього методу дозволяє простежити певні зміни в політичній доктрині ОУН і тактиці УПА впродовж 1940–1950-х рр.

Ретроспективний метод передбачає звернення до історичного минулого задля з'ясування генези окремих явищ. Метод застосовано для з'ясування передумов українсько-польського протистояння.

Жодне історичне дослідження не може бути написане без використання хронологічного методу. Це передбачає, щоб події і явища певного процесу викладались у часовій послідовності. Цей метод забезпечив можливість простеження динаміки визвольного руху в Камінь-Каширському районі в конкретних часових межах, виявлення тенденцій, які в ньому проявлялися.

Проблемно-хронологічний метод застосовано для того, щоб розділити широкі теми на вузкі й кожну розглянути в хронологічній послідовності. Наприклад, розкриваючи діяльність українських націоналістів в Камінь-Каширському районі в період 1941–1944 р., ми виокремили боротьбу проти радянських партизанів, німців та польських формувань.

Отже, використання історичних методів і принципів наукового дослідження дало змогу провести комплексний аналіз діяльності українського національно-визвольного руху в Камінь-Каширському районі в 1941 – середині 1950-х рр.

Висновки до розділу I

Наявні джерельна база та наукові напрацювання українських і закордонних учених уможливають виокремлення дослідницької проблеми національно-визвольної боротьби в Камінь-Каширському районі в 1940–1950-х рр.

Висвітлення цієї проблеми в науковій літературі є частковим. Тому ця тема потребує комплексного дослідження. Основою для його проведення стали архівні матеріали. Підбір джерел для дослідження здійснено з урахуванням критичного підходу та дотриманням сучасних методологічних принципів, що разом із систематизацією джерел дозволило розкрити тему на належному науковому рівні.

Проаналізована методологія стала основою для відтворення складних військово-політичних процесів, пов'язаних із визвольною боротьбою на локальному рівні одного з районів Волині. Застосовані в роботі наукові методи та принципи дали можливість дослідити проблемні питання, визначити основні процеси визвольної боротьби 1940–1950-х рр. у Камінь-Каширському районі, відтворити хронологію подій, висунути власні припущення й зробити узагальнення.

Аналіз наукової літератури дає підстави зробити певні висновки. Та невелика кількість наукових розвідок радянських дослідників, яка є в нашому розпорядженні, сповідує тези тодішньої ідеологічної доктрини, необхідної для забезпечення інтересів комуністичної партії. Зазвичай питання визвольної боротьби порушувалися лише в контексті німецького окупаційного режиму. Звідси – специфічна термінологія: «німецькі посіпаки», «німецькі прислужник», «буржуазні націоналісти» тощо.

Напрацювання української діаспори лише опосередковано торкаються питань визвольної боротьби на території Камінь-Каширського району. Зазвичай такі розвідки обмежуються згадками району в тих чи інших процесах визвольної боротьби в контексті Волинської й Рівненської областей. Також для цієї категорії робіт характерні тенденційність у підборі матеріалів та обмежена джерельна база. Використання таких матеріалів вимагає перевірки й зіставлення їх з іншими джерелами інформації.

Справжній ренесанс української історіографії відбувся в період незалежності. Відкриття низки раніше закритих для дослідників архівних сховищ посприяло збільшенню інтересу до проблеми визвольної боротьби українського народу. Сучасні реалії вивели дослідження з цієї проблеми на якісно новий науковий рівень. Однак деякі наукові праці раннього етапу української незалежності ще містять відголоски політичної заангажованості радянської доби.

Питань національно-визвольної боротьби на території Камінь-Каширського району стосуються роботи польської історіографії. Передусім, вони містять проблемні питання спільної історії двох народів. У нашому випадку інформативними є розвідки щодо польського партизанського руху, про українських націоналістів та суперечливі питання українсько-польського протистояння. Загалом ці роботи мають полемічний характер, але існує можливість узгодження спірних історичних питань з українською стороною.

Російській історіографії з цієї проблеми притаманна політична заангажованість. З урахуванням того, що російська історіографія досі живе наративами радянського часу, визвольний рух розглядається з негативної позиції. Лише в окремих наукових розвідках наявні спроби об'єктивного аналізу історичних подій, пов'язаних із визвольною боротьбою українського народу.

Основу джерельної бази дослідження становили неопубліковані документи, що зберігаються у фондах Державного архіву Волинської області, Архіву Управління Служби безпеки України у Волинській області, Архіву Управління Міністерства внутрішніх справ у Волинській області, Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Серед опублікованих матеріалів велику інформаційну цінність мають письмові спогади й мемуари безпосередніх учасників чи свідків визвольної боротьби. Також у роботі використано збірники документів та матеріалів, у тому числі періодичні видання, що стосуються території Камінь-Каширського району в період 1940–1950-х рр. Усні джерела представлено застосуванням матеріалів інтерв'ю.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

2.1. Боротьба з німецьким окупаційним режимом

Ситуація, яка склалась у світовому геополітичному просторі наприкінці 30-х років ХХ ст., збіглася з активною фазою боротьби українських націоналістів за самостійність. Друга світова війна дала поштовх українському національно-визвольному руху для побудови незалежної держави.

За Ризьким мирним договором 1921 р. Камінь-Каширський район разом з низкою західноукраїнських і західнобілоруських земель входив до складу Другої Речі Посполитої. У таких кордонах район перебував до вересневого вторгнення німецьких військ. Після 17 вересня 1939 р. на підставі таємного протоколу договору Молотова-Ріббентропа район опинився під радянською окупацією. СРСР здійснив акт агресії на східні кордони Польської держави нібито для захисту українського та білоруського населення. Однак радянська влада ще не встигла до кінця закріпитися в окупованому регіоні, як на її зміну прийшов новий окупаційний режим – німецький. А. Гітлер також порушив умови вищеназваного договору й напав на Радянський Союз. Уже 29 червня 1941 р. німецькі війська окупували м. Камінь-Каширський. Із першого дня німецьке керівництво заявило про себе безкомпромісно. Тоді окупанти забороняли будь-яке спілкування з полоненими, також не можна було залишати робоче місце. За будь-які порушення окупаційного режиму німці погрожували розстрілом⁸³.

Офіційно німецьке цивільне управління було зорганізовано 1 вересня 1941 р., але фактичну владу отримало лише наприкінці місяця. Українську адміністрацію було залишено в селах і частково в районах. На кожен район призначали крайсляндвірта з двома–трьома помічниками, які фактично керували районами, перебравши на себе всі господарські справи⁸⁴.

⁸³ Денисюк В. Камінь-Каширський... С. 31.

⁸⁴ *Літопис УПА*. Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація... С. 20–21.

На території району й області гітлерівцям було складно зафіксувати своє управління, оскільки тут уже активно діяв націоналістичний рух. У Камінь-Каширському районі українські націоналісти сформували осередок у 1930-х роках. Тоді з ним активно боролася польська та радянська влада⁸⁵. У період радянської окупації району рух не лише розширився, вербуючи нових членів⁸⁶, але й перейшов до збройної боротьби з окупантами. Націоналістичні групи, які діяли в селах Сошично, Качин, Личини, чинили напади на адміністративні й господарські приміщення, а також удавалися до ліквідації радянської адміністрації⁸⁷. Наприкінці 1940 р. на території району, зі слів одного із затриманих оунівців, діяло щонайменше 1500 членів організації, які чинили різноманітні диверсії проти чинної влади⁸⁸. 16 квітня 1941 р. між селами Станіславівка та Бузаки Камінь-Каширського району вбили голову сільради, а через три дні в селі Бузаки – голову сільпо та депутата сільради С. Лисика⁸⁹.

Із приходом німців перед патріотичними силами постало надважливе завдання – використати ситуацію у своїх інтересах. Частина українських патріотичних сил сподівалася на допомогу німців у створенні Української держави. Про це свідчать публічні виступи симпатиків націоналістичної організації в районі сіл Смальського та Рибка, які неодноразово виступали в народному домі міста з відповідними тезами⁹⁰. Однак невизнання окупаційними військами Акту відновлення Української держави, проголошеного у Львові 30 червня 1941 р., поклало початок протистоянню⁹¹.

Із метою нарощування своєї сили для формування повстанських кадрів члени організації намагалися не конфліктувати з німцями. Також для контролю ситуації й можливості мати доступ до зброї для майбутніх цілей члени

⁸⁵ Гуманюк Р. З історії Каменя-Каширського... С. 76.

⁸⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 506. Арк. 200.

⁸⁷ Там само. Арк. 132, 134, 146.

⁸⁸ Там само. Арк. 199.

⁸⁹ Антонюк Я. Український визвольний рух ... С. 36.

⁹⁰ Данилюк В. Бої за Камінь-Каширський тривали практично всю війну. *Віче*. 1996. 4 лип. С. 7.

⁹¹ Там само.

організації вступали до української допоміжної поліції та інших окупаційних структур. Гітлерівці, зі свого боку, очевидно, не бажаючи проявів бунту в складному регіоні, намагалися зберегти зовнішні ознаки лояльності до українців. Наприкінці 1942 р. в м. Камінь-Каширський на державних установах встановлені тризуб та українські прапори. Представники української поліції також мали свої відмітки, носили на шапках тризуб⁹².

На відміну від радянського й німецького адміністративного поділу, українські націоналісти мали свою структуру. Так, у період німецької окупації район підпорядковувався Поліському обласному проводу на чолі з Іваном Литвинчуком. Структурно входив до Брест-Литовської округи. Із літа 1942 р. керівником організації в районі був *Аркан* (Євтух Омелянюк)⁹³, який попередньо працював перекладачем у німецькій поліції⁹⁴. Із 1942 по вересень 1943 р. функції районного провідника виконував *Ярослав* (Кузьменко)⁹⁵.

Із доступних нам матеріалів можемо припустити, що перші активні осередки ОУН на території району були в селах Качин, Сошично, Ниці, Мельниці, Личини⁹⁶, Ольбле-Ляцьке⁹⁷. Так, осередок ОУН в с. Ольбле-Ляцьке сформувався в жовтні–грудні 1943 р. з місцевих мешканців. Нам відомо, хто входив до нього та які функції виконував. Зокрема, Адам Метчик мав обов'язки зв'язкового, а згодом – керівника зв'язку по селу. Інший житель цього села Адам Іванович був господарчим села. Також господарські функції зі збору продовольства й одягу здійснював Харитон Метчик, а охорону штабу організації забезпечував Йосип Сичинський⁹⁸.

Разом із розвитком осередків відбувалося вербування нових членів організації. Цей процес переважно був відданий місцевій інтелігенції або ж офіційним представникам влади. Зауважимо, що успішне вербування членів організації зумовлювалося тим, що цим процесом займалися ті представники

⁹² Антонюк Я. Український визвольний рух ... С. 42.

⁹³ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 13017. Т. 4. Арк. 74.

⁹⁴ Антонюк Я. Український визвольний рух ... С. 511.

⁹⁵ Там само. С. 816–817.

⁹⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 124. Арк. 44, 48.

⁹⁷ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 13017. Т. 4. Арк. 44.

⁹⁸ Там само.

організації, котрі мали авторитет серед населення. Наприклад, у с. Осівці вербуванням займався староста села⁹⁹, а в с. Раків Ліс – учитель місцевої школи¹⁰⁰. Їхнім завданням було не лише залучити нових членів організації, але й підготувати ресурсну базу майбутньої армії¹⁰¹.

Військовим вишколом місцевої молоді в с. Личини з осені 1943 р. займався староста села Модест Ненюк (згодом отримав псевдо *Гуль*). Станичним цього села був *Калина* (Олександр Олещук). Обидва у своїй роботі підпорядковувались і звітували районному референту/господарчому *Віталію*¹⁰².

Вдала робота організації в справі військового вишколу допомогла створити перший кадровий резерв майбутньої повстанської армії. І вже навесні 1943 р. за наказом Проводу ОУН українська поліція зі зброєю перейшла до лісу з метою формування перших повстанських загонів¹⁰³. Так вчинив і комендант німецької поліції в Камінь-Каширському Петро Відьмук¹⁰⁴. Перші повстанські групи – це «Озеро» на чолі з Ю. Стельмащук, «Котловина» – С. Ковалем, «Січ» – П. Антонюком. Поступово уніфіковано структуру. Найбільшою військовою одиницею був загін, який нараховував три курені. Курінь – три сотні, сотня – три–чотири чоти, чота – три–чотири рої, рій – 10–15 стрільців¹⁰⁵. Уже влітку 1943 р. в районі зафіксовано три активні сотні УПА: *Маркевича* (командир Петро Відьмук), *Погорельця* (командир Микола Чубетейко), *Величка* (командир Іван Величко)¹⁰⁶. Також у с. Стобихва на постої перебували низка відділів УПА¹⁰⁷. Згодом у лютому–березні 1944 р. в напрямку Камінь-Каширський–Ковель–Стобихва активно діяли повстанці під проводом *Ворона*, *Довбуша* та

⁹⁹ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 13017. Т. 4. Арк. 74.

¹⁰⁰ Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 3567. Арк. 22, 23.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 124. Арк. 44, 45.

¹⁰³ Ленартович О. Український національно-визвольний рух ... С. 216.

¹⁰⁴ Пугач Т. Пнівне і УПА. *Полісся*. 2002. 3 верес. С. 3.

¹⁰⁵ Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955 рр.). *Літопис УПА*. Торонто; Львів, 2014. Т. 13. С. 48.

¹⁰⁶ Пугач Т. Пнівне і УПА. *Полісся*. 2002. 3 верес. С. 3.

¹⁰⁷ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / за заг. ред. Я. П. Федорчука. Луцьк: ПВД «Твердиня». 2011. С. 41.

*Мазени*¹⁰⁸. Територія Камінь-Каширщини входила у військову округу «Турів», у її Ковельський надрайон «Кодак». Військовою округою «Турів» командував *Олег* (Микола Ковтонюк), а з вересня 1943 р. – *Рудий* (Юрій Стельмащук)¹⁰⁹.

Важливими складовими частинами нової армії були вербування та вишкіл кадрів. Із цією метою в с. Хотешів сформовано підстаршинську школу, частина якої деякий час діяла в с. Карпилівка¹¹⁰. А між селами Карасин і Карпилівка працювала офіцерська їдальня УПА на 300 осіб¹¹¹.

У с. Котуш облаштовано призивний пункт. А вже восени 1943 р. розпочався повноцінний призов.

Цим завданням опікувались організаційно-мобілізаційні референтури. Функціональні обов'язки працівників цих референтур на Волині та Поліссі включали передмобілізаційну підготовку населення, організацію й проведення призову українського населення до лав УПА, налагодження системи самооборони в селах, підготовку диверсійних акцій, нагромадження зброї для потреб УПА, надання допомоги сім'ям, вихідці з яких перебували в УПА, та спорудження криївок¹¹².

Організаційно-мобілізаційні референтури складались із канцелярії, шефа, працівників й інспекторів. Кожен інспектор надрайону опікувався певним районом. Інспектор вів журнал військовозобов'язаних та евіденційну (облікову) книгу. Мобілізаційні інспектори надсилали військовозобов'язаним мобілізаційні аркуші. У кожному зазначалися дата й місце народження призовника, перелік речей, які він мусить узяти із собою. Отримавши їх, призовники приходили на створені інспекторами збірні пункти. Там відбувався медичний огляд. Здоровим видавали лікарську посвідку, яку долучали до мобілізаційного аркуша. У звільнених від призову комісія цей аркуш вилучала й видавала натомість лікарське звільнення¹¹³.

¹⁰⁸ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 4. Київ; Торонто, 2002. С. 211.

¹⁰⁹ Денисюк В. Т. *Літопис Камінь-Каширщини...* С. 99.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 4. Київ; Торонто, 2002. С. 134.

¹¹² Ковальчук В. М. *Діяльність ОУН (б) ...* С. 208.

¹¹³ Там само. С. 198.

В УПА була практика встановлювати кількість боєздатних людей перед мобілізаціями спеціальними комісіями. Зокрема, такі огляди проводилися в селах Личини, Качин, Качинська Вілька та Олександрія Камінь-Каширського району. Серед оглянутих 854 жителів цих сіл непридатними до військової служби визнали лише 64 особи¹¹⁴. Основну частину рядового складу війська становило місцеве населення. У середині грудня 1943 р. *Лисий* закликав до лав УПА місцевих чоловіків віком від 15 до 60 років. Призовники пройшли медичну комісію, після чого частину зараховано до УПА, частину – до трудових таборів, які працювали для забезпечення потреб УПА¹¹⁵.

Після проходження військового вишколу новобранці давали клятву на вірність українському народові. Відомо, що такі урочисті заходи проходили в с. Хотешові на символічній могилі Тараса Шевченка¹¹⁶. Схожий символічний пам'ятний знак споруджено й у с. Стобихівка на честь Кліма Савура¹¹⁷.

Звичайно, можна ширше окреслювати адміністративний поділ, який сформувався на цій території з приходом нацистських окупаційних військ, однак автор ставить перед собою інші завдання. Ми прагнемо дослідити діяльність українських націоналістичних формувань під німецьким окупаційним режимом на території Камінь-Каширського району. Зокрема, актуально простежити прояви збройної та інформаційної боротьби.

Попри те, що район був окупований німецькими військами й мав військово-цивільну адміністрацію, він не становив стратегічної загрози для нової окупаційної влади. Тому їхнім завданнями було «викачування» продовольства та людських ресурсів. На початках нова влада дозволяла селянам мати будь-яку форму власності на землю. Майже до середини 1942 р. діяли окремі школи, працювали пошта й зв'язок. Діяли заклади торгівлі, роль грошей відігравали німецькі райхсмарки, карбованці, польські злоті¹¹⁸. Однак такий лояльний режим у районі існував не довго. Однією з причин, яка

¹¹⁴ Ковальчук В. М. Діяльність ОУН (б) ... С. 200.

¹¹⁵ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 4. С. 133.

¹¹⁶ Капітула І. Поліська столиця УПА. *Волинь нова*. 2008. 12 лют. С. 7.

¹¹⁷ Чирко Л. Кличуть спалені села... С. 3.

¹¹⁸ Деркач О. Камінь-Каширський і його мешканці в роки окупації. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України*. Луцьк, 2006. С. 71.

вплинула на погіршення німецької політики в районі, була активізація радянського партизанського руху. Про його формування й діяльність детальніше йтиметься в підрозділі 2.2. Під цим означенням також треба розуміти діяльність націоналістичних сил, адже в місцевій радянській пресі деякі збройні операції українських повстанців приписувалися радянським партизанам. Тому для збереження автентичності джерела в цьому підрозділі автор може використовувати термін «партизани», маючи на увазі українських повстанців. Крім того, німецька військово-цивільна адміністрація не завжди розрізняла ці два військові формування.

Уже через рік окупації гітлерівці розпочали рейди на села, які не виконували продовольчі поставки. Здебільшого такі рейди відбувалися таким чином: колона німців приїздила в село, людей зганяли на площу, називали порушниками розпоряджень німецької влади та лояльними до партизанів чи повстанців і погрожували розстрілом. Із таким звинуваченнями у березні 1942 р. 80 німців приїхало до селян Карасина й Карпилівки. Тоді в ролі відплати німці запросили від селян 10 корів і 10 свиней¹¹⁹.

Ще одним ганебним проявом німецької політики було примусове вивезення молоді на роботу до Німеччини. У містах та селах розклеювали наказ про мобілізацію молоді в Німеччину на роботу¹²⁰. У спогадах одна з виселенок Палагея Кошелюк з Олесіївки зазначала, що охочих покидати свої домівки було небагато, тому хлопці й дівчата ховалися, а поліцаї ловили та гнали на залізничну станцію¹²¹. Коли кількість мобілізованих була малою, німці здійснювали рейди по селах. У березні 1942 р. в селах Карасин і Карпилівка, за даними деяких джерел, для вивезення відібрали 70 осіб молоді¹²².

Найбільш масові виселення мешканців району на роботи до Німеччини відбувались у квітні та травні 1942 р. Серед постраждалих сіл потрібно відзначити Личини, Раків Ліс, Боровне, Полиці, Пнівне, Запруддя, Грива,

¹¹⁹ Горіли села... палали [минає 60 річниця з дня спалення сіл Карасин, Карпилівка, Стобихівка, Радошинка]. *Полісся*. 2003. 28 жовт. С. 7.

¹²⁰ Денисюк В. Т. Літопис Камінь-Каширщини... С. 93.

¹²¹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-69. Оп. 1. Спр. 316. Арк. 74.

¹²² Горіли села... палали.... С. 7.

Березичі, Тоболи, м. Камінь-Каширський¹²³. В одному з документів (від 7 березня 1944 р.) вказано, що біржею праці, якою керував німець Вальтер, на роботу до Німеччини відправлено 195 мешканців району. У період незалежності на території району проживало понад 300 осіб, котрі пройшли через виселення до Німеччини¹²⁴.

Отож посилення репресивної політики з боку нацистів щодо місцевого населення спровокувало опір українських сил. Найбільш кривавим в українсько-німецькому протистоянні на території району став період 1943 р. Передусім, цей період збігався з активізацією різних військових формацій на території району: німецьких військових окупаційних сил, УПА, радянських партизанів і польських військових формувань.

На цьому етапі протистояння вже були сформовані перші структурні ланки повстанської армії. Їхнім головним завданням було не допустити німців до польових плодів, збіжжя, картоплі тощо. Частину продовольчих складів намагалися спалити, а частину – перехопити під час транспортування на збірні пункти. Руйнували молочарні, робили непридатними до користування молотарки й інше хліборобське приладдя. Крім того, повстанці забороняли місцевим органам влади виконувати вказівки німецької влади¹²⁵.

Другим важливим завданням для повстанського руху було зарадити вивезенню населення на роботи до Німеччини. За рахунок розгалуженої мережі інформаторів, котрих представництво УПА мало в німецькій цивільній адміністрації, воно неодноразово попереджало населення про ймовірний рейд німців на те чи інше село¹²⁶. Разом із тим відбувались акції з визволення вже захоплених до виселення молодих хлопців і дівчат.

Намагаючись зарадити вивезенню населення, українські повстанці здійснювали заходи щодо знищення відповідної інфраструктури. Весною 1943 р. відділ *Кубіка* (Тихона Зінчука) розібрав залізничну колію на відтинку

¹²³ Держархів Волинської обл. Ф. Р-164. Оп. 3. Спр. 30. Арк. 1–316.

¹²⁴ Деркач О. Камінь-Каширський і його мешканці ... С. 72.

¹²⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 124. Арк. 44.

¹²⁶ Берекета Б. Карасин. *Радянська Волинь*. 1984. 25 груд.

шляху Ковель–Камінь-Каширський, що призвело до зупинки руху потягів на тривалий час¹²⁷.

Ураховуючи той факт, що повстанці, на відміну від радянських партизанів чи польських військових формувань, не мали сторонньої підтримки, усю зброю та інвентар вони були змушені отримувати в боях. Один із таких боїв здійснив курінь *Лисого* поблизу с. Пнівне. Там повстанці в якості трофею здобули гармату¹²⁸.

Для того щоб демонструвати свою присутність у районі, повстанці здійснювали й поодинокі акції знищення німецьких представників військово-цивільної адміністрації. Наприклад, у травні 1943 р. боївка УПА під командуванням *Нечая* знищила двох німців, які їхали із м. Камінь-Каширський до м. Ковеля¹²⁹.

Попри те, що переважна частина району в 1943 р. перебувала під контролем українських повстанців, сам районний центр був у підпорядкуванні німців¹³⁰. Зручне розташування міста давало змогу гітлерівцям робити успішні напади на навколишні села.

У серпні 1943 р. німці видали черговий наказ здати продовольство (збіжжя й худобу) до кінця вересня, погрожуючи саботажникам¹³¹. Для того, щоб зірвати плани чергового розорення селян, командування УПА вирішило провести операцію із захоплення міста.

За організацію операції взялися командир загону «Озеро» – *Рудий* (Юрій Стельмащук), шеф штабу загону «Озеро» – *Вовчак* (Олексій Шум)¹³² та командир розвідки штабу загону «Озеро» – *Черник* (Дмитро Казван)¹³³.

Командир загону «Озеро» – *Рудий* оголосив про набір до спецгрупи, яка мала піти на захоплення міста. До спецгрупи відібрано повстанців із куреня

¹²⁷ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій: у 2-х т. Т. 1: Волинь. Рівне: ППДМ, 2008. 448 с. С. 276.

¹²⁸ Каліщук С. Переможний бій УПА з німецькими загарбниками у 1943 році біля села Пнівне Камінь-Каширського району на Волині. *Наше місто*. 2007. 20 верес. С. 13.

¹²⁹ Денищук О. Вказ. пр. С. 272.

¹³⁰ Денисюк В. Т. Літопис Камінь-Каширщини... С. 98.

¹³¹ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 11. Київ; Торонто. 2007. С. 156.

¹³² Денисюк В. Т. Літопис Камінь-Каширщини... С. 99.

¹³³ Степанюк Т. 75 років тому вояки УПА захопили Камінь-Каширський. *Волинь*. 2018. 16 серп. С. 12.

Назара-Криги (Павла Климука)¹³⁴, сотні *Лисого* (Івана Климчака) та *Кубіка* (Тихона Зінчука)¹³⁵. Спецгрупу очолив шеф розвідки *Черник*, а наступом керував *Рудий*. Напередодні спецоперації *Черник* особисто провів розвідку, дізнався про розташування німецьких загонів. Зі спогадів хорунжого УПА *Мрії* дізнаємося, що напередодні операції в місті було: «147 поліцаїв, 200 вермахту, літуни з бази, яка була за містом, та цивільні німці з адміністрації»¹³⁶.

Увечері 19 серпня 1943 р. повстанці зібралися за 12 кілометрів від міста. У місто повинна була пробратися частина спецгрупи й знищити «горку» (частину міста, де були укріплені німці), далі – вдарити інші відділи з використанням гармати (мали 75-міліметрову гармату) та мінометів¹³⁷.

Наступ розпочався з обстрілу гарматою по міській фортеці «горка». У повстанців під час штурму було кілька кулеметів, пістолети, гранати, електричні ліхтарики, сокири, пилки. Задля конспірації до об'єкта вони підходили босоніж¹³⁸. Група з 30-ти повстанців на чолі з *Черником* увійшла в місто. Ліквідували постових і розділилися на три частини – перші зайняли німецькі окопи, другі оточили будинок із поліцаями, треті заскочили в будинок, де були шуцполіцаї (охоронна поліція). Повстанці підпалили приміщення польської поліції та роззброїли дев'ять шуцполіцаїв. Сигнальна ракета була сповіщенням для решти загону, які почали брати місто в кільце. Неочікуваність ситуації спонукала німецькі гарнізони відступати, аби не потрапити в оточення¹³⁹. Хорунжий УПА *Мрія* зазначає: «...Після закінчення операції до нас прибіг провідник *Я*, який підійшов до полонених німців і запитав їх, чи вони брали участь в акції на с. Кортеліси. Відповідь була: “так”. Тоді провідник *Я* сказав до них кілька слів і дав наказ їх розстріляти...»¹⁴⁰

Успішно проведена спецоперація принесла повстанцям чимало трофеїв, зокрема 20 тис. боєприпасів, дев'ять кулеметів, понад 100 пістолетів,

¹³⁴ *Літопис УПА*. Волинь і Полісся: Німецька окупація. Т. 2. Кн. 2. Торонто: Літопис УПА, 1990. С. 115.

¹³⁵ Чуйко Я. Бій за Камінь-Каширський. *Волинь-нова*. 2008. 14 жовт. С. 7.

¹³⁶ *Літопис УПА*. Волинь і Полісся: Німецька окупація. Т. 2. ... С. 118.

¹³⁷ Там само. С. 115.

¹³⁸ Чуйко Я. Бій за Камінь-Каширський... С. 7.

¹³⁹ Степанюк Т. 75 років тому вояки УПА захопили Камінь-Каширський... С. 12.

¹⁴⁰ *Літопис УПА*. Волинь і Полісся: німецька окупація. Т. 2. Кн. 2. С. 118.

чотири радіоприймачі, 16 друкарських машинок, 11 коней із сідлами, сім мотоциклів, легкову автомашину, 6 тис. штук білизни, 600 ц солі, 500 ц борошна, 80 ц цукру¹⁴¹. Серед жертв із боку повстанців було двоє поранених, а з німецької сторони вбито близько 120 військових разом із польськими поліцаями¹⁴².

Операція із захоплення міста продемонструвала наступальну тактику ведення бойових дій з переважаючими силами противника. Водночас потрібно відзначити, що певною мірою ця операція стала помстою німецькій окупаційній адміністрації за попередньо знищене с. Кортеліси Ратнівського району.

Після цієї події в районі на певний час докорінно змінилося співіснування двох військово-політичних сил. Німці об'єдналися із поляками для боротьби з повстанським рухом опору. Очевидно, на знак помсти, вони розпочали нищівне випалювання сіл району. Щоправда, цьому передувала ще одна суперечлива для історії району подія, яка могла вплинути на подальший перебіг боротьби. Ідеться про знищення польської колонії Майдан. Крім того, не треба забувати, що в цей час на території району ще активно діяли радянські партизанські загони.

Першим у ланцюгу знищених опинилося с. Верхи. Знищення його відбулося 24 вересня 1943 р. Спочатку село бомбили з літаків, а незабаром приїхали німці з поляками на машинах. Приїзд німецької військово-цивільної адміністрації був надзвичайно швидким, адже в сусідньому с. Обзир дислокувався їхній гарнізон. Старожили села пригадували, що особливою жорстокістю відзначились саме поляки¹⁴³. Тоді загинуло 96 з 957 селян, також із 260 знищено 253 двори¹⁴⁴.

За схожих обставин у жовтні спалено села Радошинку, Карасин і Карпилівку. А ще через місяць така сама доля чекала на с. Стобихівку¹⁴⁵.

¹⁴¹ Степанюк Т. 75 років тому вояки УПА захопили Камінь-Каширський... С. 12.

¹⁴² Приймак О. У Камені була своя республіка. *Сім'я і дім*. 2012. 27 верес. – 3 жовт. С. 8.

¹⁴³ Романюк Н. Верхи палили дванадцять фашистських літаків. *Вісник+К*. 2016. 22 верес. С. 17; Шмигін М. Фашисти поливали людей розпеченим свинцем, а партизани різали пилками. *Вісник +К*. 8 трав. 2014. С. 12; Корсак І. Криваві стежки запроданців. *Радянське Полісся*. 1980. 20 трав. С. 3.

¹⁴⁴ Держархів Волинської обл. Ф. Р-164. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 3.

¹⁴⁵ Там само. Арк. 5, 6, 8.

Частина мешканців Карпилівки й Карасина вцілила, бо були попереджені про прихід німців і задалегідь заховалися на болоті та в лісі. Таку місцевість німці дуже боялися, тому вона була відносно безпечною для переховування¹⁴⁶. З огляду на проаналізовані спогади, зроблено висновок: частина будинків уцілила завдяки тому, що розміщувалася серед лісу на хуторах, а в такі місцини німці заходили неохоче.

Не менше уваги в німецько-українському протистоянні приділяли інформаційній боротьбі та пропаганді. У своїй пропаганді німецьке керівництво закликало українські сили об'єднуватися проти більшовиків¹⁴⁷. Тому вся їхня інформаційна політика була спрямована на спільну боротьбу з радянським режимом.

Проте на початковому етапі боротьби перед військово-цивільною адміністрацією стояли інші завдання. Зокрема, виконання продовольчих та ресурсних поставок до Німеччини. Для їх успішної реалізації на початку окупації німці проводили «м'яку» інформаційну пропаганду. Усі інформгасла були спрямовані на те, щоб населення не припиняло господарську діяльність, усіляко стимулювали людей сіяти й обробляти хліб, овочі та інше продовольство. Так, у зверненні до волинян німецька влада декларувала: «...Кожний клаптик цієї землі мусить бути обробленим і засіяним, щоб кожен мав, що їсти досита»¹⁴⁸.

Гітлерівці використовували у своїй господарській пропаганді такі гасла: «Весняна обробка землі – це ваш внесок для перемоги!», або «Солдат бореться і захищає нашу батьківщину та ваше життя, а ви виробляєте щоденний хліб»¹⁴⁹, маніпулюючи тезою, що саме їхня влада несе перемогу для українського населення. Крім того, у своїх гаслах німці яскраво використовували любов волинських селян до своєї землі. «Яке серце селянина не радіє, коли він влітку іде по своїх колиханих хвилями нивах? Скільки гордості і внутрішнього

¹⁴⁶ Федорович О. Живе пам'ять про спалені села. Полісся. 2013. 5 лист. С. 1, 3.

¹⁴⁷ Держархів Волинської обл. Ф. Р-69. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 1.

¹⁴⁸ Там само. Арк. 2.

¹⁴⁹ Там само.

задоволення може він відчути, коли його лани оброблені ще краще і ще дбайливіше за лани сусіда...»¹⁵⁰

Іншим кроком у цій боротьбі було бажання викликати почуття провини в українських націоналістів, які покинули свої родини, роботу в полі й пішли до лісу. Увагу акцентовано на тому, що український чоловік, котрий пішов до лісу, перестав виконувати основний обов'язок – вирощення хліба – і звинувачувався в тому, що піддався буцімто на ворожі плани більшовиків, котрі того й домагалися, щоб зруйнувати побут українського селянина¹⁵¹.

Не менш маніпулятивними були гасла, що мали б стимулювати населення їхати на роботу до Німеччини. У цій боротьбі часто використовувались історії краян, котрі жили й працювали в Німеччині та були задоволені своїм становищем. Мешканців заохочували записуватися на роботу до Німеччини, обіцяючи різні привілеї. Зокрема, хороші умови праці, безкоштовний проїзд, заробіток та кращі умови в розподілі землі після повернення на Батьківщину¹⁵².

Утім, через розгортання українського національно-визвольного руху риторика нацистської пропаганди дещо змінюється. Завдяки партизанам, населення почало саботувати німецькі накази. Більше того, український опір становив цілком конкретну загрозу існуванню німецької адміністрації в районі та області.

Тому німці дещо видозмінили свою тактику. Через лояльно налаштованих осіб почали переконувати населення у своїй правоті. Так, один із волинян Семен Остапчук, який виїхав до Німеччини і називав себе націоналістом, звертався з посланням до українських чоловіків і жінок, які обрали шлях повстанської боротьби. У своєму письмовому зверненні він писав, що це радянська влада намагається використати націоналістичні погляди українців у боротьбі проти нацистів.

Особливу увагу в заклику Семена Остапчука приділено ролі керівного складу ОУН. Автор послання намагався переконати свого читача, що

¹⁵⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-69. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 2.

¹⁵¹ Там само. Спр. 316. Арк. 13.

¹⁵² Там само. Спр. 315. Арк. 3, 6, 12.

керівництво ОУН є агентами Москви, і не варто вірити, що після перемоги над Німеччиною радянська влада дасть українцям свою державність. Наголошено на беззмістовності боротьби проти німців¹⁵³. Зрозуміло, що такі імперативи використовувалися німецьким режимом задля деморалізації патріотичних сил та зміщення акценту в боротьбі.

У своїй пропаганді німці робили ставку на применшення ролі українського війська. Наприклад, так званий український націоналіст Семен Остапчук зазначав: «Я сам був у Німеччині й на власні очі бачив, які величезні армії зараз мобілізовані й якою зброєю вони озброєні. Хіба не смішно, коли декілька тисяч погано озброєних людей тепер хочуть боротися проти такої армії. Це преступлення проти нашого народу. Як чесний український націоналіст, я кличу вас: Повертайтеся назад, поки ще не пізно. Залиште цих безвідповідальних ватажків, які думають тільки про себе, а не про добро нашого народу»¹⁵⁴.

Чимало кроків німецька окупаційна влада робила, щоб викликати довіру до потенційно розчарованих націоналістів. Тому німецька влада, як і радянська згодом, на словах гарантувала амністію тим, хто припинить боротьбу. Шуцманам обіцялося поновлення на службі¹⁵⁵. У закликах зазначалося, що ті, хто борються проти німців, – це зрадники українського народу та є зброєю в руках «безвідповідальних елементів»¹⁵⁶. Для всіх, хто не погоджувався здати зброю й амуніцію, німецька військово-цивільна адміністрація вводила колективну відповідальність. Тобто за націоналістичну діяльність відповідальність мало нести все село, у якому були її прояви¹⁵⁷.

Паралельно з нацистською пропагандою українські націоналісти проводили свою. Вона стосувалась опору щодо вивезення продовольства та людських ресурсів, а також у вербуванні населення на збройну боротьбу проти німецького й радянського режимів. Однак зазначимо, що прикладів

¹⁵³ Держархів Волинської обл. Ф. Р-69. Оп. 1. Спр. 316. Арк. 8.

¹⁵⁴ Там само. Арк. 8 зв.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Там само. Арк. 7.

¹⁵⁷ Там само. Ф. Р-1021. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21 зв.

документальної пропаганди з боку ОУН у цей період не так і багато. Передусім тому, що в перші два роки окупації така діяльність проводилась усно¹⁵⁸.

Однак про те, що українські націоналісти на цьому фронті боротьби все ж мали успіхи, можемо судити з німецьких зведень. В одному з них зазначалося: «Протягом місяців чекали ми, що українське населення Волині обрुзуміється і припинить безглуздий опір проти німецької поліції та німецької армії... Маленькій групі божевільних галичан, що дбають лише за власну честолюбність, вдалось нарід зборохобити...»¹⁵⁹. Українські націоналісти зверталися до населення з гаслами такого змісту: «Українська повстанча армія бореться за повалення імперіалістів Берліна і Москви»¹⁶⁰.

У своїй інформаційній боротьбі проти німців українські націоналісти робили ставку на адміністративний апарат села. Тому першими спікерами, які мали нести українські націоналістичні цінності, були саме сільські голови, секретарі тощо. Такий тактичний хід не випадковий, бо саме ця категорія населення була, по-перше, найбільш авторитетною, по-друге – володіла найбільшою інформацією, що передавалась із району по вертикалі й давала змогу вчасно реагувати. Також саме сільські голови й секретарі часто поповнювали лави повстанської армії після того, як німецький терор виявився нестерпним.

Серед інформації, яка поширювалася членами організації, були хроніки воєнних дій та жорстокої політики німецького окупаційного режиму¹⁶¹.

Отож період німецької окупації став для українського національно-визвольного руху як шансом на здобуття державності, так і найбільшим випробуванням своєї військової міцності. Саме в цей період відбулося становлення повстанської армії й оформлення тактики боротьби. Протистояння між німцями та українськими повстанцями мало ситуативний характер залежно від того, як поводити себе німецьке окупаційне управління стосовно місцевого населення. Такий тісний зв'язок між повстанцями й місцевим населенням

¹⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 124. Арк. 47.

¹⁵⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-69. Оп. 1. Спр. 316. Арк. 42.

¹⁶⁰ Там само. Ф. Р-1021. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 39.

¹⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 124. Арк. 47.

пояснювалося тим, що останні становили основу кадрового потенціалу та господарського ресурсу, що існування повстанського руху було неможливе без підтримки населення. Для німецького керівництва район був черговим місцем викачування продовольчих і людських ресурсів.

2.2. Збройний конфлікт із радянським партизанським рухом

У період нацистської окупації Камінь-Каширський район, як і вся Волинь, став ареною запеклої боротьби різних військово-політичних сил: німецько-нацистських окупантів, радянських військ, українських націоналістів, радянських партизанів та польських підпільних формувань різного ґатунку. Із початком війни українські націоналісти опинились у досить складному становищі. Їм довелося боротися з нацистськими окупантами, радянськими партизанами, які представляли інтереси Радянського Союзу, і з польськими воєнізованими формуваннями. Усі ці процеси відбувалися на тлі німецької окупації.

Для УПА значною загрозою була активізація радянської партизанки. Важливим фактором у боротьбі з червоними партизанами було те, що останні добре обізнані з місцевістю, характеризувалися перевагою в озброєнні та кваліфікованих військових кадрах, оскільки мали у своєму складі багато кадрових військових. Серед переваг УПА в цій боротьбі потрібно відзначити прихильність до неї населення, за рахунок чого в повстанців були свої інформатори в селах району¹⁶², склади, а також притулок. Радянські партизани також мали своїх агентів у різних селах¹⁶³. Вони часто вдавалися до насильства, грабежів і мародерства та, як наслідок, прихильності місцевого населення мати не могли.

Радянський партизанський рух на терені Камінь-Каширського району розвивався двома шляхами: централізовано та стихійно.

Перший – так званий централізований, або державний, сюди ми можемо віднести партизанські загони, які формувалися централізовано під проводом КП(б)У та радянських спецслужб.

¹⁶² Сергійчук В. Десять буремних літ... С. 85; ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83566. Т. 21. Арк. 170, 173.

¹⁶³ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83566. Т. 21. Арк. 164, 189.

18 липня 1941 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ», у якій першочергово визначались основні завдання партизанського руху – боротьба з німецькими окупантами й дезорганізація їхніх тилів. Постанова передбачала перекидання в захоплені німецькими військами райони найбільш стійких партійних, радянських і комсомольських працівників, які знали місцевість, у яку вони направлялися. У постанові ЦК ВКП(б) вимагав від партійних і радянських органів та їхніх керівників у зайнятих німцями районах очолити боротьбу з окупантами. Партійним органам доручено створювати обкоми, райкоми й міськкоми, підпільні організації, партизанські загони та розвідувальні групи. Також постанова вимагала повідомляти ЦК ВКП(б) особисті дані людей, яким доручили керувати партизанськими загонами¹⁶⁴.

Відповідно до постанови ЦК ВКП(б), процес формування партизанських груп розпочався й на території Камінь-Каширського району. Очолив його Микола Коніщук. Із початком війни Микола Коніщук (*Крук*, він же *Крюк*) евакуювався до Києва, де від обкому КП(б)У отримав завдання повернутись у Камінь-Каширський район та організувати партизанський загін у тилу. Таке саме завдання доручено також Костянтину Бабочу (*Лазін*) – колишньому голові сільської ради с. Великий Обзир* та Г. Карплюку – колишньому голові Карасинської сільської ради¹⁶⁵. Для виконання поставлених завдань усі троє в липні 1941 р. були закинуті на територію Камінь-Каширського району¹⁶⁶. А вже в серпні 1941 р. М. Коніщук організував кілька підпільних партизанських груп.

¹⁶⁴ Русский архив: Великая Отечественная. Том 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Москва: ТЕРРА, 1998. С. 18–20.

* Микола Парамонович Коніщук (*Крук*, *Крюк*), народився 1914 р. в с. Грива. Із 1934–1939 рр. був членом та організатором осередку КПЗБ у с. Грива (Камінь-Каширський повіт перебував у цей час у складі Поліського воєводства й там діяла КП Зах. Білорусії). Із 1939 р. до 25 червня 1941 р. був головою Гривенської сільської ради та завідувачем районного відділу соціального забезпечення. Перебуваючи на посаді сільського голови, М. Коніщук проводив акції із зачищення села від так званих «ворогів народу». За його сприяння низку сімей виселено до Сибіру. Така політика сільського голови призводила до спротиву населення. Після війни М. Коніщук був заступником голови райвиконкому. Убитий 27 вересня 1948 р. в с. Грива за невідомих обставин.

¹⁶⁵ Замлинський В. Вказ. пр. С. 75.

¹⁶⁶ Бондарчук А. І. Вказ. пр. С. 455–456.

Так, у с. Грива Камінь-Каширського району організовано першу підпільну групу, до якої входили мешканці цього села: А. Гнатюк, К. Міщук, Й. Швейбель та ін.¹⁶⁷ 18 серпня 1941 р. в с. Набруска М. Коніщуком створено партизанську групу чисельністю 11 осіб, до якої входили брати Нероди: Олександр (*Володимир*, він же *Тур*), Іван (*Ястреб*), Микита й Максим¹⁶⁸, а також С. Міщук, М. Гурай, Д. Леонович, С. Корній, Ольга та Євдокія Гордійчуки¹⁶⁹. У листопаді 1941 р. М. Коніщук створив антинімецьку групу в складі 11 осіб в с. Великий Обзир, яку очолив К. Бабич¹⁷⁰. Свою антифашистську групу створив і голова Карасинської сільради Камінь-Каширського району Г. Карплюк¹⁷¹. У листопаді 1941 р. біля р. Стохід неподалік с. Набруска сформовано партизанську базу¹⁷².

У липні 1941 р. Ф. Мазурек (Мазурик) (*Кінор*) створив першу підпільну партизанську групу в Маневицькому районі в с. Гулівка, а в грудні 1941 р. в районі м. Маневич сформував групу Ю. Собесяк (*Макс*). Улітку 1942 р. ці дві групи об'єдналися під керівництвом Ю. Собесяка¹⁷³. Наприкінці грудня 1941 р. в с. Повурськ та навколишніх селах активізував свою роботу зі створення партизанського загону й підпільних антифашистських груп П. Самчук (*Бондаренко*) – колишній працівник Маневицького відділу НКВС, який організував загін із семи осіб¹⁷⁴.

10 червня (липня) 1942 р. групи М. Коніщука, Ю. Собесяка, П. Самчука, об'єдналися у лісі (урочищі) Красний Бір Камінь-Каширського району¹⁷⁵. Після цього в Гулівському лісі Маневицького району відбулася нарада командирів партизанських загонів М. Коніщука, Ю. Собесяка, П. Самчука. На ній вирішено активізувати боротьбу проти німецьких окупантів та українських націоналістів,

¹⁶⁷ Замлинський В. Вказ. пр. С. 75.

¹⁶⁸ Кмецинський В. Стохід палає. *Радянське Полісся*. 1988. 14 черв. С. 3.

¹⁶⁹ Замлинський В. Вказ. пр. С. 75.

¹⁷⁰ Хроніка воєнних літ. *Радянське Полісся*. 1984. 18 квіт. С. 2.

¹⁷¹ Савчук П. Камінь-Каширський район в Другій світовій війні. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край*. Луцьк, 1988. С. 276.

¹⁷² Кмецинський В. Стохід палає. *Радянське Полісся*. 1988. 21 черв. С. 3.

¹⁷³ Замлинський В. Вказ. пр. С. 75.

¹⁷⁴ Там само. С. 77.

¹⁷⁵ Держархів Волинської обл. Ф. П. 13. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 86; Кмецинський В. Стохід палає. *Радянське Полісся*. 1988. 2 лип. С. 3.

розширити зв'язки з підпільними групами й визначити райони дій кожному загону¹⁷⁶.

Групи Ю. Собесяка та П. Самчука відправились у Маневицький район, а М. Коніщук залишився в Камінь-Каширському районі¹⁷⁷.

Другий шлях розвитку партизанського руху був стихійний – самоорганізований спротив. Як зазначає український дослідник партизанського руху Іван Капась, «появу стихійного спротиву можна пояснити багатьма факторами. Деякі з них були протилежними за рушійною мотивацією. У частини учасників самоорганізованої боротьби першопричиною виступав патріотизм, в інших навпаки – страх перед поверненням більшовицької влади і можливими репресіями стосовно себе й родини за перебування на окупованій території. Водночас, деяких партизанів та підпільників до боротьби спонукала загроза особистому життю з боку окупаційної адміністрації, справедливе бажання боротися з ворогом, неможливість пристосуватися до нових умов через політичні, особисті і моральні мотиви. Та найчастіше до дій спонукав комплекс перелічених факторів»¹⁷⁸.

Прикладом такого стихійного партизанського руху була група «Млин», що діяла біля с. Карпилівка Камінь-Каширського району на чолі з М. Швораком¹⁷⁹.

Імовірно, що багато з тих груп, які пізніше увійшли до групи М. Коніщука, на початковому етапі також були стихійними й створювалися без контролю чи вказівки органів влади або радянських спецслужб.

Водночас, на думку польського історика Збігнева Пальського, називати стихійно утворені загони партизанськими в прямому розумінні не доцільно, оскільки, як зазначає дослідник, головним мотивом їх створення було добування продуктів харчування та інших засобів для існування, а в багатьох випадках – звичайний бандитизм. Про боротьбу, диверсії й саботажі тоді й не

¹⁷⁶ Держархів Волинської обл. Ф. П. 13. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 85.

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Капась І. Вказ. пр. С. 24.

¹⁷⁹ Денисюк В. Т. Літопис Камінь-Каширщини... С. 97.

йшлося¹⁸⁰. Така позиція є достатньо однобічною та суб'єктивною, адже науковець виокремлює лише певні приклади, відкидаючи ті чисельні факти, що суперечать його концепції.

Констатуючи факт існування на окупованій території самоорганізованих партизанських загонів, радянська влада та органи НКВС основну увагу спрямували на централізацію вже наявних стихійних загонів і створення нових із власними довіреними кадрами. Також продовжувалася робота з удосконалення державних механізмів централізованого керівництва боротьбою.

30 травня 1942 р. постановою Державного комітету оборони (ДКО) № 1837сс «Про створення центрального штабу партизанського руху при ставці ВГК» утворено Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) – координуючий орган партизанів СРСР. Цією постановою також передбачено формування Українського штабу партизанського руху (УШПР). Він розпочав роботу при Військовій раді Південно-Західного напрямку й підпорядковувався ЦШПР. До керівного складу УШПР увійшли представники від НКВС – Тимофій Строкач (керівник штабу), від ЦК КП(б)У – Мойсей Співак, від розвідувального відділу Південно-Західного напрямку – І. Виноградов. Установи перебували в безпосередньому підпорядкуванні Ставки Верховного головнокомандування, очолюваної Йосипом Сталіним. До компетенції нового органу перейшли питання кадрового забезпечення загонів, а також ведення керованого спротиву в Україні¹⁸¹.

Прикладом політики централізації партизанського руху на початковому етапі формування на території Камінь-Каширського району стала діяльність М. Коніщука, який об'єднав усі партизанські групи району під своїм керівництвом. Політика централізації партизанських загонів продовжувалась аж до вигнання німецьких окупаційних військ.

У подальшому на розвиток партизанського руху в районі великий вплив мали білоруські партизани. У червні 1942 р. з бригади Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії полковника

¹⁸⁰ Україна – Польща: важкі питання. Т. 9: Українсько-польські відносини під час Другої світової війни / наук. ред. М. Кучерепа. Луцьк: ВМА «Герен», 2004. С. 175.

¹⁸¹ Русский архив: Великая Отечественная. Т. 20 (9) ... С. 114–115.

Григорія Лінькова (*Батя*) до Червоного бору Камінь-Каширського району направлено диверсійний загін молодшого політрука І. Насекіна кількістю 20 осіб¹⁸². У серпні 1942 р. в Маневицький район прибула група з 25 осіб під командуванням Г. Картухіна. Загін П. Самчука об'єднався з цією групою й разом вони в жовтні 1942 р. прийшли в урочище «Красний Бір» Камінь-Каширського району¹⁸³, де в той час перебували загони І. Насекіна та М. Коніщука. Загалом у цей час в урочищі «Красний Бір» перебувало близько 300 партизанів¹⁸⁴.

Очевидно, що головною метою відправки загонів І. Насекіна й Г. Картухіна на Волинь було налагодження та згуртування партизанського руху в регіоні. Проте зробити їм цього не вдалося.

Тому на початку листопада 1942 р. полковник Г. Ліньков (*Батя*) доручив А. Бринському (*Дядя Пєтя*) вирушити в Україну для командування загонами Сазонова (розміщувався в районі Олевська, Житомирська область, і діяв на залізницях Сарни–Коростень та Сарни–Луїнець), І. Насекіна й Г. Картухіна. Г. Ліньков, скеровуючи А. Бринського, рекомендував йому звернути увагу на загрози, які несуть українські націоналісти¹⁸⁵.

Прибувши до Красного Бору, А. Бринський зустрів загін І. Насекіна в жахливому стані. На підступах до табору розкидана солома й видно залишки свіжозрубаних дерев, що дуже демаскувало місце перебування загону. Відносини з місцевим населенням теж були напруженими. Партизани вдавалися до мародерства та вимагання. А в с. Озерці (Рівненська область) І. Насекін розпочав стрілянину при цивільних мешканцях, що не додавало симпатій місцевих жителів до радянських партизанів¹⁸⁶. Загін І. Насекіна мав великі запаси вибухівки, що свідчило про бездіяльність загону¹⁸⁷.

¹⁸² Сухих А. Початок ескалації протистояння... С. 118; Див.: Замлинський В. Вказ. пр. С. 78.

¹⁸³ Держархів Волинської обл. Ф. П. 13. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 85.

¹⁸⁴ Замлинський В. Вказ. пр. С. 78.

¹⁸⁵ Див.: Сухих А. Початок ескалації протистояння... С. 118; Держархів Волинської обл. Ф. П. 13. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 86.

¹⁸⁶ Бринский А. По ту сторону фронта. Кн. 1. Горький: Волго-Вятское книж. изд-во, 1966. С. 316–317.

¹⁸⁷ Див.: Бринский А. Указ. соч. С. 320; Літовчук А. За лінією фронту. *Радянська Волинь*. 1957. 13 верес. № 184. С. 3.

У наступні дні А. Бринський відправився до загонів М. Коніщука і Ю. Собесяка¹⁸⁸. За його оцінками, загін Ю. Собесяка перебував у кращому стані, порівняно з двома попередніми. Про це свідчила краща озброєність бійців та вилазки на завдання¹⁸⁹.

Отже, становище радянських партизанських загонів, які діяли на теренах Камінь-Каширського чи суміжних з ним районів, навіть за радянськими джерелами було вкрай незадовільним. Найбільш боєздатним видавався загін Ю. Собесяка. Стосунки з місцевим населенням були не найкращими, що, зі свого боку, не додавало симпатій радянському партизанському руху в регіоні.

Тому вже 25 грудня 1942 р. А. Бринський провів нараду з командирами та заступниками місцевих партизанських груп і загонів, у результаті якої він під своїм керівництвом об'єднав партизанський рух Волинського Полісся¹⁹⁰. У своїх спогадах М. Коніщук підтверджує, що його партизанський загін приєднався до загону А. Бринського¹⁹¹. Також уже об'єднані партизанські загони реорганізовано. Невеликі загони (від 50 до 150 осіб) розбито на взводи та бойові групи підричників, командирами яких були призначені найбільш досвідчені бійці. Кожному загону визначено місце дислокації й район дій, дороги та об'єкти, на яких вони мали здійснювати диверсії¹⁹².

Із початком 1943 р. ситуація в Камінь-Каширському районі значно ускладнилась. 11 січня 1943 р. начальником оперативного відділу ЦШПР полковником Соколовим в одному примірнику був підготовлений оперативний план проведення першочергових заходів щодо посилення партизанського руху в Україні, який 15 січня цього ж року затвердив начальник ЦШПР П. Пономаренко. Передбачалося передислокувати українські партизанські загони з території РРФСР і БРСР в Україну в січні 1943 р., провести низку

¹⁸⁸ Бринський А. Указ. соч. С. 326–328.

¹⁸⁹ Там само. С. 331.

¹⁹⁰ Див.: Сухих А. Початок ескалації протистояння... С. 118; Замлинський В. Вказ. пр. С. 78.

¹⁹¹ Держархів Волинської обл. Ф. 597. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 17–18.

¹⁹² Бринський А. Указ. соч. С. 363.

заходів із розформування українських підпільних груп на території УРСР¹⁹³. Отже, боротьба проти українського підпілля офіційно увійшла до завдань радянського партизанського руху та піднімалася до рангу офіційної політики.

Після передислокації на Волинь А. Бринський розпочав свою діяльність із налагодження активних контактів з українським націоналістичним підпіллям. Головною метою таких контактів була розвідка, оскільки партизанський загін А. Бринського підпорядковувався Розвідуправлінню Генштабу Червоної армії¹⁹⁴. Зустрічаючись з представниками УПА *Галицьким* і *Ястребом*, А. Бринський дізнався від них про програмні засади, склад бойових підрозділів УПА. Про це він у січні 1943 р. доповідав у Москву¹⁹⁵. Також А. Бринський поставив за ціль досягнути перемир'я або хоча б нейтралітету підпільників у боротьбі партизанів із німецькими окупантами, що деякою мірою вдалося¹⁹⁶. Відносно перемир'я між партизанами й націоналістами продовжувалося до весни 1943 р. Причинами закінчення перемир'я стали підступні дії радянських партизанів. Так, Пінський загін Герасимова спіймав групу повстанців зі зброєю та частину з них, у тому числі командира групи, розстріляв¹⁹⁷.

Очевидно діяльність А. Бринського на території Волині мала певні локальні успіхи, проте кардинально ситуації не змінила. Радянські партизани й надалі тероризували місцеве населення та майже не боролися з німецькими військами, що засвідчують радянські джерела. Із повідомлення начальника обласного штабу партизанського руху Ровенської області генерал-майора В. Бегми до М. Хрущова й Г. Маленкова дізнаємося: «групи А. Бринського 300 чол. та Д. Медведєва 600 чол. дуже розрослися і в своїй роботі вже давно переросли завдання спецгруп, та стали всім відомі в області

¹⁹³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 1. Київ: Либідь; Військо України, 1994. С. 168–169.

¹⁹⁴ Кентій А., Лозицький В. Вказ. пр. С. 53; Motyka G. *Ukrainian partyzantka 1942–1960...* S. 161.

¹⁹⁵ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1: 1939–1943 / под ред. А. Н. Артизова. Москва: РОССПЭН, 2012. С. 676–679.

¹⁹⁶ ОУН–УПА в Беларусі. 1939–1953 гг.: док. и материалы / за ред. В. И. Адамушко и др. Минск: Выш. шк., 2012. С. 48.

¹⁹⁷ Там само. С.49.

перетворившись на повноцінні партизанські загони. Проте за рік ними не було проведено жодної бойової операції. В результаті такої бездіяльності та відсутності контролю люди розкладаються. Присутня маса випадків самовільного розстрілу невинного населення. Спостерігаються масові п'янки, хуліганство...»¹⁹⁸

Тим часом створена на просторах Волинського Полісся УПА та розгортання її бойових формувань посилила протистояння з радянським партизанським рухом. Бойові формування УПА прагнули закріпити свій вплив на цій території¹⁹⁹. В одному зі звітів командир загону ім. В. Молотова Лавринович повідомляв: «З квітня 1943 р. став розвиватись український націоналістичний рух, який набув масштабного поширення в ряді населених пунктів району: Хотешів, Бузаки, Черче»²⁰⁰.

Такий хід справ не влаштовував радянських партизанів. Тому вже 28–29 травня 1943 р. поблизу с. Картеничі Лельчицького району БРСР відбулася нарада керівників партизанських формувань Правобережної України. На зустрічі обговорювали питання боротьби з націоналістами²⁰¹. І, як наслідок, починаючи з червня 1943 р., на Волинь почали передислоковувати найбоєздатніші загони партизан зі Східної України та Білорусі. Зокрема, у червні 1943 р. на Волинь прибуло Чернігівське партизанське з'єднання під командуванням Олексія Федорова²⁰².

Зважаючи на таке розгортання подій, командування УПА перемістило великі з'єднання на Полісся, у райони річок Прип'ять, Стир, Случ, Горинь, Ствига, Стохід, намагаючись утримати за собою лісисту місцевість і не допустити проходу червоних партизанів.

З'єднання О. Федорова рухалося на Волинь трьома великими групами. Одна з них, підійшовши до меж Камінь-Каширського району, натрапила на опір

¹⁹⁸ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 2. Київ: Либідь; Військо України, 1994. С. 365.

¹⁹⁹ Реабілітовані історією. Волинська область. Кн. 1. С. 67.

²⁰⁰ ОУН–УПА в Беларусі ... С. 121.

²⁰¹ Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»... С. 442.

²⁰² Савчук П. Вказ. пр. С. 276.

вояків УПА «Турів» на річці Коростинка, біля с. Пнівне²⁰³. Курінь Климука «Назара», місце постійного базування якого було поблизу с. Хотешів, теж мав сутички з партизанами О. Федорова біля с. Черче²⁰⁴. До антиповстанських операцій у червні 1943 р. долучився відділ Д. Медведєва. До середини липня 1943 р. медведівці вже мали три сутички з упівцями в районі Каменя-Каширського²⁰⁵. У червні 1943 р. розпочався відомий рейд до Карпат Сумського партизанського з'єднання С. Ковпака. Проходячи через Камінь-Каширський район, з'єднання С. Ковпака зупинялося в с. Великий Обзир. За свідченнями мешканки с. Стобихва Галини Іллівни Макарук, С. Ковпак пробув у селі одну–дві ночі. За цей час його партизани вщент пограбували село, убили дев'ять мешканців та пішли далі²⁰⁶.

УПА мала часті бойові сутички з партизанськими загонами ім. Суворова²⁰⁷, ім. Орджонікідзе й ім. Костюшка²⁰⁸, які дислокувалися в Пінській області Білоруської РСР. Здебільшого вони діяли в північній частині Камінь-Каширського району.

Попри значну підтримку населення та контроль території Камінь-Каширського району вояками УПА, червоні партизани мали певні локальні успіхи. Зокрема, наприкінці вересня 1943 р. фєдорівці ненадовго відбили в повстанців м. Камінь-Каширський. Пізніше німецькі війська, які надійшли з м. Ковеля, зайняли місто²⁰⁹. Із грудня 1943 р. до лютого 1944 р. фєдорівці контролювали с. Великий Обзир²¹⁰. Однак партизанам через масові грабунки жителів району²¹¹ та спалення сіл²¹² так і не вдалося закріпитися на зайнятих теренах аж до початку 1944 р.

²⁰³ Дмитрук В. Вказ. пр. С. 142–143.

²⁰⁴ Дем'янюк О. Діяльність підрозділів Воєнної округи «Турів» на теренах Волині восени 1943 року. *Український визвольний рух*: наук. зб. Львів, 2012. Вип. 17. С. 256.

²⁰⁵ Motyka G. *Ukrainska partyzantka 1942–1960 ...* S. 249–250.

²⁰⁶ Дмитренко А. Усна історія села Стобихва (у спогадах Олени Макарук). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині*. Луцьк, 2017. С. 61.

²⁰⁷ ОУН–УПА в Беларусі. 1939–1953 гг. ... С. 44.

²⁰⁸ Там само. С. 69.

²⁰⁹ Дем'янюк О. Діяльність підрозділів Воєнної округи «Турів»... С. 255.

²¹⁰ Денисюк В. Т. Літопис Камінь-Каширщини... С. 339.

²¹¹ Див.: Романюк Н. Справжніх повстанців бачив у 1943. Віче. 2013. 10–16 жовт. № 41. С. 9; Романюк Н. Хто війну тямить, той кликати її не буде. 2015. 27 трав. С. 7;

Стурбовані активністю червоних партизанів, командувачі УПА-Північ провели спеціальну нараду під керівництвом *Клима Савура* (Дмитра Клячківського) і начальника штабу УПА-Північ *Гончаренка* (Л. Ступицького). На зустрічі ухвалили рішення силами груп «Турів» та «Заграва» повністю знищити з'єднання О. Федорова²¹³. Так, 20 вересня 1943 р. частина Пінської бригади спільно зі з'єднанням О. Федорова брала участь у сутичці з підпільниками в районі с. Пнівно²¹⁴. Великий бій відбувся 26 вересня 1943 р. В околицях сіл Пнівне та Фаринки чота УПА натрапила на радянський загін (імовірно, під командуванням М. Коніщука) чисельністю 600 осіб. Після 9-годинного бою вбито 80 партизанів, двоє вбитих і четверо поранених було також зі сторони упівців²¹⁵. У жовтні–листопаді відбулася подальша ескалація протистояння. Аrenoю запеклих боїв між червоними партизанами й упівцями стали великі лісові масиви навколо м. Камінь-Каширський. Німецька військова розвідка з цього приводу повідомляла: «Банда Федорова підійшла ще ближче до міста. Тут, як повідомляють, знову відбулися великі зіткнення між партизанами та підпільниками. Обидві сторони зазнали значних втрат»²¹⁶.

У січні–лютому 1944 р. ситуація почала змінюватися на користь партизанів. Більшу частину Волині та Полісся зайняла Червона армія, німці відступали й контролювали лише західні околиці Волинської області.

На початку січня 1944 р. в м. Камінь-Каширський відбулися переговори представників УПА, які діяли в Камінь-Каширському районі, з начальником німецького гарнізону. У переговорах брали участь начальник гарнізону, начальник гестапо й гебітскомісар (зі сторони німців), Демяненко і Романюк із

Шмигін М. Фашисти поливали людей розпеченим свинцем, а партизани різали пилками. *Вісник+К*. 2014. 8 трав. С. 12; *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / упорядник В. Ковальчук. Київ; Торонто, 2007. С. 156.

²¹² *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 11... С. 155; Пугач Т. Пнівне і УПА. *Полісся*. 2002. 3 вер. № 70. С. 3; Проект «Україна». Волинь 1939–1946 років... С. 475.

²¹³ Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...» ... С. 448.

²¹⁴ ОУН–УПА в Беларусі... С. 123.

²¹⁵ Держархів Волинської обл. Ф. 3562. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2, 4; *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 11. С. 155; Пугач Т. Пнівне і УПА. *Полісся*. 2002. 3 верес. С. 3.

²¹⁶ Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»... С. 449.

м. Любешів, а також 12 інших представників із хуторів Озерце, Плишева та с. Полиці (зі сторони УПА)²¹⁷. У результаті переговорів із німцями підпільники зобов'язалися побудувати міст через р. Турію й пропустити їх на м. Ковель. Німці ж, зі свого боку, пообіцяли залишити воякам УПА все майно в місті неушкодженим²¹⁸.

До 12 січня 1944 р. вояки УПА побудували міст через р. Турію. 13–14 січня відбулася заміна гарнізону міста. Загін УПА, який увійшов у місто, за різними радянськими джерелами, нараховував від 285 до 1000 осіб²¹⁹. Командирами загону були *Мазена* та його заступник *Ворон*²²⁰.

Очевидно, що з певних тактичних міркувань загони УПА інколи вступали в домовленості як з гітлерівцями, так і з партизанами. Домовившись із німецьким гарнізоном, який дислокувався в м. Камінь-Каширський (і з наближенням Червоної армії так чи інакше змушений був відступити), підпільники зберегли своїх людей від безглузлого бою з німцями, руйнації міста й можливої загибелі цивільних. Натомість німці залишили для УПА все майно та продукти, які були вивезені на продовольчі склади поблизу с. Хотешів. Такі факти співпраці були, але їх треба трактувати радше як винятки, ніж як правило.

Керівництво ОУН(б) й УПА, очевидно, знало про факти домовленостей із німцями, тому ще 25 листопада 1943 р. розповсюджено «Повідомлення у справі провокації німців щодо переговорів з місцевими чиновниками ОУН та УПА». Згідно з цим документом, командирам загонів УПА заборонялося вступати в переговори й укладати угоди з окупантом. Про всі факти звернень німецької сторони потрібно було негайно повідомляти вище командування²²¹.

²¹⁷ Сергійчук В. Український здвиг... С. 415.

²¹⁸ ОУН і УПА в 1944 році: документи: в 2 ч. Ч. 1 / упорядники: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук, відп. ред.: С. Кульчицький. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. С. 113.

²¹⁹ Сергійчук В. Український здвиг... С. 415; Див.: ОУН і УПА в 1944 році. Ч. 1. С. 89, 114; ОУН–УПА в Беларусі. С. 125.

²²⁰ ОУН і УПА в 1944 році... Ч. 1. С. 114.

²²¹ Ленартович О. Український національно-визвольний рух... С. 237–238.

Такий стан справ не міг тішити радянських «народних месників». І вже протягом 15–16 січня 1944 р. червоними партизанами із загону імені А. Суворова бригади імені В. Молотова під командуванням комісара Чубаєва проведено військову операцію проти українського підпілля задля їх витіснення з міста. Натрапивши на сильний опір із боку повстанців, які мали перевагу в силі, червоні партизани змушені були відступити. Наступну спробу витіснення повстанців із міста радянські партизани Чубаєва проводили вже спільно з федорівцями²²². 21 січня підготовлено план розгрому гарнізону УПА в м. Камінь-Каширський²²³. 22 січня о 3 годині ночі дано наказ про наступ, а вже о 7 годині ранку партизани зайняли місто²²⁴. Потрібно відзначити, що головною ціллю УПА було утримання міста лише до часу вивезення майна, яке залишили німці²²⁵.

Партизани, захопивши місто, убили 12 осіб, які були в УПА чи якимось причетні до націоналістичного підпілля, наприклад вивозили продовольство на склади УПА, надавали для цього свої підводи. Згодом до міста повернулися вояки УПА, серед яких був уродженець с. Воля Павло Ящук, та разом із місцевими жителями поховали загиблих²²⁶.

У січні 1944 р. біля м. Камінь-Каширський і в районі загалом сконцентрувалися великі партизанські сили. Крім загонів О. Федорова та А. Бринського, поблизу міста дислокувався загін І. Савицького (172 особи). Тут же діяли загони спеціального призначення під командуванням В. Карасьова, Д. Медведєва, М. Прокопенка²²⁷. Тому на початку 1944 р. червоні партизани значно активізувалися. 18 січня 1944 р. підпільники чинили опір

²²² ОУН–УПА в Беларусі... С. 125.

²²³ Там само. С. 120.

²²⁴ ОУН–УПА в Беларусі... С. 125.

²²⁵ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944: док. і матеріали / О. Вовк, І. Павленко. Київ; Торонто, 1999. С. 542.

²²⁶ Данилюк В. Бої за Камінь-Каширський... С. 7; Кривава розправа у 1944-му... URL: <http://polissia.net/?p=1442>

²²⁷ Нариси історії Волинської обласної партійної організації / авт. кол. П. А. Борковський, Н. В. Бурчак, Б. Й. Заброварний та ін. / редкол.: Є. А. Поліванов та ін. 2-ге вид., переробл. і доповн. Львів: Каменяр, 1981. С. 87.

партизанському з'єднанню, яке вступило до с. Сошично²²⁸. 21 січня 1944 р. відбувся великий бій партизанського загону чисельністю 200 осіб із українськими націоналістами біля с. Полиці, який тривав вісім годин²²⁹. У період із лютого по березень 1944 р. було 26 сутічок між червоними партизанами та українським підпіллям²³⁰. На допиті командир ВО «Турів» *Рудий* говорив: «Починаючи з середини лютого 1944 р. ініціатива в боротьбі повністю перейшла в руки партизанів, які протягом другої половини лютого, березня та квітня завдавали удар за ударом. В результаті до кінця травня і початку червня 1944 р. з моїх трьох загонів вціліло тільки 40 осіб»²³¹. Правдивість протоколу допиту Ю. Стельмащука можна піддати сумніву. Проте з допомогою Червоної армії партизани завдали сильного удару підпільникам і перехопили ініціативу в збройній боротьбі. Потрібно зауважити, що навіть після важких боїв із радянськими партизанами, повстанці зуміли реорганізувати та поповнити свої ряди, що дало змогу продовжити боротьбу. Станом на жовтень–листопад 1944 р., за радянськими джерелами, у Камінь-Каширському районі нараховувалося близько 10 груп українських націоналістів загальною чисельністю понад 1000 осіб²³².

Окрім збройної боротьби, важливою формою протистояння між українськими повстанцями й радянськими партизанами була боротьба за продовольство. Джерелами продовольчого забезпечення українських підпільників стали захоплені трофеї, членські внески (від населення та безпосередніх членів), реквізиції, конфіскації, власне виробництво, підприємницька діяльність (продаж бофонів). Однак головним джерелом господарсько-фінансового забезпечення українського підпілля була підтримка місцевого населення.

²²⁸ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформ. док. ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943–1959). Кн. 1: (1943–1945) / А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. Київ; Торонто, 2002. С. 126.

²²⁹ Там само. Нова серія. Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945 / упорядники: О. Іщук, С. Кокін. Київ; Торонто, 2007. С. 444.

²³⁰ Там само. Нова серія. Т. 4. С. 211.

²³¹ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 9. С. 444.

²³² Держархів Волинської обл. Ф. П. 13. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

Заготівля продуктів у місцевого населення входила до компетенції господарської референтури, яка відповідала за матеріально-технічне забезпечення ОУН й УПА. Конкретно за збір продуктів і сировини в населення відповідала заготівельна підреферентура²³³.

Практична заготівельна робота серед місцевого населення відбувалася так. За розпорядженням кущового, майже весь склад куща входив у село. Розділялися на дрібні групи по 3–5 осіб, заходили до мешканців та давали завдання, скільки і яких продуктів їм треба приготувати. У визначений день повстанці поверталися й забирали підготовлені продукти. Провідники разом із господарчим референтом районного проводу ОУН збирали інші необхідні для повстанців речі. Із кожного мешканця села збирали від 20 до 50 рублів, визначену кількість зерна, 10–20 кг картоплі, цибулі, інших продуктів²³⁴. Наприклад, господарчий с. Ольбле-Ляцьке Адам Метчик у жовтні 1943 р. у цьому селі проводив збір продуктів, одягу та грошей для підпілля²³⁵. Інколи за добровільно віддані селянами продукти, одяг тощо їм могли видавали бофони²³⁶.

Червоні партизани ж здобували собі провіант у формі безоплатних реквізицій, які нерідко нагадували жорстокі грабунки. Вони забирали не лише харчі, а й усе, що вважали за потрібне (часто забирали все, що під руки потрапляло)²³⁷. Підтвердженням цього є спогад Олександри Кондратович: «Через день після того, як червоні партизани спалили пів Кримна, до села завітав ще один загін народних месників. Тато, мама і я знайшли притулок в якійсь убогій нетопленій хатині, та і її не минув здоровенний дядечко з широким червоним пасом на шапці. Холоднокрівно забрав у мами кожух та чоботи, у батька – светр, єдине з одягу, що було на ньому придатне, а також

²³³ Марчук І. Структура ОУН на Волині у період Другої світової війни. *Український визвольний рух*. Центр досліджень визвольного руху. Львів: Вид-во «Коло», 2004. Вип. 3: До 75-ліття Організації українських націоналістів. С. 199.

²³⁴ Ільницький В. Організація господарського та фінансового забезпечення діяльності Карпатського краю ОУН. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / ред. кол.: Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. Вип. XIX–XX. Дрогобич: Коло, 2017. С. 341.

²³⁵ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 4. Арк 54–55.

²³⁶ Бофони: грошові документи ОУН і УПА / авт.-упоряд. О. О. Клименко; за ред. В. М. Даниленка. Київ: Ун-т банків. справи Нац. банку України, 2008. С. 7.

²³⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 3534. Арк. 41.

зірвав з моєї голівки хустину»²³⁸. Показовими є також спогади мешканки с. Стобихва Галини Макарук: «В нас партизани вимели всьо! І корови, і коні – всьо забрали, як стоїш! І одержу. Партизани. Бандери не брали! Бандери не брали! Воно їм непотрібне було. Вони були діти батьків хозяйських. А оці по коморах»²³⁹.

13–14 січня 1944 р. м. Камінь-Каширський зайняли вояки УПА. Очевидець тих подій Андрій Склезь у спогадах пригадував: «Після того як вояки УПА вступили в місто люди взяли повстанців на постій у свої хати. Староста Кривдік, який був дуже заможний, виділив їм корову, а жителі напекли хліба – хто скільки міг, ще дали збіжжя та сіна для їхніх коней. Мешканці міста ходили куди хотіли, ніхто їх не зачіпав». Але вже вранці 22 січня місто захопили червоні партизани, пригадує Андрій Іванович. Оточивши його, вони кинулися по хатах грабувати майно й шукати учасників визвольного руху. Брали все, що потрапляло під руку: одяг, взуття, їжу, свиней, курей. Ходили та нишпорили навіть із шомполами по горищах. На мосту вулиці Воля поставили свою сторожу, яка нікого не пропускала²⁴⁰.

Українські повстанці намагалися захищати села від грабунків радянських партизанів. Наприклад, у с. Раків Ліс членами ОУН створено загін самооборони з місцевих мешканців для протидії партизанам. Підпільники збиралися в зазначеному місці та виставляли патруль, який би мав стежити за появою червоних партизанів. Якщо загін партизанів був численним, патрульний повідомляв про це й підпільники втікали до лісу. Якщо ж загін був нечисленним, то підпільники вступали в бій²⁴¹. Один із таких боїв, унаслідок якого червоні відступили, відбувся в листопаді 1943 р. біля с. Раків Ліс²⁴². Такий самий загін самооборони для протидії господарчим акціям партизанів намагалися створити в с. Ворокомле члени ОУН Прокопій Наливайко й Василь Готалюк. Проте ці плани не вдалося втілити через брак зброї²⁴³.

²³⁸ Кондратович О. Кримно і Брониця... С. 89.

²³⁹ Дмитренко А. Усна історія села Стобихва... С. 61.

²⁴⁰ Кривава розправа у 1944-му... URL: <http://polissia.net/?p=1442>

²⁴¹ Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 3567. Арк. 51 зв., 52, 82.

²⁴² Там само. Арк. 75.

²⁴³ Там само. Спр. 3534. Арк. 41–42.

Інколи повстанці влаштовували засідки на партизанські загони. Так, 29 жовтня 1943 р. в с. Черче частина загону ім. Орджонікідзе з Пінської партизанської бригади під час виконання господарської операції натрапила на підготовлену повстанцями засідку. У результаті бою загинув партизан Петро Гвоздіков²⁴⁴.

Зі свого боку, партизани також активно перешкождали господарчим операціям підпільників. Наприклад, 28 жовтня 1943 р. розвідка партизанського загону ім. О. Суворова з бригади імені В. Молотова під командуванням розвідника А. Довгуна в районі с. Бірки обстріляла загін підпільників, який вивозив худобу із села. У результаті сутички повстанці відступили²⁴⁵.

Ще одним джерелом поповнення продовольства для партизанів були схрони УПА. Відомо, що повстанські бази, бункери, криївки зі зброєю, продовольством, медикаментами закладалися по всій території району, де повстанці мали вплив. Наприклад, у с. Карпилівка схрон був у клуні мешканки Ірини Гаврилюк, куди підпільники *Свояк* (Панас Мільнічук), *Береза* (Володимир Семенюк) та *Черешня* (Іван Панасюк) приносили зібрані в цьому й інших навколишніх селах продукти харчування²⁴⁶.

За такими схронами й полювали червоні партизани. Так, ними в районі с. Хотешів із 65 схронів вилучено 47 т борошна, 13 т жита, 2 ц ковбаси, 9 т цукру тощо²⁴⁷. За доносом партизанського агента Павла Матіюка викрито повстанські продовольчі склади із зерном і цукром у с. Пнівню²⁴⁸.

Отже, боротьба за продовольство була важливим аспектом протистояння між радянськими партизанами та підпільниками. Заготівля продуктів у підпіллі здійснювалась організовано й зазвичай добровільно. Тому населені пункти, які перебували під контролем повстанців, мали краще соціально-економічне

²⁴⁴ ОУН–УПА в Беларусі... С. 68.

²⁴⁵ Там само. С. 86.

²⁴⁶ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6445. Арк. 62.

²⁴⁷ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / упорядник і авт. коментарів: І. Пушук; за заг. ред. Я. П. Федорчука. Луцьк, 2011. С. 111; Див.: Дмитрук В. Вказ. пр. С. 148.

²⁴⁸ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83566. Т. 21. Арк. 164.

становище, ніж місця дислокації радянських загонів, що, зі свого боку, давало змогу зберегти прихильність місцевого населення.

Червоні ж зазвичай здійснювали заготівлю продуктів у формі безоплатних реквізицій, які часто перетворювалися на грабунок селян, що не викликало симпатій місцевого населення до радянського партизанського руху.

Важливим аспектом боротьби українського визвольного руху проти радянських партизанів було ідеологічне протистояння. Ідеологічна боротьба між радянськими партизанами й українськими націоналістами здебільшого велася за отримання лояльності та підтримки місцевого населення, а також за дискредитацію один одного в очах народу. Тому радянське керівництво приділяло ідеологічній боротьбі значну увагу. Так, у наказі наркома оборони СРСР Йосипа Сталіна № 00189 «Про завдання партизанського руху» від 5 вересня 1942 р. наголошувалося на необхідності розгортання серед населення постійної політичної роботи, роз'яснення важливості боротьби Червоної армії й радянського народу з гітлерівцями, видавати газети, листівки та інші друковані матеріали²⁴⁹.

«План дій Українського штабу партизанського руху з посилення бойової діяльності партизанських з'єднань на зимовий період 1942–1943 років» від 13 листопада 1942 р. передбачав широку організацію пропагандистського інформування населення. Планувалося забезпечити всі обласні оперативні групи 50 друкарнями, а також підготувати персонал, який повинен виготовляти пропагандистські матеріали. Передбачалось укомплектувати та перекинути в партизанські загони України 100 бібліотек суспільно-політичної літератури, а також видати й перекинути на окуповану територію 35 найменувань листівок загальним тиражем сім мільйонів примірників²⁵⁰.

Основним методом пропаганди радянських партизанів була друкована продукція (газети, листівки та інші матеріали). У з'єднанні О. Федорова, яке діяло на території Камінь-Каширщини в 1943–1944 рр., видавалася газета

²⁴⁹ Русский архив: Великая Отечественная... Т. 20 (9). С. 135.

²⁵⁰ Там само. С. 218.

«Радянська Україна», у якій друкувалися матеріали, що висвітлювали становище в Україні й на фронтах, а також дискредитували вояків УПА²⁵¹.

Крім того, партизани активно друкували свої листівки, які зазвичай були досить примітивними. У них переважно були заклики про припинення боротьби проти партизанів, а в разі відмови партизани погрожували вбивати самих вояків УПА й членів їхніх сімей²⁵². Також у своїх листівках партизани докоряли націоналістам у пасивності під час боротьби з німцями²⁵³.

Важливе місце в пропаганді партизанів посідала партійно-політична робота серед місцевого населення. Цей вид роботи передбачав збори, мітинги, лекції, бесіди, політінформації. Такі заходи зазвичай відбувались у селах і містах, через які проходили партизанські загони. Як це відбувалося на практиці, детально описує у своїх мемуарах командир Чернігівського партизанського з'єднання О. Федоров: «Форми роботи були найрізноманітніші, в залежності від умов та обстановки. В одному селі можна було скликати мітинг чи збори, виголошувати промову, робити доповідь, читати лекцію, а потім роздавати брошури, листівки, свіжі номери газети Радянська Україна. В другому – доводилось обмежуватись коротенькою бесідою серед невеликої кількості відомих нам людей. А у третє село й зовсім не ввійдеш!»²⁵⁴

Наприклад, захопивши м. Камінь-Каширський улітку 1943 р., партизани О. Федорова з мешканцями міста проводили активну політичну роботу²⁵⁵. Партійно-політичну роботу здійснював також А. Бринський, з'єднання якого діяло й на території Камінь-Каширщини. В одному зі своїх звітів він зазначав, що в дні державних свят у період із 1 жовтня 1942 р. по 1 січня 1944 р. його з'єднанням вивішено радянські прапори та проведено мітинги на захист радянської влади в 11 селах району²⁵⁶.

Розуміючи, що велике значення в житті українського народу має церква, партизани не цуралися використовувати її у власній ідеологічній боротьбі. У

²⁵¹ Нариси історії Волинської обласної партійної організації. С. 82.

²⁵² ОУН–УПА в Беларусі... С. 101–102.

²⁵³ Там само. С. 118.

²⁵⁴ Федоров О. Ф. Остання зима... С. 106–107.

²⁵⁵ Там само. С. 283.

²⁵⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 597. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 6, 8, 9.

своїх спогадах партизанський командир О. Федоров наводив випадок, який трапився в с. Угриничі Камінь-Каширського району, коли один із радянських партизанів проводив агітаційну роботу в церкві, переодягнувшись у рясу²⁵⁷.

Одним з аспектів ідеологічної роботи на Волині було створення підпільних обкому й райкомів КП(б)У, поява яких символізувала відродження радянської влади в тилу окупантів і слугувала засобом додаткової активізації підпільного та партизанського руху. Так, 23 червня ЦК КП(б)У затвердив склад Волинського підпільного обкому, першим секретарем якого став О. Федоров²⁵⁸.

Радянські партизани прагнули нав'язати місцевим жителям Волині негативне сприйняття українських повстанців, розповсюджуючи відомі факти терору²⁵⁹. Загалом ідеологічна робота партизанів зводилася до того, щоб якомога ширше розповсюдити інформацію про те, що начебто українські націоналісти – пособники й агенти гітлерівських окупантів.

Партизанська пропаганда максимально використовувала у власних інтересах факти переходу упівців на бік червоних партизанів. Але це було радше винятком, ніж правилом. Серед прикладів можна відзначити такий. До більшовицького загону ім. М. Кутузова зі з'єднання В. Бегми на початку травня 1943 р. вдалося загітувати кілька повстанців, які виявилися колишніми поліцаями з м. Камінь-Каширська²⁶⁰.

Оцінюючи партизанську пропагандистську роботу, керівник політично-виховного відділу загону «Озеро» у своєму звіті від 29 серпня 1943 р. зазначав, що населення партизанів ненавидить, бо вони грабують та вбивають людей, проводять мітинги й заохочують організовувати колгоспи. Інколи розкидають газети та летючки. Проте їхня пропаганда є слабкою²⁶¹.

²⁵⁷ Федоров О. Остання зима... С. 104–106.

²⁵⁸ Трофимович В., Сухих А., Трофимович Л. Идеологическое противостояние советских партизан и украинских повстанцев на Волыни в 1942–1944 гг. *Вестник Томского государственного университета*. 2019. № 448. С. 165.

²⁵⁹ Там само. С. 163.

²⁶⁰ Там само. С. 167.

²⁶¹ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 2. С. 611.

Незважаючи на те, що майже в кожному радянському партизанському з'єднанні, яке діяло на Волині, значними тиражами видавалася своя газета, а також інша агітаційна продукція, це не давало змогу суттєво змінити суспільно-політичні настрої цивільного населення, яке й надалі підтримувало УПА.

Організацією агітаційно-пропагандистської роботи серед населення заплля, виготовленням і розповсюдженням відповідної, організацією вишколів, мітингів, лекцій, підготовкою пропагандистів займалася референтура пропаганди²⁶².

Політично-пропагандистська боротьба проти радянських партизанів на охоплених повстанським та підпільним рухом територіях проводилася шляхом поширення періодичних (газети, журнали) і неперіодичних видань (листівки тощо), які друкувались у підпільних друкарнях ОУН та воєнних округах УПА.

Керівництво ОУН станом на літо 1942 р. сформувало негативне ставлення до радянської партизанки. В ОУН вважали, що діяльність радянських партизанів є шкідливою для національної ідеї, оскільки червоні партизани реалізовували колоніальну політику Сталіна в Україні. Про це повідомлялося в листівці «Партизанка і наше ставлення до неї» (червень 1942 р.): «Ми ставимося до партизанки вороже і її рішуче поборюємо. Партизани – це агенти Сталіна і Сікорського – а з тими нам не по дорозі. Їм сотка чи тисячка розстріляних українців за один висаджений міст – «єрунда». Вони мають свою ціль на очах, а ми мусимо руководитись тільки добром Української Нації»²⁶³.

Українські націоналісти у своїх періодичних виданнях інформували населення про успіхи в боротьбі з радянськими партизанами. Наприклад, газета «До зброї», яка видавалася політичним відділом Головного командування УПА, повідомляла, що впродовж липня 1943 р. відділи УПА витіснили червоних партизанів від м. Камінь-Каширський у бік Любешова²⁶⁴. У періодиці українського підпілля систематично висвітлювалася шкідлива діяльність партизанів. Так, в оунівській газеті «Наш фронт», яка друкувалася у м. Камінь-

²⁶² Марчук І. Вказ. пр. С. 198.

²⁶³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 41. Арк. 4.

²⁶⁴ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 1. Видання Головного Командування УПА / О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. Київ; Торонто, 1995. С. 50.

Каширську, у 1943 р. повідомлялося про розстріли червоними партизанами українців, які є в їхніх загонах, начебто через те, що всі українці покидають їхні ряди та переходять до УПА²⁶⁵. У виданні «До зброї» населенню розповідалося про те, що червоні партизани на теренах Волинського Полісся не вели активної боротьби з німецькими військами, а лише палили села та грабували населення²⁶⁶.

Через відсутність достатньої матеріально-технічної бази, досвідчених кадрів і масову неграмотність населення одним з основних напрямів у підпіллі ОУН та УПА була усна пропаганда. Вона не вимагала використання якихось технічних засобів, давала можливість перебувати в безпосередньому контакті з населенням і швидко реагувати на його запити й потреби. Зважаючи на важливість усної пропаганди, в ОУН та УПА створили окремий апарат інструкторів-пропагандистів, на яких покладалося ведення масової усної пропаганди. Її формами виступали мітинги, демонстрації, віче, збори та зустрічі з населенням, мистецькі заходи, свята, вечорниці, дискусії, діалоги, публічні читання пропагандистської літератури²⁶⁷. Наприклад, активну усну пропаганду проводив серед місцевих мешканців с. Ворокомле член ОУН Прокопій Наливайко²⁶⁸.

Роботу з населенням проводили й вишкільні групи (пізніше – пропагандистські групи). До їх компетенції входили обов'язки щодо підготовки нових пропагандистів у загонах УПА. Наприклад, станом на вересень 1943 р. на терені Камінь-Каширщини відчувався брак пропагандистів. У зв'язку з цим вирішено створити вишкільну групу, яка готуватиме кадри пропагандистів²⁶⁹.

Під час проведення усної пропаганди рекомендувалося розкривати ворожу політику Москви проти України, підтверджуючи це історичними фактами, закликати народні маси до боротьби, давати населенню правильне поняття про Українську Національну Соборність, наводячи конкретні приклади

²⁶⁵ Говорять люди. *Наш фронт*. 1943. 1 лип. Ч. 1. С. 4. URL: <https://www.libraria.ua/numbers/295/9427/>

²⁶⁶ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 1. С. 69.

²⁶⁷ Пагіря О. Структура, форми та види пропаганди в УПА. URL: <https://museumterror.com/publications/структура-форми-та-види-пропаганди-в-у/>

²⁶⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 3534. Арк. 42.

²⁶⁹ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 11. С. 159, 169.

боротьби не лише українського народу, а й інших народів. Важливими були розповіді про УПА, те, за що й проти кого вона бореться²⁷⁰.

Для повстанської пропаганди активно використовувалися візуальні засоби. Найкращим прикладом візуальної пропаганди в УПА були бофони, які уповноважені особи від імені ОУН чи УПА видавали населенню за добровільно надані для підпілля продукти, одяг тощо²⁷¹. Бандерівські пропагандисти нерідко кваліфікували бофони як мініатюрні листівки-плакати й вважали їх одним із засобів поширення визвольних ідей, як зброю в боротьбі з окупантами²⁷². До візуальної пропаганди українського підпілля можна віднести й написи на стінах. Цікавий випадок трапився в м. Камінь-Каширський на початку 1944 р. Кущовий пропагандист ОУН Ілля Ящук чотири рази доручав муляру Камінь-Каширського лісгоспу Володимиру Войтусіку писати на стінах будинків націоналістичні гасла. Червоні партизани, прибувши в місто та побачивши написи на стінах будинків, примусили мешканців їх стерти²⁷³.

Оскільки підпільний рух охоплював майже всі ПЗУЗ, його учасники мали можливість, на відміну від радянських партизанів, ефективніше впливати на свідомість мирного населення. Цьому сприяла здебільшого проукраїнська позиція місцевого населення та й те, що більшість повстанців були місцевими.

У своїй ідеологічній боротьбі націоналістичне підпілля використовувало також церкву, яка мала колосальне значення в житті українського народу. Здебільшого, якщо священник в селі підтримував партизанів, то й село було партизанським, а якщо агітував за ОУН, то село було націоналістичним. Прикладом «націоналістичного» священника був Олександр Білецький – колишній старшина армії УНР, священник Свято-Михайлівської церкви в селі Хотешів із 1935 р. по 1943 р.²⁷⁴

²⁷⁰ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 2. С. 76–77.

²⁷¹ Бофони: грошові документи ОУН і УПА... С. 7.

²⁷² Пагіря О. Структура, форми та види пропаганди в УПА...

²⁷³ Данилюк В. Бої за Камінь-Каширський... С. 7; Див.: Данилюк В. Слова – зброя: з досвіду підпільної боротьби ОУН–УПА на теренах Волині у 1929–1953 роках. Луцьк: Надтир'я, 2010. С. 34.

²⁷⁴ Корсак І. Союз хреста і свастики. *Радянське Полісся*. 1976. 26 жовт. С. 3; Пась Н. Олександр Білецький і Григорій Жукович – борці за вільну Україну. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині*. Луцьк, 2017. С. 180.

Поряд з обов'язками парафіяльного священника Олександр Білецький займався плідною просвітницькою діяльністю, а передусім серед молоді. Він виголошував проповіді й викладав Закон Божий у місцевій школі українською мовою, розповсюджував українську історичну та художню літературу, збуджував серед населення національну свідомість і в такий спосіб готував кадрову базу УПА. О. Білецький, будучи старшиною армії УНР, до дрібниць знав тактику бою й навчав цього повстанців²⁷⁵.

Радянські партизани знали про зв'язки священника з повстанцями, які дислокувались і проходили вишкіл у хотешівських лісах. Певний час священника переслідували, аби знищити. У березні 1943 р. партизани вчинили напад на будинок отця Олександра, але тоді ніхто з родини не постраждав²⁷⁶. Однак 26 квітня 1943 р. партизани розстріляли священника під час вранішньої Великодньої служби. Убив священника партизан Василь Наумік (сільський голова с. Видерта)²⁷⁷. Він зухвало в'їхав конем у церкву і скомандував людям лягти на підлогу, а сам вистрілив у священника. Отець Олександр ще забіг у ризницю й намагався зняти одяг, але вже не зміг. Скільки здужав – хрестився²⁷⁸. Того ж дня партизани разом із В. Науміком під час нападу на село пограбували магазин та окремих селян, спалили колишній постерунок польської поліції та школу²⁷⁹.

Отже, у період німецької окупації на території району паралельно розвивалися радянський і повстанський рухи Опору.

Із появою більш-менш організованих загонів між ними розпочалася поступова ескалація. Важливим аспектом протистояння була боротьба за продовольство.

²⁷⁵ Пась Н. Олександр Білецький і Григорій Жукович... С. 180, 183.

²⁷⁶ Жукович А. На крутих і колючих стежках. *Народна трибуна*. 1993. 16 квіт. С. 6; Пась Н. Олександр Білецький і Григорій Жукович ... С. 183.

²⁷⁷ Сидорук І. Родина Білецьких і українська культура. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині*. Луцьк, 2017. С. 185.

²⁷⁸ Див.: Шуйчик В. Хотешів у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України*. Луцьк, 2006. С. 81; Пась Н. Олександр Білецький і Григорій Жукович... С. 183; Корсак І. Під знаком хреста і тризуба. *Радянська Волинь*. 1978, 24 січ. С. 3; Корсак І. Союз хреста і свастики. *Радянське Полісся*. 1976. 26 жовт. С. 3.

²⁷⁹ Капітула І. Вшанували повстанців в урочищі Зарічки. *Ратнівщина*. 2017. 19 жовт. С. 3.

Ідеологічна ж складова частина протиборства між партизанами та українським підпіллям велася здебільшого за підтримку й лояльність місцевого населення. Партизанська пропаганда була досить примітивною, у ній закликали припинити боротьбу та докоряли націоналістам у пасивності боротьби з німцями. Головним же їхнім завданням було довести, що підпільники – пособники німців.

На відміну від радянських партизанів, українські націоналісти у своїй друкованій продукції досить докладно розповідали про протистояння з першими. Тези про шкідливість радянської системи нерідко підкріплювали історичними фактами. Активно використовувалася візуальна та усна пропаганда, оскільки не всі жителі були грамотними. Успішність повстанської інформаційної боротьби посилювалася тим, що більшість повстанців були місцевими, що краще сприймалося населенням.

Попри докладені зусилля, жодній зі сторін так і не вдалося виконати поставлених перед ними завдань. Український повстанський рух не зумів убезпечити Волинь від проникнення та активної діяльності червоної партизанки, а радянський партизанський рух – виконати завдання зі знищення українського національно-визвольного руху.

2.3. Українсько-польський конфлікт

Окрім активної боротьби з радянським режимом та німецькими окупантами, націоналістичне підпілля воювало й із польськими воєнізованими формуваннями різного штибу, до якого відносимо польські партизанські загони, які підпорядковувалися радянському керівництву, польську поліцію, польські загони самооборони та частини Армії крайової.

У межах радянського Руху опору перші групи й комітети за участю поляків утворювали здебільшого члени колишніх комуністичних партій: Польщі, КПЗУ, КПЗБ і молодіжних організацій. Перші польські антинімецькі групи на території Волині сформувалися наприкінці 1941– на початку 1942 рр. Це були вже згадувані нами антинімецькі групи колишнього члена КПЗУ –

Францішека Мазурека та колишнього члена КПП Юзефа Собесяка (*Макса*). Улітку 1942 р. ці дві групи об'єдналися під керівництвом Ю. Собесяка²⁸⁰. 10 червня (липня) 1942 р. польська підпільна партизанська група Ю. Собесяка об'єдналась у лісі (урочищі) Красний Бір Камінь-Каширського району з партизанськими групами М. Коніщука, та П. Самчука, утворивши єдиний партизанський загін, який на початках діяв на рубежі Маневицького й Камінь-Каширського районів²⁸¹. У листопаді 1942 р. загін *Макса* увійшов до складу партизанської бригади полковника Бринського²⁸².

Отже, під час війни значна частина поляків боролася в лавах радянської партизанки не лише з німецькими військами, але й проти українських націоналістів. Також зазначимо, що поляки були й в інших партизанських загонах (О. Федорова, С. Ковпака, Д. Медведєва), котрі діяли на території району. Відомі імена деяких поляків, які були в партизанських загонах, зокрема Владко та Степан Врубелі із с. Карпилівка, Константи Орачевський із с. Видерти, Чеслав Вархоцький із м. Камінь-Каширська²⁸³.

Про те, як польське населення шукало зв'язок із радянськими партизанами, яскраво свідчить історія Вацлава Клімашевського, який працював лісником у колонії Майдан. У час німецької окупації В. Клімашевський долучився до симпатиків партизанського руху за протекцією Михайла Гарбарука, учителя із с. Карпилівка. До групи симпатиків входили ще один мешканець с. Карасин на ім'я Прохор і вчитель із с. Стобихва Анатолій Куницький. Вищеназвані особи створили щось на кшталт підпільної організації, аби увійти до складу партизанських загонів. Для цього вони склали план дій, який неодноразово обговорювали в будинку М. Гарбарука, котрий, очевидно, уже мав зв'язок із партизанами, повинен був підтримувати його з організацією в м. Ковелі та вести розвідку про рух поїздів на залізничному

²⁸⁰ Замлинський В. Вказ. пр. С. 75.

²⁸¹ Держархів Волинської обл. Ф. П. 13. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 86; Кмецинський В. Стохід палає. *Радянське Полісся*. 1988. 2 лип. С. 3.

²⁸² Ясяк Марек. Поляки в радянському партизанському русі в роки Другої світової війни. *Україна–Польща: важкі питання*. Луцьк, ВМА «Терен», 2004. Т. 9. С. 186.

²⁸³ Корсак І. За вашу і нашу свободу. *Радянське Полісся*. 1977. 30 серп. С. 2.

вузлі, а також про дислокацію німецьких формувань. Прохор і Куницький повинні були встановити зв'язок із радянськими партизанами. Клімашевському доручили вести розвідку на території Камінь-Каширського району та накопичувати зброю. У вересні 1942 р. їм вдалось установити зв'язок із партизанською групою під командуванням старшого лейтенанта Петра Василенка із з'єднання *Дяді Петі*, якому було передано сто патронів до гвинтівок і дві гранати. У подальшому, попри допомогу радянським партизанами, їх не було офіційно зараховано до лав руху²⁸⁴.

У липні 1943 р. на території Камінь-Каширського району сформовано польський партизанський загін ім. Т. Костюшка. Загін підпорядковувався Пінському партизанському з'єднанню, а очолив його Гжегож Варховський (Вархоцький) – колишній секретар гміни, мешканець с. Хотешів. Значною мірою до складу загону увійшли польські поліцейські – утікачі з допоміжної поліції із с. Кримно. Із грудня 1943 р. командувачем став Чеслав Клім²⁸⁵. Із цим польським загonom підрозділи УПА мали постійні сутички в районі сіл Пнівню, Кримно, Видерта, Ворокомле, Залісся. У лютому 1943 р. створено більшовицький українсько-польський загін ім. Котовського, що входив до складу бригади під командуванням Каплуна²⁸⁶.

Загони Ю. Собесяка й Т. Костюшка на території Камінь-Каширського району проводили диверсійні та саботажні акції на шляхах сполучення, виконували розвідувально-диверсійні завдання. Так, активні розвідувальні операції проводив загін Т. Костюшка в районі сіл Черче 15 грудня 1943 р.²⁸⁷ та Пнівне 8 січня 1944 р.²⁸⁸.

²⁸⁴ Чирко Л. Кличуть спалені села... С. 3.

²⁸⁵ Благос С. Военная повседневность польских партизанских отрядов С. 352–353. Див.: Партизанские формирования Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – июль 1944): краткие сведения об орг. структуре партиз. соединений, бригад (полков), отрядов (батальонов) и их личном составе / автор. кол.: А. Л. Манаенков, Е. П. Горелик, А. Ф. Маркова и др. Минск: Беларусь, 1983. С. 614–615.

²⁸⁶ Савчук П. Камінь-Каширський район в Другій світовій війні... С. 275–276.

²⁸⁷ ОУН–УПА в Беларуси. 1939–1953 гг.: док. и материалы / редкол.: В. И. Адамушко и др. Минск: Высш. шк., 2012. 2-е изд. С. 81–82.

²⁸⁸ Там само. С. 103.

Загін Т. Костюшка активно співпрацював із загonom Ю. Собесяка в справі оборони місцевого польського населення начебто від загрози з боку загонів УПА. Під охороною загону Т. Костюшка перебувало кілька тисяч людей, яких треба було забезпечувати харчами й медичним обслуговуванням, особливо під час епідемії тифу восени 1943 р. Загін надавав допомогу близько 100 партизанам і їхнім сім'ям зі з'єднання «Ще Польща не вмерла» («Jeszcze Polska nie zginęła»), а майор Ю. Собесяк направив до костюшківців 5 тисяч осіб під час підготовки до переходу на захід від р. Буг²⁸⁹.

Як ми вже зазначали, партизани Пінського з'єднання проводили активні господарчі операції в північній частині Камінь-Каширського району, у селах, які здебільшого підтримували націоналістів (Пнівне, Черче, Хотешів та Кримно). Активну участь у таких акціях у районі брали костюшківці²⁹⁰.

Такий перебіг подій, звісно, не міг тішити націоналістичне підпілля, яке так само вступало в жорсткі бої з польськими партизанами. Так, 9 серпня 1943 р. українським підпільникам удалось оточити партизанську групу із загону Т. Костюшка. Після невеликої сутички партизани вибралися з оточення та відступили²⁹¹. Активні бої відбувалися між партизанами із загону Т. Костюшка й підрозділами священника О. Білецького, які дислокувалися в районі с. Хотешів²⁹². У березні 1944 р. з низки польських загонів створено три бригади²⁹³.

Загалом, на думку російського дослідника О. Петрушевича, ставлення польської частини волинян до червоних партизанів було позитивно-нейтральним. Для них червоні партизани були черговим джерелом зброї взамін на розвідувальну інформацію чи провіант для польської самооборони²⁹⁴.

В історії району досі не поставлена крапка в проблемі українсько-польського протистояння в 1943 р. Адже події, що відбувалися на території

²⁸⁹ Ясяк Марек. Поляки в радянському партизанському русі... С. 194.

²⁹⁰ ОУН–УПА в Беларусі. 1939–1953 гг... С. 81–82.

²⁹¹ Там само. С. 69–70.

²⁹² Ясяк Марек. Поляки в радянському партизанському русі... С. 194.

²⁹³ Савчук П. Камінь-Каширський район в Другій світовій війні... С. 276.

²⁹⁴ Петрушевич О. Взаимодействие польского подполья с советскими партизанами... С. 104.

Камінь-Каширщини, не дуже підходять під наратив «українсько-польської трагедії». Однак сказати, що ніяких суперечностей не було, ми не можемо.

Як відомо, у березні–квітні 1943 р. українська поліція перейшла зі зброєю в руках до УПА²⁹⁵. А вже в травні 1943 р. простежувалося помітне загострення у відносинах між поляками й українцями. Саме в цей час частина польського населення з колоній переїхала до м. Камінь-Каширського та вступила на службу в німецьку поліцію²⁹⁶. Очевидно, поляки вважали, що зв'язок із німецькою адміністрацією гарантує їм безпеку й відновить їхні права на території Західної Волині.

Загалом на службу до німців пішло близько 100 поляків²⁹⁷. У районі багато польських поліцаїв були мешканцями колонії Кримне²⁹⁸. Саме поблизу цього села поляки з колонії створили загони самооборони. Як зазначено в джерелі, вони окопались, озброїлись і почали проводити антиукраїнську пропаганду та певні дії²⁹⁹.

Важливим фактором, який загострив співіснування двох народів, було те, що поляки на службі в німецькій поліції брали участь у зборі продовольства, а по суті – грабунку українського населення³⁰⁰, а також допомагали німцям знищувати родичів членів української допоміжної поліції, які перейшли в УПА. Так, через те, що син покинув допоміжну поліцію й перейшов в УПА, спалили господарство Купріяна Зайця із с. Залісся³⁰¹.

Будучи в лавах німецької поліції, поляки, очевидно, відчули свою перевагу в можливостях та озброєнні. Опираючись на свідчення очевидців і документальні джерела, можемо стверджувати, що поляки поводити себе доволі розкуто й зухвало. Очевидці тих подій у своїх спогадах зазначають, що,

²⁹⁵ Пушук І. Волиняни про «Волинь-43» Ч. 1..... С. 362–363.

²⁹⁶ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни... С. 160.

²⁹⁷ Там само. С. 158.

²⁹⁸ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / упорядник і авт. коментарів І. Пушук; за заг. ред. Я. П. Федорчука. Луцьк, 2011. С. 34.

²⁹⁹ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни... С. 160.

³⁰⁰ Там само. С. 158.

³⁰¹ Пушук І. Волиняни про «Волинь-43»... С. 362.

на відміну від польської поліції, німецькі окупанти поводили себе більш стримано та людяно.

18 травня 1943 р. УПА видала звернення до поляків, у якому зазначалося: «Ви перші охоче зголосилися на їх місце і допомагаєте німцям здійснювати бандитську роботу. Сьогодні ви є сліпим знаряддям у німецьких руках проти нас... Ви нині підпалюєте наші села й розстрілюєте наше населення. Але пам'ятайте: якщо польська громадськість не вплине на тих, які пішли до адміністрації, на фольксдойчів у поліцію та не вплине на те, щоб вони покинули ці місця, то гнів українського народу вилиється на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожна наше спалене село, кожна наша жертва, спричинена вами, відіб'ється на вас»³⁰².

19 серпня 1943 р. українськими повстанцями проведена визначна операція із захоплення німецького гарнізону в м. Камінь-Каширський. Її успішне проведення дало змогу повстанцями поповнити озброєння, запаси продовольства та певний період контролювати місто. Одними з перших були ліквідовані польські поліцаї, а приміщення їх постою – спалено.

Іншою подією, що суттєво вплинула на хід протистояння, було спалення 23 серпня 1943 р. польської колонії Майдан³⁰³. Наведемо цитату з дослідження польського Інституту національної пам'яті про спалення колонії: «Село оточили, його жителів зібрали у приміщенні школи під приводом зборів. 10 чоловік з них було відлучено з гурту та відправлено в одну із сільських stodol копати яму. Потім туди заводили по черзі людей. Приречених вбивали тупими предметами і кидали у котлован. Тих, хто хотів врятуватися втечею, добивали із вогнепальної зброї»³⁰⁴. Практично ідентичні свідчення розповідали й українські селяни із сіл, що розміщені поблизу.

Що стосується жертв, то їх кількість варіюється від 50 до понад 100. У післявоєнний час туди зведено рештки близько 130 загиблих із декількох

³⁰² Сливка Ю. УПА і українсько-польське протистояння. *Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. Український визвольний рух*. Зош. № 2. Львів, 2003. С. 118–119.

³⁰³ Романюк Н. Верхи палили дванадцять фашистських літаків. *Вісник+К*. 2016. 22 верес. (№ 38). С.17.

³⁰⁴ Федорович О. Майдан – болем оповита таємниця. *Полісся*. 2018. 10 трав. С. 5.

колоній. Радянська статистика називає 139 жертв³⁰⁵. Проте донині невідома точна кількість жертв серед польського населення. Не ідентифікували й ініціаторів знищення колонії Майдан. Ряд старожилів із навколишніх сіл стверджує, що, імовірно, спалення польської колонії було провокацією німців, які прагнули розбурхати конфлікти між українцями та поляками. Більшість повстанців були місцевими мешканцями, а тому люди їх знали. Жоден із мешканців навколишніх сіл не був помічений у цій акції.

Натомість німці, які опинились у регіоні, де панувало чимало ворожих для них військово-політичних сил, ставили за мету зіштовхнути їх один проти іншого. На підтвердження версії можна процитувати заяву рейхскомісара України Еріха Коха: «Потрібно зробити все, щоб поляк при зустрічі з українцем хотів його вбити, щоб українець, побачивши поляка, теж палав бажанням його смерті»³⁰⁶. Насправді, нацисти досягали бажаного, заохочуючи поляків вступати на службу в поліцію й використовуючи їх в акціях проти українського населення. Очевидно, поляки схилилися до версії, що колонію знищили саме українські повстанці, тому що невдовзі було знищено низку українських сіл – Верхи, Карасин, Карпилівка, Стобихівка, Радошинка. Очевидиця так званої відплатної акції в с. Верхи Ганна Миколаївна Купріянич у спогадах зазначала: «Там, де поляки йшли, нікого в живих не залишали»³⁰⁷. Свідки пригадують, як німецький солдат пошепки сказав жінці ламаною російською: «Ховайся, за нами слідує поляки, а вони – не пожаліють». Поранених поляки добивали багнетами, живцем кидали у вогонь³⁰⁸. Певною мірою, німцям удалося спровокувати такий рівень ненависті двох народів, до якого вони самі не зовсім були готові.

Потрібно зауважити, що причетними до подій на Майдані можуть бути й радянські партизани. Ця теза має певні обґрунтування. По-перше, з аналізу джерел для підготовки цього розділу можна помітити, що радянські партизани

³⁰⁵ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років... С. 47. Див.: Держархів Волинської обл. Ф. Р-164. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 9.

³⁰⁶ Федорович О. Майдан – болем оповита таємниця... С. 5.

³⁰⁷ Романюк Н. Верхи палили дванадцять фашистських літаків... С.17.

³⁰⁸ Федорович О. Живе пам'ять про спалені села. *Полісся*. 2013. 5 лист. С. 1, 3.

мали свій постій неподалік колонії та навіть неодноразово навідувалися до жителів Майдану³⁰⁹. Також це підтверджують бої між радянськими партизанами й українськими націоналістами напередодні цієї події. По це йдеться в підрозділі 2.2.

По-друге, щонайменше із січня 1943 р. партизанський загін А. Бринського на території району виконував роботу щодо вербування поляків до своєї агентури. Зокрема, за дорученням Бринського, двоє осіб із цього загону проводили бесіду з польським поміщиком із с. Верхи, намагаючись схилити останнього до організації польських партизанських загонів, буцімто за дорученням уряду Сікорського³¹⁰. Крім того, за сприяння поміщика, представники Бринського намагалися вербувати поляків і до свого загону. Пробували вербувати й інших польських поміщиків, зокрема відомо про Стаха Мацієвського, котрий мешкав за р. Стохід. Останній певний час був секретним агентом, а згодом – помічником командира одного з партизанських загонів. Згодом виявилось, що Мацієвський також працював на німецьку жандармерію в м. Сарнах³¹¹.

Однак, імовірно, що не всі поляки з колонії мали бажання співпрацювати з партизанами. Тому побутує думка, що таким чином їм могли помститися за непослух. Більше того, із розвідданих вже згадуваного Клімашевського, партизани володіли інформацією, що жителі колонії мали зброю (на колонії Майдан проживали колишні польські військові – осадники)³¹². Крім того, села Карасин, Карпилівка, які стали відплатними за долю Майдану, самі ж німці вважали тривалий час «червоними», тобто такими, що були під контролем радянських партизанів. І навіть у низці статей указано, що спалення сіл – це наслідок прихистку партизанів³¹³. Тому цілком імовірно, що німцям уже тоді було відомо про те, хто знищив Майдан.

³⁰⁹ Корсак І. За вашу і нашу свободу... С. 2.

³¹⁰ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни... С. 278.

³¹¹ Там само. С. 279.

³¹² Чирко Л. Кличуть спалені села...

³¹³ Держархів Волинської обл. Ф. Р-164. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 6. Див.: Чирко Л. Кличуть спалені села... С. 3.

Згодом, у післявоєнний час, радянська влада все ж намагалася приписати знищення колонії Майдан до «злочинів націоналістів». Зокрема, участь у цій події приписували коменданту ОУН с. Карасин Івану Швораку³¹⁴. Утім, крім звинувачення, жодних обґрунтувань того, що І. Шворак причетний до подій на Майдані, у справі не виявлено.

Ще одну спробу у звинуваченні націоналістів у знищенні Майдану радянська влада зробила в післявоєнний час. Зокрема, у низці газетних статей зазначалося, що під час спалення сіл Карасин, Карпилівка та інших населених пунктів разом із німцями були українські поліцаї й що вони в цих селах повторюють злочин Майдану³¹⁵. Однак радянська влада вводила в оману своїх читачів, оскільки в її ж архівних джерелах зазначається, що ці села палили німці в жовтні 1943 р.³¹⁶ А отже, українська поліція аж ніяк не могла бути присутньою в цих акціях, бо ж останні пішли в підпілля зі зброєю в руках ще весною. А от поляки, справді, у цей час були на службі в німецькій поліції.

Зрозумівши, що так просто звинуватити українських націоналістів у злочині Майдану не вийде (адже багато мешканців уціліло й вони могли свідчити про це вже на території Польщі), радянська влада у своїх офіційних джерелах спробувала зробити «лагідну» підміну. Тоді вони намагалися виправдатися, мовляв, винищення слугувала «ворожнеча, розпалена німецькими загарбниками»³¹⁷. Буцімто, це справа рук німців, а націоналісти, за радянською конотацією, були їх сателітами. Однак після того, як УПА здійснила напад на німецький гарнізон у м. Камінь-Каширську, між націоналістами та німцями аж ніяк не могло бути хороших, навіть ситуативних відносин. Тож українське підпілля навряд чи могло бути тими, хто виконав би для німців такий наказ.

Спираючись на огляд доступних джерел, можемо вважати, що колонія Майдан не була винятково польською, а радше – українсько-польською, хоч і з

³¹⁴ Архів УМВС у Волинській обл. Ф. 5. Оп. 1-п. Спр. 1611. Арк. 1 (Особова справа Шворака Івана Гнатовича).

³¹⁵ Корсак І. За вашу і нашу свободу...

³¹⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-164. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 5, 6, 8.

³¹⁷ Там само. Арк. 6.

переважанням поляків³¹⁸. Тому тут важко віднести цей інцидент до акції геноциду за етнічною ознакою.

Знищення поляків у колонії Майдан було наймасовішим, але не єдиним. У тому самому році схожі події відбулись у с. Скомароха, яке розміщувалося між селами Малими Голобами й Броницею³¹⁹. Також убито кількох поляків у с. Верхи³²⁰. У квітні 1943 р. на хуторі Підбороччя, де жили поляки та українці, невідомі вбили 13 осіб (на хуторі проживало шість польських родин: Боровських, Бурчаків, Корицьких, Закревських тощо)³²¹.

Зрозуміло, що до частини цих убивств, імовірно, були причетні й націоналісти. І на те були свої причини, деякі з яких ми наводили вище. Крім того, якщо розглядати знищення чи то українцями поляків, чи навпаки, то можна помітити, що серед них немало інцидентів на побутовому рівні чи з корисливою метою, тобто таких, що не мають військово-політичного забарвлення³²².

Приблизні дані є про ліквідацію поляків безпосередньо загонами УПА у селах Кримне, Запруддя, Хотешів³²³.

Поляки також вели свою боротьбу проти націоналістів. Крім так званих відплатних акцій за спалення Майдану, у яких поляки аж ніяк не помстились, адже потерпіли мирні селяни, зафіксовано декілька нападів польських щуцманів-поліцаїв на українських повстанців в селах Стобихва³²⁴, Верхи, Нові Червища, Грудки, Мар'янівка³²⁵.

Дослідник Камінь-Каширщини Олександр Деркач в одній зі своїх публікацій наводить дані щодо українсько-польського протистояння: українців, убитих поляками, – 102, а поляків, убитих українцями, – 164. Однак ці цифри є приблизними. Автор наводить ще одну категорію – це вбиті невідомими

³¹⁸ Пушук І. Волиняни про «Волинь-43»... С. 362.

³¹⁹ Величко І. Як баба Харитиня повернула «голобським» полякам історію. *Полісся*. 2020. 28 трав. С. 7.

³²⁰ Романюк Н. Верхи палили дванадцять фашистських літаків... С. 17.

³²¹ Пташник Б. Кривавий квітень Підбороччя. *Полісся*. 2003. 3 черв. (№ 43). С. 2.

³²² Величко І. Як баба Харитиня повернула «голобським» полякам історію. *Полісся*. 2020. 28 трав. С. 7. Див.: Пушук І. Волиняни про «Волинь-43»... С. 160, 162, 165.

³²³ Деркач О. Українсько-польський конфлікт на території Камінь-Каширщини в роки Другої світової війни. *Українське державотворення: проблеми і сучасність*. Луцьк: ПП Іванюк В. П. 2016. Вип. XII. С. 62.

³²⁴ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років... С. 41.

³²⁵ Деркач О. Українсько-польський конфлікт... С. 62.

злочинцями, куди додає 20 українців і 25 поляків. На тлі загального протистояння на Волині Камінь-Каширський район має один із найменших показників серед жертв. Для справедливості потрібно зазначити, що до 1943 р. більшість поляків виїхали до центральних районів Польської держави. За польськими джерелами, у Камінь-Каширській окрузі вбито 500–550 поляків³²⁶.

Отже, із вищевикладеного матеріалу можемо стверджувати, що українсько-польські суперечності були спровоковані різними політичними силами, які діяли на території Камінь-Каширського району в піковий період Другої світової війни. Серед вагомих причин конфлікту потрібно відзначити вступ поляків на службу до німців й участь у злочинах проти українського населення, формування польської самооборони, підтримки польськими військово-політичними формаціями радянської партизанки проти українських повстанців. Поляки, які лишилися на території району та області загалом, намагалися виграти для себе вигідніші умови й мати підґрунтя для можливого повстання за збереження Польщі в довоєнних кордонах. Українці, зі свого боку, у прагненні вибороти незалежність опинилися між «трьох вогнів»: німецькими окупаційними силами, польськими формуваннями та активною радянською партизанкою. Усі ці сили між собою взаємодіяли в боротьбі проти українських повстанців.

Що стосується обопільних жертв в українсько-польському протистоянні, то нині важко визначити їх кількість. Однак точно потрібно враховувати те, що були жертви побутового характеру, які не стосувалися жодної політичної чи військової сили. Зауважу, що найбільшого програшу в цьому протистоянні зазнало цивільне населення.

Висновки до розділу 2

Отже, на основі опрацьованих джерел і літератури, можемо стверджувати про те, що український національно-визвольний рух у період німецької окупації Камінь-Каширського району зазнав багато змін і трансформацій.

³²⁶ Савчук П. Камінь-Каширський район в Другій світовій війні... С. 275.

Від початку поневолення на його теренах сформувалося чимало проукраїнських сил, які були готові до боротьби за відновлення української державності. Найбільше інформації в наукових, науково-популярних джерелах про свою діяльність містить Організація українських націоналістів під проводом Степана Бандери. Саме вона й стала основним об'єктом нашого дослідження. Зокрема, нами з'ясовано те, як розвивалась організація на території Камінь-Каширського району, хто її очолював. Певною мірою вдалося простежити її організаційну структуру.

Важливим аспектом боротьби за незалежність було формування військових сил майбутньої УПА. Зокрема, ми простежуємо, як з'явилися перші збройні боївки та кадровий резерв.

Із моменту окупації району нацистами, український національно-визвольний рух був змушений не лише боротися проти німецької навали, але й у стислі терміни змінювати тактику боротьби. Загалом, у період окупації ОУН та УПА на території району протистояла німцям, радянським партизанам і польським воєнізованим формуванням. Кожна з цих військових формацій вступала у співпрацю проти УПА. Так, німці використовували проти націоналістів поляків у лавах допоміжної поліції, а радянські партизани радо вербували поляків до своїх загонів у боротьбі проти українських націоналістів.

В основу руху Опору покладено намагання зарадити вивозу продовольства з території району. Зокрема, велися військові сутички та різні саботажні акції: розбирання колій, знищення пунктів прийому продовольства, молочарень тощо. Також важливим аспектом протистояння була боротьба за українське населення. Німці намагалися вивозити людей на роботи до Німеччини, у той час, як повстанці робили все можливе, щоб протидіяти цьому. Депортували здебільшого молодь, саме ця категорія населення була кадровою базою УПА.

Боротьба українських повстанців проти радянської партизанки полягала в тому, щоб не допустити подальшої радянзації. Також сутички були через продовольство, озброєння.

Менш дослідженим залишається протистояння з польськими воєнізованими формуваннями. Сюди потрібно віднести польську самооборону, Армію крайову, польську поліцію, польських партизанів.

Поляки співпрацювали проти українського підпілля як із німцями, так і з радянськими партизанами. Саме співпрацею з останніми й спровоковане протистояння.

Отож у період німецької окупації району український національно-визвольний рух пройшов чергову стадію розвитку, сформувавши боездатну структуру у вигляді УПА, яка закріпила нову тактику боротьби за відновлення незалежності.

РОЗДІЛ 3

БОРОТЬБА УПА Й ПІДПІЛЛЯ ОУН ІЗ РАДЯНСЬКИМ РЕЖИМОМ

3.1. Протидія радянській силовій системі

Протягом березня–квітня 1944 р. Камінь-Каширський район був очищений військами Червоної армії від гітлерівців. Першочерговим завданням представників радянської влади стала боротьба з націоналістичним підпіллям та загонами УПА, що активно діяли в регіоні.

Відразу з Червоною армією в західноукраїнські області прибували партійні працівники для відновлення діяльності радянських органів влади на місцях. Національно-визвольний рух сприймався більшовицькими керівниками як загроза геополітичним й економічним інтересам Радянського Союзу. Тому одне з найважливіших завдань, яке поставлено карально-репресивним органам, – знищити активних учасників руху, репресувати симпатиків ідеї відродження української державності.

Із цією метою розпочався процес реєстрації всіх громадян задля їх ідентифікації та виявлення нелегалів. Для придушення опору з боку ОУН й УПА радянським керівництвом розроблено цілий комплекс заходів. Серед них – тотальна мобілізація населення до Червоної армії та відбудова промисловості. Лише в с. Грива повістки отримало понад 100 осіб³²⁷. Загалом передбачалося відправити на фронт 95–98 % чоловічого населення західноукраїнських областей віком 18–60 років³²⁸.

Але реалізувати ці плани не вдавалося через опір та протидію з боку націоналістичного підпілля, яке набувало різних форм. Поширеними явищами були ухилення від мобілізації й перехід на нелегальне положення. Чоловіки призовного віку долучалися до лав УПА або переховувались у лісі. Із таємного документа Народного комісаріату внутрішніх справ і Народного комісаріату оборони СРСР, датованого 22 червня 1944 р., дізнаємося: «Окремі червоноармійці і командири, потрапивши під вплив напівфашистського

³²⁷ Бондарчук А. І. Вказ.пр. С. 311.

³²⁸ Західне Полісся: історія та культура... С. 494.

українського населення і мобілізованих червоноармійців із звільнених областей України, почали розкладатись і переходити на сторону ворога. Із вищеповідомленого видно, що українське населення стало на шлях явного саботажу Червоної армії...»³²⁹

Ухилення від призову стало одним з основних засобів опору населення Камінь-Каширського району сталінському режимові. Так, Михайло Шворак, уродженець с. Радошинка, після звільнення території району від німецьких військ переховувався від призову до лав Червоної армії та перебував на нелегальному становищі³³⁰. Так само вчинив інший житель Михайло Бойчук³³¹. Микола Супрунюк із с. Нуйно в березні 1944 р. отримав повістку про мобілізацію до Червоної армії, але по дорозі на фронт утік і приєднався до загонів УПА. За це в 1950 р. був заарештований і засуджений на 10 років виправно-трудоих таборів³³². Відомий приклад спротиву мобілізації в сім'ї Гончаруків із с. Грудки. Найстарший із трьох братів Єв (див. додатки Ж, К) перебував на службі в Червоній армії, а два його менші брати Яків та Іван переховувалися від призову, а пізніше обидва приєдналися до УПА³³³. На допитах Іван Гончарук неодноразово зазначав, що свідомо уникав служби в Червоній армії й добровільно вступив до УПА. За свої переконання 1989 р. був засуджений до розстрілу. Вирок виконано 12 липня 1989 р. в м. Київ³³⁴. Саме Іван Гончарук вважається останнім розстріляним повстанцем із Камінь-Каширського району. Судовий процес за його участі яскраво висвітлено багатьма обласними періодичними виданнями³³⁵.

Один із колишніх повстанців Наум Цюрик так пояснював своє ухилення від мобілізації до лав Червоної армії: «Я от призову в Червону армію ухилився,

³²⁹ Дмитрук В. Вказ. пр. С. 389.

³³⁰ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 5536. Арк. 38.

³³¹ Там само. Арк. 60.

³³² Реабілітовані історією. Волинська область: у 27 т. Кн. 1 / обл. ред. кол.: О. І. Курилюк, М. М. Кучерепа та ін. Луцьк, 2010. С. 78.

³³³ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 13017. Т. 6. Арк. 51–52.

³³⁴ Там само. Т. 7. Арк. 281.

³³⁵ Див. Лис В. Правда про націоналізм. Кривава тінь зрадника. *Радянська Волинь*. 1987. 23 жов. № 204. С. 2, 3; Мадзюк Ф. Суд пам'яті. *Молодь України*. 1987. 1 лист. № 208. С. 2, 3; Сидько В. Кров людська не водиця... *Молодий ленінець*. 1987. 22 жовт. № 127. С. 2–4; Синенко Л. Із вовчої зграї. *Червоний прапор*. 1987. 22 жов. № 126. С. 3.

так як боявся за своє життя і не хотів іти на фронт...»³³⁶ Повстанець Мефодій Козак на допиті зазначав: «Весною 1944 року я отримав повістку від Камінь-Каширського райвиконкому, в райвійськкомат не пішов і став переховуватись тому, що в Червоній армії служити я не хотів»³³⁷.

Використовуючи різні форми боротьби проти УПА, радянське керівництво вдавалося до облав. Певний час такий метод боротьби, крім усього, забезпечував проведення мобілізації. Архівні документи рясніють даними про облави, під час яких затримували ухильників. Так, 5 листопада 1944 р. поблизу с. Нуйно під час проведення військово-чекістської операції затримано 16 ухильників від призову в Червону армію³³⁸. А 12 листопада того самого року відділом 189-го стрілецького батальйону в районі сіл Мостище, Станіславівка та Раків Ліс затримали ще 10 ухильників від призиву до Червоної армії³³⁹. У січні–березні того самого року радянськими силовими структурами в Камінь-Каширському районі постійно затримувались особи, які ухилялися від призову³⁴⁰. Загалом у період із 1 січня по 15 червня 1945 р. на території Камінь-Каширського району затримано 284 ухильники від мобілізації в Червону армію³⁴¹. Конкретної статистики про кількість ухильників від мобілізації радянське районне керівництво не наводило. Можемо припустити, що це зроблено навмисно, із метою приховання низької якості мобілізації.

Станом на грудень 1945 р., незважаючи на опір, районному військкомату вдалося мобілізувати й відправити на фронт 4097 осіб³⁴². У подальші роки виявлення ухильників від мобілізації та військового обліку відбувалося через здійснення психологічного тиску на членів їхніх родин (систематичні виклики в РВ НКВС)³⁴³ і за допомогою військово-чекістських операцій.

Радянське керівництво вважало чи не кожного ухильника від мобілізації учасником ОУН й УПА або причетним до них. Проте все набагато простіше:

³³⁶ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 3. Арк. 106–107.

³³⁷ Там само. Арк. 161.

³³⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 159. Арк. 20.

³³⁹ Там само. Спр. 123. Арк. 158.

³⁴⁰ Ус С. Хроніка Волинського Полісся... С. 58, 79, 109, 112.

³⁴¹ Держархів Волинської обл. Ф. П. 13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 40.

³⁴² Денисюк В. Т. Літопис Камінь-Каширщини... С. 106.

³⁴³ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 406. Арк. 47.

люди не хотіли йти з дому та вмирати за радянські ідеали, передусім тому, що вони для жителів заходу України здебільшого були чужими.

На очах у мешканців району проходили колони мобілізованих новобранців, які скоріше нагадували військовополонених. Вони рухалися до місць відправки під конвоєм військ та бронетехніки³⁴⁴. Напевно, такі жорсткі заходи були вжиті через те, що траплялися випадки, коли мобілізовані вчиняли втечу прямо зі збірних пунктів або згодом дезертирували з місця служби. Подібна ситуація трапилася зі зв'язковим ОУН(б) *Джумко* (Михайлом Маковецьким), уродженцем с. Хотешів. Із наближенням фронту керівництво УПА відпустило його додому, а вже у квітні він отримав повістку до Червоної армії. Однак у вересні 1944 р. він дезертував, а повернувшись додому, пішов в УПА та був зарахований до боївки *Галайди*³⁴⁵.

Один із жителів району про свою мобілізацію розповідав дисиденту Миколі Коцу таке: «До совєцької армії призивався польовим військкоматом, що квартирував у Гриві. Перший раз туди з'явився по виклику 1 червня 1944 р. однак із-за стану здоров'я (після тифу) медкомісія відпустила на поправку. Забрали через місяць. Маршовою командою йшов пішки з Гриви через своє село Стобихву у Повурськ. Там посадили у телятник і відправили до Рожищ. Звідти поїздом у Башкирію, в запасний полк»³⁴⁶.

За мобілізованими, які прибули з територій, що були звільнені з-під нацистської окупації, радянське керівництво пильнувало по-особливому. Новобранці з цих територій вважалися неблагонадійними. Тому на кожного мобілізованого, який був на окупованих німцями територіях, особливим відділом заведено особові справи. Такі мобілізовані перебували на спеціальному контролі³⁴⁷. Також для їх перевірки військові частини звертались із запитом в райкоми КП(б)У, щоб дізнатися, що вони робили в період німецької окупації. Цікавим є запит на Трохима Булика із с. Грива. У своїй відповіді військовій частині секретар Камінь-Каширського райкому КП(б)У

³⁴⁴ Західне Полісся: історія та культура... С. 494–495.

³⁴⁵ Антонюк Я. Український визвольний рух... С. 436–437.

³⁴⁶ Бондарчук А. І. Вказ. пр. С. 507.

³⁴⁷ Дмитрук В. Вказ. пр. С. 390.

І. Літвінов повідомив, що Трохим Булик – ненадійний елемент, оскільки мав зв'язок з антирадянськими групами³⁴⁸. Крім того, усі листи, які приходили таким мобілізованим, не лише цензурувались, але й проходили перевірку особливим відділом³⁴⁹.

Перешкоджаючи радянським мобілізаційним заходам, повстанці проводили власну мобілізацію, перехоплюючи новобранців. Наприклад, у с. Бузаки в лютому 1944 р. упівцями проведено мобілізацію населення віком 20–45 років³⁵⁰.

Протистояти мобілізації до Червоної армії стало для УПА одним із головних завдань. Метою цих заходів було збереження кадрової бази для українського підпілля та повстанських загонів у регіоні. Потрібно відзначити, що мобілізація до УПА відрізнялася від радянської й була краще підготовленою. Такі завдання в запіллі покладалися на організаційно-мобілізаційні референтури³⁵¹.

Перед проведенням мобілізації організаційна референтура вже мала списки потенційних новобранців. Інколи такі списки повстанці викрадали з приміщення сільської ради або їх передавали члени сільської адміністрації, які співпрацювали з підпіллям. Повстанець *Сокіл* (Мефодій Козак) на допиті розповідав, що до вступу в УПА вже був у їх списках, про це його попередив його керівник *Дубовий* літом 1944 р. *Сокіл* припускав, що в списках УПА завчасно міг бути тому, що останнім було відомо про його ухилення та небажання вступати до Червоної армії³⁵². Також у лавах повстанської армії були свої інформатори, які збирали списки військовозобов'язаних. У с. Олексіївка такі списки для УПА надавав колишній секретар сільської ради Іван Ткач³⁵³.

Передмобілізаційні заходи передбачали військовий вишкіл або закінчення певних навчальних курсів із медицини чи інших галузей. *Лісовий* (Іван

³⁴⁸ Держархів Волинської обл. Ф. П.-13. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 23.

³⁴⁹ Дмитрук В. Вказ. пр. С. 390.

³⁵⁰ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 8950. Арк. 74.

³⁵¹ Ковальчук В. М. Діяльність ОУН (б)... С. 208.

³⁵² Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 13017. Т. 3. Арк. 161–162.

³⁵³ Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 3335. Арк. 66.

Гончарук) (*див. додаток Л*) на одному з допитів розповідав, що, перш ніж отримати зброю, він проходив двотижневий військовий вишкіл на хуторі Вовки поблизу с. Грудки. Тоді з ним було ще близько 50 осіб. У цьому вишколі брали участь жителі сіл Осівці, Видерта, Воєгоща, Мостище, але найбільше було із Грудок. *Лисовий* також розповідав, що після закінчення вишколу бійці з його групи разом із командиром *Чердашем* у серпні 1944 р. пішли в район с. Хотешів, де розміщувався повстанський склад. Там йому видали обмундирування – черевики й шинель радянського виробництва. Після цього група повстанців пішла на хутір Вовки, де *Лисовому* роєвий *Дубовий* (Феодосій Найдич) видав гвинтівку радянського виробництва і 20 патронів³⁵⁴.

Ще одним методом боротьби проти мобілізаційних заходів радянської влади була пропаганда. Підпілля розгорнуло масштабні пропагандистські кампанії, метою яких було розповсюдження листівок, відогв та звернень, які б перешкоджали мобілізаційним акціям радянського керівництва. Напередодні приходу радянської влади в цей регіон націоналістичне керівництво провело низку зборів селян з інструктажем алгоритму дій у випадку приходу червоних.

Зокрема, на зборах у с. Бузаки представник підпілля закликав у разі оголошення мобілізації у військкомат не з'являтися, а йти в ліс до УПА. Тим, хто все ж наважиться піти в Червону армію, погрожували винищенням сімей³⁵⁵. На цих зборах заступник голови сільської управи Семен Данилюк заявив: «Наближається Червона армія, вона прийде й одразу піде, а ми будемо створювати свою “Самостійну Україну”, ми повинні зорганізуватись, озброїтись у кого є зброя, і йти в ліс до бульбівців...»³⁵⁶

В одній із листівок УПА вміщено заклик такого змісту: «Матері! Не пускайте ваших останніх синів на фронт на неминучу смерть!»³⁵⁷ Промовистим є «Звернення ОУН(б) до українців» від 30 березня 1944 р., у якому знаходимо такі заклики: «Боючись національного руху в Україні, рішили поарештовувати наших братів українців, лише під маскою мобілізації. Українці! Не слухайте

³⁵⁴ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 13017. Т. 6. Арк. 30.

³⁵⁵ Там само. Спр. 8950. Арк. 35.

³⁵⁶ Там само.

³⁵⁷ Держархів Волинської обл. Ф. Р.-1021. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 35.

цієї брехні. Не вірте жодній мобілізації. Бо це заслін ваших очей. Ви ж уже переконалися, коли були під окупацією німецького імперіаліста, який мобілізував і вивозив на голодну смерть до Німеччини. Така ж сама і московська окупація. Московський імперіалізм хоче загнудати наших українців мобілізацією. А потім, маючи нас в руках, кинути в карних отрядах на першу лінію, на гарматне м'ясо, чи морити голодом в таборах праці. Український народ! Бери в руки зброю, бо це шлях до волі українського народу. Іди туди, де тебе кличе нація...»³⁵⁸ В іншому документі був такий заклик: «Чому боретесь по боці більшовиків? Більшовики це вороги українського народу. Опускайте ряди ваших гнобителів, ідіть додому й долучайтесь до українських повстанців»³⁵⁹.

Комендант СБ *Докторенко* (Федір Фіц) восени почав мобілізувати молодь 1927 року народження. Після проходження ідентифікації та стройової підготовки передавав їх у розпорядження *Дубового*³⁶⁰.

Дізнавшись про мобілізаційні заходи націоналістичного підпілля, обласний комітет партії 18 вересня 1944 р. ухвалив рішення, яким зобов'язав обласного військового комісара, секретарів районних комітетів партії і голів райвиконкомів зібрати в райцентр цих призовників на допризовну підготовку³⁶¹.

Відзначимо, що мобілізація до УПА не завжди була добровільною. Подекуди застосовувалися залякування й індивідуальний терор. Відомо про такі факти також радянській стороні. Так, Український штаб партизанського руху в спецповідомленні інформував про це секретаря ЦК КП(б)У Микиту Хрущова³⁶².

Житель с. Карпилівка Василь Балецький пригадував, як спонукали йти в УПА його батька Дмитра: «Прийшов до нас Альоша, брат батька і наказав батькові іти з ним в ліс. Приходив пару раз і все батька кликав, а востаннє як прийшов, то сказав: “Якщо не підеш, то виріжемо усю сім'ю”. Батько

³⁵⁸ ОУН і УПА в 1944 році: документи: в 2 ч. Ч. 1... С. 143.

³⁵⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р.-1021. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 32.

³⁶⁰ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6445. Арк. 61–62, 110.

³⁶¹ Денисюк В. Т. Літопис Камінь-Каширщини... С. 122.

³⁶² Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни... С. 94–95.

зібрався іти, бо боявся що дійсно прийдуть і нароблять біди. Але його завернула Євдоська Смальова ... Після того до батька більш ніхто не приходив»³⁶³.

Ще одним підтвердженням того, що УПА вдавалась до примусової мобілізації, є свідчення повстанця *Рогози* (Наума Цюрика), котрий розповідав, що до нього приходили у вересні 1944 р. повстанці *Дубовий* та *Нечувалий*, які запропонували йти з ними до лісу, а якщо не піде, то погрожували спалити господарство³⁶⁴. Затриманий НКВС Іван Кошель із с. Мостище у вересні 1945 р. під час допиту розповідав, що в листопаді 1944 р. його та ще кількох односельців загоном *Тополі* насильно мобілізовано до лав УПА. Через погрози вбивства й репресій над родиною він боявся виходити з повинною до органів радянської влади³⁶⁵. Колишній повстанець Борис Фарина також підтверджував факт примусової мобілізації до УПА в 1943 р., коли він став бійцем сотні *Погорельця* (Миколи Чубетейка)³⁶⁶.

Важливим методом боротьби українських націоналістів із радянською мобілізацією були численні бойові операції зі звільнення призовників. Районним провідником ОУН у Камінь-Каширському районі *Миколою*^{**} дано наказ кущовим і станичним комендантам боївок про перешкоджання мобілізації та призову до лав Червоної армії³⁶⁷. Голова Олексіївської сільської ради Приходько за дорученням Камінь-Каширського РВК проводив 5 червня 1944 р. на хуторі поблизу с. Залісся мобілізацію до Червоної армії. О дев'ятій годині вечора він у супроводі двох бійців, озброєних автоматами, відправився на хутір. По дорозі на них здійснили напад шість повстанців, які були одягнуті в цивільний одяг. Як результат, у бою загинув один повстанець, а голову сільської

³⁶³ Інтерв'ю з Балецьким Василем Дмитровичем, 1940 р. н., записане у с. Карпилівка Камінь-Каширського р-ну, серп. 2015 р. *Архів здобувача*.

³⁶⁴ Архів УСБУ у Волинській. обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 3. Арк. 106–107, 120.

³⁶⁵ Там само. Спр. 12649. Т. 1. Арк. 10 зв.

³⁶⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 3562. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2; Пугач Т. Пнівне і УПА. *Полісся*. 2002. 3 верес. № 70. С. 3.

^{**} Халан Григорій Матвійович народився в с. Олеськ Вербського району у 1926 р., педагог. В УПА з вересня 1944 р., районний провідник ОУН у Камінь-Каширському районі. Затриманий органами НКВС у січні 1945 р.

³⁶⁷ Держархів Волинської обл. Ф. П.-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 46.

ради поранено в ліву ногу³⁶⁸. Інший випадок трапився 2 вересня 1944 р. поблизу с. Нуйно. Повстанці напали на колону мобілізованих, які під охороною трьох червоноармійців направлялися на збірний пункт. Унаслідок нападу призовників відпустили, а трьох червоноармійців роззброїли та повели до лісу³⁶⁹.

У 1944 р. розпочато мобілізаційні акції для відправки населення із західноукраїнських областей на лісозаготівлю, хлібозаготівлю, будівництво доріг і шляхів або на шахти в східні області України та Росії³⁷⁰. Частину мобілізованих відправляли на військові заводи, які виробляли озброєння для потреб армії. Зі спогадів Ганни Балецької, уродженки с. Карпилівка, дізнаємося: «Наших в армію не дуже то й хотіли брати, бо вважали їх зрадниками. Тому їх відправляли на різні роботи... З Карпилівки багато забрали, мого батька Максима Сахарука і його брата Пилипа, братів Івана та Григорія Суц. Ще забрали іншого Іван Суца і Семена Шворака. Усіх відправили на військовий завод в м. Нижній Тагіл. А повернувшись вже у 1946 р. батько розповідав, що їх там морили голодом. Але наші всі повернулись, а з фронту – ні»³⁷¹.

Група повстанців із 50 вояків 3 листопада 1944 р. оточила поблизу с. Бузаки 4 підводи з мобілізованими, яких везли на шахти Донбасу. Селян відпустили, а продукти та 4 брички забрали³⁷². Станом на 10 березня 1945 р. в районі зафіксовано 260 осіб, що ухилилися від такої мобілізації³⁷³.

Використання мобілізаційного аспекту в протистоянні двох протиборчих сторін стало важливим фактором загострення конфлікту в подальші роки.

У боротьбі між радянською карально-репресивною системою й національно-визвольним рухом важливою була роль агентурних мереж обох сторін. Для боротьби з націоналістичним підпіллям за наказом Народного комісара внутрішніх справ УРСР створено диверсійно-розвідувальні групи при

³⁶⁸ Ус С. Хроніка Волинського Полісся... С. 9.

³⁶⁹ Там само. С. 26.

³⁷⁰ Реабілітовані історією. Волинська область. Кн. 1. С. 77.

³⁷¹ Інтерв'ю з Балецькою Ганною Максимівною, 1943 р. н., записане в с. Карпилівка Камінь-Каширського р-ну 5–8 лют. 2020 р. *Архів здобувача*.

³⁷² Денисюк В. Т. Літопис Камінь-Каширщини... С. 121.

³⁷³ Бондарчук А. І. Вказ. пр. С. 319.

кожному районному відділі НКВС. Завданням цих груп було формування розгалуженої мережі агентів, шпигунів, які б збирали інформацію про зв'язки населення з УПА, керівний склад повстанського руху задля їх подальшої ліквідації³⁷⁴. Так, у шифротелеграмі № 3288 від 15 квітня 1944 р. начальник Українського штабу партизанського руху Тимофій Строкач вимагав від усіх командирів більшовицьких партизанських з'єднань «посилити засилання агентури до вищих, центральних органів»³⁷⁵.

В одній із доповідних записок, адресованій першому секретарю Волинського обкому КП(б)У Іллі Профатиллову, зазначалося, що станом на кінець січня 1945 р. в Камінь-Каширському районі агентурою охоплено 42 сільські ради. Агентурно-інформативна мережа включала 136 агентів, із них двоє – внутрішніх, троє – маршрутників, 131 – інформатор. У більшості сіл було два–три агенти, а в таких селах, як Нуйно, Качин, Гута-Бровенська, Ольбле-Руське, Сошично, Воєгоща, Яномисль, Яйно (нині – с. Піщане), – п'ять–сім. У селі Личини й м. Камінь-Каширський – 11. У селах Дольники, Застав'є та Воля – 20. Однак, навіть попри таку розгалужену агентурну мережу, Карасинська сільська рада й с. Набруска не мали жодного агента³⁷⁶.

За інформацією Камінь-Каширського РВ НКВС, станом на лютий 1945 р. на обліку агентурно-інформативної мережі перебувало 202 особи. Однак із тих, котрі стояли на обліку, працювало лише 20–25 людей, оскільки з 70-ма агентами із січня 1945 р. не було зустрічей³⁷⁷.

Станом на 1 липня 1946 р. агентурно-інформативна мережа РВ МВС була такою: резидентів – двоє, агентів – троє, інформаторів – 302. Агентурна мережа охоплювала 76 сіл і хуторів загальною чисельністю населення 15 325 осіб. З огляду на те, що не всі населені пункти району були покриті мережею агентів й інформаторів, поставлено завдання – залучити ще п'ять резидентів, трьох агентів і 31 інформатора³⁷⁸.

³⁷⁴ Бондарчук А. І. Вказ. пр. С. 325–326.

³⁷⁵ Там само. С. 277.

³⁷⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 46.

³⁷⁷ Ус С. Хроніка Волинського Полісся... С. 110.

³⁷⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 418. Арк. 129.

Досить цінними для радянської влади були випадки, коли вдавалося завербувати когось із середовища підпілля. Таке траплялося зазвичай із захопленими підпільниками під час військово-чекістських операцій та різноманітних рейдів (облав). Наприклад, 14 березня 1945 р. був захоплений в полон кущовий господарчий *Чорний* із боївки СБ *Голуба*. Після відповідної обробки, Чорний дав згоду стати агентом органів НКВС. Йому присвоєно псевдо *Василенко* й, за оперативною вказівкою органів НКВС, відправлено назад у підпілля, а вся агентурна інформація, зібрана ним, повинна передаватися через батьків³⁷⁹. Через день після вербування, 15 березня, органами НКВС із його участю проведено військову операцію поблизу с. Верхи зі знищення боївки *Голуба*. У результаті цієї операції затримано п'ять осіб³⁸⁰. За даними цього ж агента, 19 березня поблизу с. Качин ліквідовано боївки СБ *Сороки та Стаха*³⁸¹. 22 березня за його ж допомогою біля с. Карпилівка неподалік р. Стобихва проведено військово-чекістську операцію з метою ліквідації боївок *Дубового й Хмари*. У результаті вбито 43 повстанці та четверо затримано. Серед ліквідованих командир загону УПА *Дубовий* і сотенний *Хмара*. Обидві повстанські групи входили до з'єднання *Кубіка*³⁸².

5 травня 1945 р. на хуторах поблизу с. Верхи загоном із пошуку крайового провідника ОУН *Дубового* вдалося затримати зв'язкову боївки *Кубіка Марусю* (Марію Ілюшик). Вона була завербована та використовувалася з оперативною ціллю. Головним завданням агента вважалося вивідати інформацію про місцезнаходження *Дубового* й *Кубіка*. Уже через два дні, 7 травня 1945 р., за її участі вдалося затримати та вбити заступника завідувача продовольчих складів крайового проводу ОУН *В'юна* та заступника командира бригади УПА *Яструба*. Під час їх ліквідації захоплено цінні для радянських спецслужб документи³⁸³.

³⁷⁹ Ус С. Хроніка Волинського Полісся. ... С. 132.

³⁸⁰ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 189. Арк. 279.

³⁸¹ Там само. Арк. 279, 289.

³⁸² Там само.

³⁸³ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 279. Арк. 252.

Восени 1951 р. радянським каральним органам удалося завербувати одного із жителів с. Фаринки на ім'я Гриць. Із його допомогою органами держбезпеки ліквідовано керівників національно-визвольного руху в районі – *Романа та Коса*³⁸⁴.

Для боротьби з підпіллям радянськими органами держбезпеки створювалися бойові групи спеціального призначення (спецгрупи, спецбоївки, агентурно-бойові групи). Такі групи формувалися при структурах НКВС, зокрема при оперативних групах НКВС УРСР, УНКВС і при РВ НКВС³⁸⁵. Зазвичай, спеціальні групи наповнювалися за рахунок партизанів, співробітників радянських каральних органів, стрибків тощо. Іноді до складу спецгруп залучалися представники кримінального середовища. Наприклад, маємо згадку про використання такого елемента в системі радянських силових структур: 18 лютого 1947 р. Камінь-Каширський РВ МВС доповів про розкриття групи грабіжників із шести осіб. Вони під виглядом оунівців діяли в селах Сошичне, Підріччя й Довга Нива. Цікаво, що начальник РВ МДБ узяв цих бандитів під свій захист, мотивуючи це тим, що вони є «корисними для МДБ»³⁸⁶.

Важливим джерелом поповнення груп спеціального призначення були також чинні або колишні повстанці. Зазвичай, до цих груп залучалися морально нестійкі підпільники, які вийшли з повинною та в обмін на обіцяну амністію погодилися на співпрацю з НКВС³⁸⁷. Ще однією категорією цих груп були повстанці, захоплені під час облав.

Спеціальним групам ставилася низка завдань: захоплення або фізичне знищення керівних центрів і керівників ОУН й УПА; знищення системи зв'язку ОУН та УПА, а також зв'язкових і шефів зв'язку; збирання розвідувальної інформації для проведення військово-чекістських операцій; виявлення та знищення повстанських укриттів; нараження УПА на удар із боку оперативних груп НКВС.

³⁸⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 450. Арк. 33–34, 37.

³⁸⁵ Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор... С. 75.

³⁸⁶ Антонюк Я. Боротьба СБ ОУН (б) з «дикими групами»... С. 123.

³⁸⁷ Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор... С. 75.

Використання підпільників у групах спеціального призначення було важливим ще й тим, що останні мали зв'язок із керівниками національно-визвольного руху й добре володіли методами конспірації, які використовувались у підпіллі. Командував такою групою зазвичай хтось із колишніх керівників УПА, а оперативне керівництво здійснював працівник НКВС³⁸⁸.

В одному з донесень секретар РК КП(б)У І. Літвінов інформував обком, що станом на 20 березня 1945 р. в Камінь-Каширському районі створено три спецбоївки чисельністю 30 осіб і дві контрбанди з шести осіб. Далі йшлося про їхні успіхи в боротьбі з УПА: знешкоджено – 516 «бандитів», захоплено – 300 «бандитів» і чотири члени ОУН, викрито п'ять схронів, ліквідовано чотири пункти зв'язку, один з осередків Організації українських націоналістів³⁸⁹.

Ще однією категорією, яку радянські каральні органи використовували у своїх агентурних комбінаціях проти підпілля, були так звані «дикі групи». Вони склались із представників підпілля, котрі через певні обставини вийшли з підпорядкування організаційної мережі й діяли на власний розсуд. Іноді такі групи потрапляли під вплив радянських спецслужб, перевербовувались і ставали спецгрупами.

Протягом 1945–1946 рр. в Камінь-Каширському районі діяли «дикі групи» *Гриця, Мручка, Лиска й Лісового*³⁹⁰. В одному з радянських донесень згадується, що на кінець 1951 р. в районі діяло п'ять окремих «диких банд» – *Голуба, Отамана, Лиска, Зеленого, Орла*³⁹¹. Підступність таких груп полягала в тому, що за зовнішнім виглядом, озброєнням, одягом, мовою, конспірацією вони не відрізнялися від повстанців УПА, що часто вводило в оману керівництво УПА³⁹².

Створені радянською карально-репресивною машиною спеціальні групи суттєво компрометували підпілля в очах населення, яке було їх основною

³⁸⁸ Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор... С. 75.

³⁸⁹ Бондарчук А. Вказ. пр. С. 358–359.

³⁹⁰ Антонюк Я. Боротьба СБ ОУН (б) з «дикими групами»... С. 121.

³⁹¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 450. Арк. 33.

³⁹² Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор ... С. 76.

підтримкою. Окрім знищення підпільної мережі та ліквідації бійців УПА, спецгрупи займалися грабунком місцевого населення, мародерством, гвалтуванням жінок тощо. Наприкінці 1945 р. керівникам ОУН й УПА стало відомо про існування таких спецгруп, почалося їх масове знищення. За цих обставин створення нових спецгруп припинилось³⁹³.

У звіті референтури СБ Ковельського окружного проводу ОУН за 1946 р. про боротьбу з агентурно-бойовими групами зазначалося: «Деякі групи зістали знищені нашими боївками в засідках, а інші пов'язалися з організаційною сіткою та далі виконують накази ОУН. Деякі з “диких груп” нав'язалися з НКВД та виконують їх роботу в терені»³⁹⁴.

Радянські каральні органи за допомогою спецбоївки, агентів часто використовували різноманітні провокативні й компроментуючі заходи щодо членів ОУН та УПА³⁹⁵. Владне керівництво, компрометуючи підпілля та бійців УПА, наражало їх на терор із боку СБ ОУН. Цим спецслужби створювали конфлікт у лавах націоналістичного підпілля.

Одним із методів компрометації, який застосовувався радянськими каральними органами, був виклик так званих «пособників» підпілля до РВ МВС для бесід. Численні виклики одних і тих самих людей до РВ НКВС наводили на них підозру, оскільки вони могли бути перевербованими та працювати проти підпілля. Часто такі компроментуючі заходи закінчувалися тим, що СБ ОУН ліквідувала осіб, які, на їхню думку, були підозрілими.

Один із таких сценаріїв компрометації радянські каральні органи провели в 1946 р. над однією сім'єю із с. Верхи. Районне керівництво володіло агентурними даними про те, що житель цього села Василь Здрок і його дочка Устина Семенюк мають зв'язок із кушовою боївкою СБ «Голуба». Тому оперативному складу РВ МВС було дане завдання за кожного масового виклику населення викликати сім'ю В. Здрока задля її компрометації перед підпіллям. У результаті неодноразового виклику цієї сім'ї вночі 8 травня

³⁹³ Дмитрук В. Вказ. пр. С. 183.

³⁹⁴ Антонюк Я. Боротьба СБ ОУН (б) з «дикими групами ... С. 123.

³⁹⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 406. Арк. 47.

1946 р. боївкою *Голуба* вбито дружину Здрока, Ксенію Михайлівну, та дочку Устину, а його самого забрано до лісу³⁹⁶.

Станом на 23 лютого 1946 р. викликами в районі охоплено 13 сіл, у тому числі викликано 590 осіб,³⁹⁷ а на початку лютого 1947 р. – 3211 осіб із 47 сіл району. У середині лютого 1947 р. лише в 19 селах викликали 1470 осіб. Під час кожного з таких викликів виявляли підпільників, дезертирів, ухильників, когось схилили до виходу з повинною, інших удавалося завербувати³⁹⁸.

Компроментуючі заходи застосовувалися також до тих повстанців, котрі вийшли з повинною, але не погодилися на співпрацю з місцевими органами влади. Так, у 1946 р. з повинною прийшов повстанець *Білка* (Іван Харчук) із с. Сошично. Останній не визнав свого зв'язку з боївкою *Лісового*, який йому інкримінували, та не зголосився на співпрацю із силовими органами. Відтак РВ МДБ Іван Харчук був скомпроментований шляхом використання його як провідника під час проведення фіктивних військових операцій і засідок. Як результат, у вересні 1947 р. останнього розстріляно повстанцями³⁹⁹.

Паралельно з радянською керівництво національно-визвольного руху розбудовувало свою мережу агентури серед місцевого населення, партійного активу, бійців винищувальних батальйонів тощо.

Питаннями розвідки, контррозвідки, а також внутрішньоорганізаційною безпекою опікувалася Служба безпеки Організації українських націоналістів (СБ ОУН). Із приходом радянської влади повноваження Служби безпеки значно посилювалися, керівництво підпілля всіляко сприяло розвитку мережі СБ ОУН⁴⁰⁰. Ще в 1944 р. районний провідник ОУН *Микола* (Григорій Халан) дав наказ про посилення агентури СБ серед осіб, які працювали в радянських організаціях, аби отримати інформацію про кількість військ та працівників НКВС у районі, їхнє озброєння тощо⁴⁰¹. Відповідальність за виконання наказу покладено на районного коменданта СБ ОУН *Власа*. Останній, зі свого боку, дав наказ

³⁹⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 324. Арк. 180–181.

³⁹⁷ Там само. Арк. 33.

³⁹⁸ Там само. Спр. 406. Арк. 47.

³⁹⁹ Там само. Спр. 717. Арк. 206–207.

⁴⁰⁰ Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині... С. 81.

⁴⁰¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 228. Арк. 101.

кущовим боївкам СБ ОУН, які його виконували⁴⁰². Таким способом завербовано К. Решетовського із с. Ольбле-Руське. На слідстві він розповів про це так: «Працюючи секретарем сільської ради Ольбле-Руське, до мене неодноразово приходив керівник кущової боївки СБ *Збруч*. Він запропонував мені з ним секретно співпрацювати... В жовтні 1944 року я дав згоду на співпрацю, і він одразу присвоїв мені псевдонім *Зірка*, яким я мав підписувати всі відомості, які передаватиму йому». Інший свідок Сірова про своє вербування зазначила так: «в кінці листопада 1944 року Коробейко Анна, що проживала в селі Олексіївка та працювала вчителькою в селі Підріччя, запропонувала мені працювати для СБ». Остання мала передавати дані про військові частини в районі, газети, патрони. Про те, яким чином мала відбуватися передача інформації, свідок зазначила: «Все це я повинна була передавати їй, а вона в свою чергу районному провіднику *Миколі*»⁴⁰³.

Із документів бачимо, що серед агентів ОУН були не лише представники сільської номенклатури. Велика ставка робилася на працівників, котрі працювали в районі. Значну увагу підпільників було прикуто до осіб, які працювали у сфері зв'язку. Так, завербованій А. Ярощук ставилося завдання перехоплювати на пошті всю кореспонденцію, яка адресувалася РВ НКВС і НКДБ, знімати копії й лише тоді відправляти адресату⁴⁰⁴. Також агентом підпілля була листоноша із с. Радошинка, яка тривалий час, окрім розвідувальної інформації, передавала повстанцям газети та журнали в необмеженій кількості⁴⁰⁵.

Однак у 1945 р. районним органам безпеки вдалося виявити 10 осіб націоналістичного елемента в провідних ланках, котрі відповідали за функціонування району. Зокрема, агентів та інформаторів підпілля виявлено в районній конторі зв'язку, відділі народної освіти, лісовому господарстві, відділенні державного банку, медичній сфері тощо⁴⁰⁶.

⁴⁰² ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 228. Арк. 103.

⁴⁰³ Там само.

⁴⁰⁴ Там само. Арк. 104.

⁴⁰⁵ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 5703. Арк. 2, 12.

⁴⁰⁶ Там само. Арк. 404.

Досить прискіпливо в підпіллі ставилися до можливої зради. Відтак час від часу СБ ОУН влаштовувала чистки в лавах організації з метою усунення ненадійних людей, які могли бути агентами НКВС, НКДБ. Масштабна чистка в рядах підпілля розпочалась із січня 1945 р. У березні 1945 р. в Камінь-Каширському районі СБ ОУН ліквідовано 60 членів підпілля⁴⁰⁷. У липні того самого року в район прибув надрайонний провідник ОУН *Ярий* для проведення перевірки на лояльність своїх підлеглих. За її результатами дев'ять осіб задушено, ще шість роззброєно й відправлено додому⁴⁰⁸.

Часто жорстокі методи та масові чистки, застосовані СБ ОУН, а іноді й убивства невинних людей були зумовлені провокативними діями з боку радянських каральних органів. Останні за допомогою сфабрикованих матеріалів намагалися компрометувати підпільників та бійців УПА, наражаючи їх тим самим на розправу з боку СБ ОУН⁴⁰⁹. Ліквідовувалися навіть представники керівної ланки. Так, у квітні 1945 р. СБ ОУН розстріляно керівника районного проводу ОУН *Докторенка* (Федір Фіц) та районного коменданта СБ по Камінь-Каширському району *Хмару*, яких підозрювали у зв'язках із НКВС і НКДБ. Потрібно зазначити, що, імовірно, *Докторенка* розстріляно СБ ОУН помилково, бо він був скомпрометований радянськими спецслужбами. Відомо, що в лютому–березні 1945 р. начальник РВ НКВС надсилав останньому компроментуючі записки. І, очевидно, СБ ОУН могла запідозрити провідника в зраді й діяльності на користь ворога⁴¹⁰.

В одному зі звітів терену «ГО Москва» зазначалося, що в період із січня по жовтень 1945 р. СБ ОУН у Камінь-Каширському надрайоні (куди входило шість районів) зі строю виведено 142 бійці та з них 134 ліквідовано⁴¹¹.

На тих, кого ліквідовували чи допитували, формували обвинувальні акти й протоколи допитів. Обвинувальні акти складалися керівником боївки, групи (відділу) тощо⁴¹². Один із таких обвинувальних актів (вирок) на ім'я Гриця

⁴⁰⁷ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 7199. Арк. 16.

⁴⁰⁸ Там само. Арк. 14.

⁴⁰⁹ Патриляк І. Служба безпеки ОУН...

⁴¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 227. Арк. 56.

⁴¹¹ Там само. Арк. 189.

⁴¹² ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67863. Арк. 120.

знайдено співробітниками МВС у схроні *Коса*. В обвинувальному акті йшлося про те, що він довгий час був активним пособником ОУН, проживаючи на хуторі, допомагав будувати схрони, маскувати їх під час перебування в них повстанців, допомагав продуктами, але згодом зрадив – застрелив друга *Березу* й тяжко поранив провідника *Романа*, який ледве дістався до криївки *Коса*. У кінці вироку написано: «Покарати Гриця найсуворішою карою – смертю»⁴¹³.

Досить успішною була агентурна робота підпілля й у лавах винищувальних батальйонів (стрибків). Агентурні успіхи Служби безпеки у середовищі винищувальних батальйонів та груп самооборони пояснюються тим, що багато стрибків мали родинні чи земляцькі зв'язки з повстанцями. Чимало з них самі в минулому були в лавах ОУН й УПА, а у винищувальні батальйони потрапили з різних причин (полон, арешт)⁴¹⁴. Наприклад, житель с. Залісся Василь Ткачук у квітні 1945 р. увійшов до складу винищувального загону, проте до цього перебував в УПА під псевдо *Ялина*. У час перебування в «стрибках» не полишав зв'язок із підпіллям. Коли керівництво винищувального загону запідозрило Василя Ткачука в небажанні воювати проти УПА, його в травні 1946 р. арештували та засудили до 10 років виправно-трудових таборів із поразкою в правах на п'ять років⁴¹⁵.

Траплялися випадки, коли СБ ОУН спеціально відсилала своїх бійців, щоб вони вливалися в ряди стрибків. Такі агенти повідомляли керівництво ОУН й УПА про можливі облави органів НКВС, а винищувальні батальйони, у складі яких були підпільники, певний час могли лише імітувати боротьбу⁴¹⁶. У 1945 р. за завданням керівництва ОУН, *Ялина* (Мойсей Ткачук) і *Заєць* (Василь Шваюк) вийшли з підпілля для того, щоб у якості агентів потрапити у винищувальний батальйон. Перебуваючи у винищувальному батальйоні, вони систематично інформували свого підпільного керівника *Отamana* про

⁴¹³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 450. Арк. 37–38.

⁴¹⁴ Антонюк Я. Агентура СБ ОУН(б)... С. 112–113.

⁴¹⁵ Архів РВГ НЦІСВ. Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6681.

⁴¹⁶ Антонюк Я. Агентура СБ ОУН(б) ... С. 112–113.

заплановані військово-чекістські операції, чисельність винищувальних груп, про виїзди в села співробітників НКДБ і НКВС⁴¹⁷.

Однак невдовзі радянське керівництво виявило, що деякі винищувальні групи або їхні окремі бійці працювали на користь підпілля. Тому в лавах винищувальних батальйонів і груп відбулися масові чистки, унаслідок чого низку винищувальних груп розформовано. Частину бійців роззброєно, а частину відправлено до Червоної армії. У червні 1946 р. розформовано дев'ять винищувальних груп загальною кількістю 104 особи, із них 41 особу роззброєно, а 63 призвано до армії. Найбільш токсичні винищувальні групи виявились у таких селах району, як Карпилівка, Качин, Гута-Боровенська тощо⁴¹⁸. Ще одна чистка відбувалась у 1947 р. Вона значною мірою торкнулася керівного складу винищувальних батальйонів. Деякі з-поміж них були прихованими членами УПА⁴¹⁹.

Отже, агентурна мережа займала важливе місце в боротьбі між українським національно-визвольним рухом та радянськими каральними органами. Використання агентурних даних дало змогу радянському керівництву відійти від тактики масштабних блокад і військово-чекістських операцій. Пріоритетом стало проведення локальних військово-чекістських операцій на основі агентурних даних, які були спрямовані проти певних боївків або повстанців, особливо якщо це стосувалося керівних кадрів ОУН й УПА.

Військово-чекістські операції також поповнювали ряди радянської агентури серед підпільників. Акцентовано на захопленні живими членів націоналістичного підпілля. У подальшому захоплених повстанців допитували, а отриману інформацію використовували в оперативній роботі. Таких повстанців намагалися зробити радянськими агентами в лавах націоналістів.

Важливим методом в оперативній роботі радянських органів була дискредитація повстанців і членів їхніх сімей. Такі акції накликали на

⁴¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 434. Арк. 255, 256.

⁴¹⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 13.

⁴¹⁹ Бондарчук А. Вказ. пр. С. 360.

дискредитованих повстанців гнів СБ ОУН, яка зазвичай ліквідувала підозрюваних.

Підпільники також намагалися створювати свою агентуру в місцевих керівних органах влади та винищувальних батальйонах. Завербовані голови й секретарі сільських рад надавали повстанцям цінну інформацію. Агенти, які працювали у сфері зв'язку, копіювали для підпілля матеріали карально-репресивних органів. Досить вдалою була агентурна робота підпілля в лавах винищувальних батальйонів. Проте радянське керівництво швидко збагнуло, що в «стрибках» є багато ворожих агентів. Тому частину батальйонів розформовано, а частину – реорганізовано.

Для ліквідації націоналістичного підпілля радянським керівництвом розроблено програму щодо «виведення» повстанців із підпілля. Реалізовувалася вона через численні звернення до націоналістів та населення. Так, за участі тих, хто вийшов із повинною 11 листопада 1944 р., ліквідовано 33 повстанці⁴²⁰.

У радянських зверненнях пропонували привілеї для тих, хто вийшов із повинною. Наприклад, у зверненні від 27 листопада 1944 р. радянська влада обіцяла широку амністію для тих, хто перейде на бік більшовиків⁴²¹. Отже, радянська влада ставила за мету, по-перше, заохотити вихід із повинною підпільників, по-друге – посварити тих, хто дослухався до закликів влади, і тих, хто продовжував боротьбу.

У грудні 1944 р. радянські силові органи пояснювали низьку явку з повинною посиленням терору з боку СБ ОУН стосовно тих, хто йшов із підпілля та до членів їхніх родин. Так, наводився приклад, що троє повстанців, котрі діяли в селах Полицях та Гута Каменська, після намагань піти 11 листопада були розстріляні. Також пояснювалося, що багато не виходять із повинною через побоювання арешту⁴²².

У подальшому заклики до виходу з повинною, як і сам процес, яскраво тиражувала місцева преса, що означало додатковий тиск на повстанців. Із

⁴²⁰ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 159. Арк. 27.

⁴²¹ Дмитрук В. Вказ. пр. С. 172.

⁴²² ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 114. Арк. 95.

поверненням радянської влади на захід України ситуація в підпіллі була нестабільна. Деякі підпільники справді сподівалися на амністію, хтось утомився від боротьби й вважав її програшною тощо. На певну частину підпільників вдавалося чинити тиск шляхом виселення їхніх сімей. Так, на початку лютого 1945 р. вийшов із повинною повстанець *Дубко* із с. Нуйно, дізнавшись, що його сім'я опинилась у списках на виселення. Тоді із села до виселення зараховано чотири сім'ї загальною кількістю в 21 особу⁴²³.

Яскравим прикладом такого «заохочення» до виходу з повинною є лист жителя с. Качин Павла Дунайчука, надрукований у районній газеті 8 квітня 1945 р. У листі повстанець писав, що органи НКВС заарештували його матір і хотіли вислати до Сибіру. Тому він з'явився в райцентр, щоб її порятувати⁴²⁴. Загалом цей лист мав агітаційну мету й повинен був сприяти виходу з повинною інших повстанців. Опубліковані в пресі такі пропагандистські матеріали давали свої результати. Лише за два дні, 7 і 8 квітня 1945 р., 20 повстанців вийшли з повинною⁴²⁵.

19 травня 1945 р. радянська влада виступила з черговим зверненням до УПА й підпілля. Звернення встановлювало кінцевий строк виходу з повинною до 20 липня 1945 р., щоб «спокутувати свою вину за злочини перед гнівом народу». Підкреслювалося, що звернень більше не буде та всі вороги народу будуть знищені⁴²⁶. Однак, аналізуючи документи, можемо стверджувати, що травневе звернення не вплинуло на вихід повстанців із повинною⁴²⁷. Очевидно, у рядах підпілля вже зрозуміли, що радянська амністія фіктивна. Статистику щодо виходу з повинною ми можемо простежувати за радянськими матеріалами, які свідчать, що такий спосіб впливу на підпілля не приносив бажаних результатів. Лише одиниці повстанців виходили з підпілля. Так, у звіті про боротьбу з бандитизмом за період із 1 січня по 15 червня 1945 р. зазначалося, що 75 підпільників вийшли з повинною⁴²⁸.

⁴²³ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 159. Арк. 218.

⁴²⁴ Дунайчук П. Я повернувся до чесної праці. *Ленінським шляхом*. 1945. 8 квіт. С. 2.

⁴²⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 279. Арк. 193.

⁴²⁶ Дмитрук В. Вказ. пр. С. 176.

⁴²⁷ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 16.

⁴²⁸ Там само. Арк. 40.

Для ефективної реалізації виходу повстанців із повинною радянська влада часто використовувала різноманітні приманки. Одну з таких реалізовано за участі командира УПА *Рудого* (Юрія Стельмащука). Після захоплення хворого Юрія Стельмащука радянські каральні органи використовували його певний час для компрометації підпілля. Так, у квітні 1945 р. радянські каральні органи провели в райцентрах і селах Волинської області півтора десятка так званих «сходів громадян». На цих зібраннях Юрій Стельмащук виступав із промовою про «ворожу діяльність ОУН і УПА...»⁴²⁹ Така зустріч відбулася 19 квітня в м. Камінь-Каширську. На ній були присутні 600 мешканців району. Партійне керівництво поцілювалося про те, щоб виступ був почутий якомога більшою кількістю людей. За партійною рознарядкою на цих зібраннях мало бути не менше п'яти осіб від кожного села⁴³⁰. Очевидно, що це повинно було посіяти розпач у лавах повстанців та скомпроментувати їх в очах селян. Згодом начальник Управління НКВС по Волинській області відзначав у своєму рапорті, що такі заходи позитивно вплинули на явку з повинною⁴³¹. Проте, на нашу думку, такий вид стимулювання, очевидно, був малоефективним. В одному з радянських донесень за лютий 1946 р. вказано, що за добу організовано аж п'ять приманок, однак жодна не досягла успіху⁴³².

Потрібно відзначити, що програма із «виведення з підпілля» продовжувалась і в наступні роки. Секретар обласного комітету КП(б)У Ілля Профатілов та начальник УМДБ по Волинській області Сергій Сидоров зробили зауваження секретарю Камінь-Каширського РК КП(б)У Кожукалу за незадовільну роботу щодо роз'яснення населенню відповідного наказу МДБ СРСР. Обком КП(б)У й Управління МДБ наголошували, що вихід із повинною можливий лише за умови постійної та уважної роботи з роз'яснення наказів і доведення їх до свідомості кожного жителя району та села. У зверненні наголошено: «Слабкий вихід з повинною в подальшому буде розглядатися як

⁴²⁹ Рябенко С. «Рудий» у полоні. Як чекісти намагались використати командира УПА до і після смерті». *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/12/15/151803/>

⁴³⁰ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 279. Арк. 223.

⁴³¹ Рябенко С. «Рудий» у полоні...

⁴³² ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 324. Арк. 33.

результат погано проведеної роз'яснювальної роботи, та політичної недооцінки важливості наказів МДБ УРСР»⁴³³. Для посилення роз'яснювальної роботи обком пропонував організувати збори колгоспників, жінок, молоді, провести бесіди в бригадах, на хуторах, окремих будинках чи групах будинків. Із цією метою до сіл разом із партійно-радянським активом відправлялись оперативні працівники РВ МДБ. Водночас до відома населення доводився наказ Президії Верховної Ради СРСР від 13 січня 1950 р. щодо застосування смертної кари стосовно шпигунів, диверсантів, терористів, зрадників Батьківщини та тих, хто не склав зброю. Однак при тому зазначалося, що до тих, хто вийшов із повинною, ніякі репресивні заходи застосовуватися не будуть. На районні виконавчі структури покладалась особиста відповідальність за результати проведеної роботи, за яку вони мали відзвітувати вже 18 січня 1950 р. на нараді обкому КП(б)У⁴³⁴. Оперативний склад РВ МДБ не був долучений до роз'яснення наказу. Його керівництво вважало, що такі заходи повинні проводитися партійними працівниками. У результаті погано проведеної роботи, за 10 днів із повинною вийшов лише один дезертир⁴³⁵.

Ураховуючи загальний комплекс заходів (залякування селян, родини підпільників, мережу агентури, активну пропагандистську роботу, виселення в Сибір, військові операції), проведених радянською владою для втілення програми виходу повстанців із повинною, слід зазначити, що в Камінь-Каширському районі вона спрацювала погано. Аналізуючи статистичні дані радянських силових структур, бачимо, що вихід повстанців із повинною не був масовим. Добровільно виходили здебільшого психологічно та ідейно нестійкі люди. Останні досить часто поповнювали ряди радянської агентури. Із часом їх неодноразово притягували до відповідальності, незважаючи на співпрацю з органами радянської влади. У боротьбі з націоналістичним підпіллям радянська влада основну ставку зробила на систему каральних заходів. Це були військово-чекістські операції, рейди, різноманітні затримання

⁴³³ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 2. Спр. 73. Арк. 1, 2.

⁴³⁴ Там само.

⁴³⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 1024. Арк. 124.

й арешти. Отже, уся силова вертикаль працювала на знищення націоналістичного підпілля.

Паралельно зі звільненням території України від німців радянська влада розробляла плани боротьби з націоналістичним середовищем. Так, уже 14 березня 1944 р. Лаврентій Берія відправив у ДКО СРСР доповідну записку «Про історію створення, склад і діяльність УПА й заходи НКДБ щодо боротьби з її формуваннями, які діють у Ровенській, Волинській і Тернопільській областях»⁴³⁶. Через кілька днів прийнято постанову ДКО СРСР «Про спеціальні заходи щодо західних областей України»⁴³⁷, у якій чітко сформульовано методи й форми боротьби радянського режиму проти націоналістичного підпілля. Дано наказ про перекидання додаткових військових з'єднань і техніки для боротьби з українським підпіллям. В одному з положень постанови йшлося про те, що НКВС СРСР на чолі з С. Кругловим і Рада міністрів УРСР на чолі з М. Хрущовим зобов'язаний відібрати кращих людей із партизанів і створити з них у кожному районі загони НКВС чисельністю 50–60 осіб⁴³⁸. Про це 21 лютого 1944 р. М. Хрущов повідомив командирам партизанських загонів О. Федорову та В. Дружиніну⁴³⁹.

На початку квітня 1944 р. партизанам поставлено завдання – не вступаючи в бій з основними силами повстанців, виявити їх місцеперебування. Радянські партизани розпочали масові грабунки населення й знищення родин українських повстанців. Останні, зі свого боку, виступили на захист своїх родин та населення й, отже, видавали своє місцеперебування⁴⁴⁰. У боротьбі з повстанцями радянська влада також використовувала винищувальні батальйони, які створювалися переважно з місцевого населення, колишніх партизанів і повстанців, які вийшли з повинною.

Формування цих підрозділів розпочалось одразу після приходу Червоної армії на територію Волині та Полісся. У Камінь-Каширському районі

⁴³⁶ ОУН і УПА в 1944 році: документи: в 2 ч. Ч. 1. ... С. 124–126.

⁴³⁷ Там само. С. 129–130.

⁴³⁸ Дмитрук В. Вказ. пр. С. 164.

⁴³⁹ ОУН і УПА в 1944 році: документи: в 2 ч. Ч. 1. ... С. 110.

⁴⁴⁰ Дмитрук В. Вказ. пр. С. 168.

організовано винищувальний батальйон із 50 осіб у жовтні 1944 р. Згодом його чисельність зросла до 150 осіб. На них покладено боротьбу з ОУН й УПА⁴⁴¹. Наприкінці 1944 р. – на початку 1945 р. винищувальні загони в примусовому порядку створювалися в усіх селах, МТС та на великих підприємствах⁴⁴². 15 грудня 1945 р. начальник райвідділу НКВС доповідав, що в с. Грива жоден житель не записався в «стрибки». До винищувального батальйону не зголосилася жодна з 32-х осіб, які повернулись із війни. Проте радянським силовим структурам, застосувавши специфічні методи «переконання», удалося на початку 1946 р. залучити в с. Грива 11 «стрибків»⁴⁴³.

Такі «переконання» зафіксував дисидент Микола Коц. Його співрозмовник розповів: «Разом з другом нас ввіймала облава, завели у Камінь-Каширський військкомат і там обох записали стрибками»⁴⁴⁴. Ще один винищувальний загін створено з фронтовиків та прихильників радянської влади в с. Хотешів під командуванням Адама Сидорука із с. Добре⁴⁴⁵.

Створення винищувальних груп у районі відбувалося повільно й важко. У квітні 1946 р. їх не було в 19 селах району⁴⁴⁶, а в червні того самого року діяло лише 30 груп⁴⁴⁷. Незважаючи на проблеми з організацією винищувальних батальйонів, вони мали певні успіхи в боротьбі з підпільниками. Зокрема, винищувальна група в перший день Різдва 1945 р. поблизу с. Підбороччя зробила облаву на повстанців, останнім ціною великих утрат удалося відступити. Довготривалий бій за Щедрогірський хутір відбувся 18 лютого 1945 р. Під час цього бою повстанці зазнали втрат. П'ятеро бійців повстанці втратили 13 березня в бою поблизу с. Хотешова в урочищі Росуш⁴⁴⁸. 27 січня

⁴⁴¹ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 1.

⁴⁴² Дмитрук В. Вказ. пр. С. 202, 203.

⁴⁴³ Бондарчук А. І. Вказ. пр. С. 357.

⁴⁴⁴ Там само. С. 508.

⁴⁴⁵ Шуйчик В. Короткий нарис історії села Хотешів... С. 45.

⁴⁴⁶ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. Кн. 2-га: 1946–1947 / упорядники: В. Лозицький, І. Павленко, А. Кентій. Київ, 2003. С. 111–112.

⁴⁴⁷ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 13.

⁴⁴⁸ Поліський П. Історія наша написана кров'ю. Коротка розмова з вояком УПА. *Полісся*. 2001. 2 черв. № 43. С. 1.

1947 р. під час облави винищувальна група МДБ виявила й знищила двох повстанців – Рудчика та Ліпича в домі жительки с. Осівці А. Шептур⁴⁴⁹.

Зі свого боку, підпільники намагалися протидіяти винищувальним батальйонам. Так, весною 1945 р. кущова районна боївка розгромила стрибків у с. Тоболи⁴⁵⁰. У с. Грудки боївка *Збруча* 19 серпня цього ж року захопила й знищила четверо бійців винищувальної групи Камінь-Каширського РВ НКВС⁴⁵¹. Боївка СБ *Саши* в с. Яйно вночі 8 грудня 1945 р. вбила бійців винищувального батальйону Григорія Смаля, Гната Філюка та матір бійця Агафію Дяк⁴⁵². Бійці боївки СБ *Голуба* й *Дубового* обстріляли приміщення винищувальної групи в с. Верхи⁴⁵³.

Великі сподівання в боротьбі проти УПА та підпілля радянське керівництво покладало на Червону армію. Військові частини, що поверталися після закінчення війни, спрямовувались у населені пункти. Дислокація війська була прямою загрозою для УПА⁴⁵⁴. Підпілля, розуміючи, що радянське керівництво велику ставку зробить на армійські сили в боротьбі з національно-визвольним рухом, почало проводити роботу з населенням ще до початку наступу Червоної армії. Голова сільської управи, націоналіст Василь Деркач на зборах селян у с. Бузаки говорив: «Німці від нас йдуть, наближається Червона армія, вона голодна, роззута, роздіта: буде грабувати народ, тому треба ховати хліб, різати тварин, колоти м'ясо...»⁴⁵⁵

Багато боїв між повстанцями й підрозділами Червоної армії відбулося після звільнення території району від гітлерівців. Весною 1944 р. вояки боївки *Орла* мали бій із червоноармійцями між селами Карасин і Карпилівка, у якому був поранений (у праве плече) повстанець *Берега* (В. Семенюк). В одному з боїв цього періоду вбили керівника СБ ОУН *Кузьменка*⁴⁵⁶. 17 квітня

⁴⁴⁹ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6377. Спр. 32.

⁴⁵⁰ Сергійчук В. Український здвиг... С. 557.

⁴⁵¹ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 13017. Т. 5. Арк. 1; Т. 2. Арк. 176, 185.

⁴⁵² ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 281. Арк. 162.

⁴⁵³ Там само. Спр. 462. Арк. 363.

⁴⁵⁴ Дмитрук В. Вказ. пр. С. 162, 178.

⁴⁵⁵ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 8950. Арк. 35.

⁴⁵⁶ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6445. Арк. 94 зв.

1944 р. поблизу с. Верхи повстанцями обстріляно військовий підрозділ, у результаті чого загинуло два червоноармійці. На знак помсти червоноармійці спалили 12 будинків і захопили п'ятеро повстанців. 20 квітня поблизу с. Гута-Камінська обстріляно машину з червоноармійцями, а 7 травня неподалік с. Клітицьк повстанці сотні УПА *Бігуна* напали на групу червоноармійців⁴⁵⁷. Бої між повстанцями й червоноармійцями не вщухали в липні–серпні 1944 р.⁴⁵⁸

У кінці 1944 р. – першій половині 1945 р. сутичок із підрозділами Червоної армії стало значно менше. У червні 1945 р. під час облоги у Верховському лісі частинами Червоної армії ліквідовано сотенного *Желізного*⁴⁵⁹.

Серед сутичок кінця 1945 р. потрібно відзначити листопадовий бій у районі сіл Карасин і Карпилівка, під час якого загинув командир боївки *Орел*^{***} (Степан Трусевич)⁴⁶⁰. Восени 1945 р. у бою з частинами Червоної армії загинув повстанець Павло Сотник⁴⁶¹.

У 1946 р. напередодні проведення виборів до ВР СРСР із метою очищення району від осіб, які могли негативно вплинути на їх проведення, збільшено кількість підрозділів Червоної армії. Останні активно залучалися до проведення військово-чекістських операцій. У цей час у бою з частинами Червоної армії вбито господарчого УПА *Дубового* (Феодосія Леонця)⁴⁶².

Боротьба повстанців із частинами Червоної армії мала епізодичний характер. Натомість боротьба з військами НКВС–МВС, НКДБ–МДБ була системною в діяльності підпілля. Протистояння між двома структурами

⁴⁵⁷ Ус С. Хроніка Волинського Полісся... С. 6.

⁴⁵⁸ Там само. С. 12, 14; Держархів Волинської обл. Ф. П.-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 37.

⁴⁵⁹ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6445. Арк. 94 зв.

^{***} Боївка СБ Степана Трусевича «Орла» складалась з 25 осіб, оперувала переважно в лісах поблизу сіл Деревок, Бихов, хутора Набінічі Любешівського району і в селах Седлище та Угриничі Камінь-Каширського району. Див.: Веселова О. М. ОУН і УПА в 1945 році: зб. док. і матеріалів: в 2 ч. Ч. 2 / упорядники: В. А. Гриневич, В. І. Сергійчук. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. С. 115.

⁴⁶⁰ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6445. Арк. 110–111, 150.

⁴⁶¹ Там само. О. Ф. Спр. 13017. Т. 4. Арк. 22–23.

⁴⁶² Там само. Арк. 32, 33.

розпочалось одразу після проходження лінії фронту територією, де діяли повстанці⁴⁶³.

Для ліквідації підпілля кинуті полки, батальйони, спецзагони, прикордонні структури органів радянської безпеки. У березні 1945 р. на територію Волині й Полісся перекинута значні військові сили. Відтепер не лише в районах, але й у багатьох селах розташовувалися контингенти армії та внутрішніх військ НКВС (ВВ НКВС)⁴⁶⁴. На території Камінь-Каширського району дислокувався 169 стрілецький полк ВВ НКВС, за участі якого проводилися численні військово-чекістські операції.

У січні 1944 р. війська НКВС провели низку облав на повстанців. Одна з них відбулася 18 січня в Броненському лісі поблизу хутора Острівок, де дислокувалася сотня УПА під командуванням *Ворона*. Бій тривав дві години. Наступ військ НКВС був відбитий. Повстанці втримали свої позиції до вечора, а потім сотня відступила за р. Случ у Ленчинські ліси⁴⁶⁵.

Улітку 1944 р. ВВ НКВС в урочищі Чиста Лужа ліквідовано сотенного УПА *Величка* (Івана Величка)⁴⁶⁶. Однак уже в серпні 1944 р. Камінь-Каширський РК КП(б)У інформував обласне партійне керівництво, що батальйон ВВ НКВС не може справитись із ліквідацією підпілля й наголошував на необхідності залучення додаткових військових загонів для ліквідації підпільних груп⁴⁶⁷.

Восени 1944 р. повстанські загони були вимушені вести важкі та виснажливі бої й із прикордонними загонами^{****468}. Відомо, що один із таких боїв здійснила розвідка відділу *Залізного* на початку вересня 1944 р. в

⁴⁶³ Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»... С. 468.

⁴⁶⁴ Дмитрук В. Вказ. пр. С. 171, 173.

⁴⁶⁵ Історія українського війська, 1917–1995 / [В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін.; упорядник, автор передм. Я. Дашкевич]. Львів, 1996. С. 578.

⁴⁶⁶ Антонюк Я. Український визвольний рух... С. 168.

⁴⁶⁷ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 40 зв.

^{****} Прикордонні загони в роки Другої світової війни і до 1946 р. входили в склад НКВС СРСР, із березня 1946 року – у склад МВС СРСР, із 1947 р. – частково в склад МДБ СРСР, а з 1953 р. – знову до МВС.

⁴⁶⁸ Климов А. А., Козлов А. В. Внутренние войска в борьбе с украинскими националистами. Москва: [б. и.], 2016. С. 134.

с. Сошично⁴⁶⁹. А на початку жовтня того самого року за подібних обставин бій дала розвідка відділу *Яструба* (імовірно, ідеться про Якова Макарука)⁴⁷⁰ у с. Качин⁴⁷¹.

5 листопада 1944 р. біля с. Стобихово проведено військово-чекістську операцію, у результаті якої загинуло дев'ять повстанців. Із радянської сторони загинув підполковник Максименко на псевдо *Чуткий*⁴⁷². 21 листопада поблизу с. Великий Обзир відбулася сутичка між об'єднаними силами РВ НКВС і НКДБ та повстанцями в кількості 200 бійців. Під час цього бою повстанцям удалося захопити в полон уповноваженого РВ НКДБ Колесникова й ще двох бійців винищувального батальйону. Крім того, із радянської сторони вбито двох міліціонерів, двох бійців зі «стрибків» і сільського голову. Із боку повстанців загинуло четверо й двоє зазнали поранень⁴⁷³.

У грудні 1944 р. силами 2-го батальйону 192 стрілецького полку проведено низку військових операцій у селах Верхи, Боровно, Видерта, Хотешів тощо. Керівниками цих операцій були підполковник Соломахін і старший лейтенант Бесов. Під час цих операцій вбито та захоплено повстанців⁴⁷⁴.

Новий етап боротьби між націоналістичним рухом і радянськими каральними силами розпочався з настанням 1945 р. Для остаточного розгрому повстанського руху від січня 1945 р. радянське керівництво суттєво посилило роботу своїх каральних органів. Для ліквідації повстанського руху тепер паралельно з військово-чекістськими операціями здійснювали заходи щодо відповідальності членів родини повстанців. Пособниками вважались усі ті, хто знав про місцеперебування учасників ОУН й УПА та не доносив про це в органи НКВС і НКДБ. Розгорталася мережа сексотів, які повідомляли дільничного міліціонера про всіх підозрілих осіб. Траплялося, що сусід стежив

⁴⁶⁹ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946 рр. / упорядники О. Вовк, С. Кокін С.; ред. вид.: О. Вовк О. Київ-Торонто, 2006. С. 752.

⁴⁷⁰ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6674. Арк. 3, 10.

⁴⁷¹ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 8. С. 752.

⁴⁷² ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 159. Арк. 18.

⁴⁷³ Там само. Арк. 53.

⁴⁷⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 72. Арк. 162, 176, 196.

за сусідом. Цей період масштабного наступу на самостійницький рух увійшов в історію під назвою «великої блокади»⁴⁷⁵.

У межах блокади військовими частинами спільно з органами НКВС були оточені лісові масиви, а в населених пунктах перебували військові. До сіл, де активно діяли повстанці, перестали привозити продукти першої необхідності. Цим намагалися паралізувати самостійницький рух. Така активність щодо ліквідації ОУН й УПА була зумовлена ще й тим, що наближався період союзних і місцевих виборів.

Радянські органи влади всіляко намагалися знищити організаційну структуру ОУН та УПА. Із цією метою в Камінь-Каширському районі проведено низку військово-чекістських операцій, які в першій половині 1945 р. були досить інтенсивними⁴⁷⁶. Під прицілом перебували найбільш активні боївки СБ ОУН.

Зазначимо, що для націоналістичного руху це був болючий період. Передусім тому, що знищувалась еліта руху, що суттєво деморалізувало повстанські лави, адже в разі втрати керівника підпілля, кущового чи командира боївки для відновлення організаційної структури потрібний був час.

Одним із таких деморалізуючих чинників було затримання в с. Клітицьк 7 січня 1945 р. районного провідника ОУН *Миколи*, він же *Володимир* (Григорій Халан)⁴⁷⁷. У ніч із 26 на 27 січня 1945 р. поблизу с. Яйно відбулася сутичка повстанців із загоном внутрішніх військ. Повстанці зазнали значних утрат, а командир УПА-Північ *Рудий* (Юрій Стельмашук), будучи хворим на тиф, потрапив у полон⁴⁷⁸. У січневих боях 1945 р. радянськими каральними органами ліквідовано щонайменше чотири боївки СБ ОУН⁴⁷⁹. Але в районі діяло ще п'ять активних боївок⁴⁸⁰.

⁴⁷⁵ Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»... С. 487.

⁴⁷⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 159. Арк. 152, 155, 174, 180, 184.

⁴⁷⁷ Там само. Арк. 152, 162.

⁴⁷⁸ Історія УПА: генерала Рудого затримали на Камінь-Каширщині. URL: <https://kamin.rayon.in.ua/news/39097-istoriia-upa-general-a-rudogo-zatrimali-na-kamin-kashirshchini>; Архів УМВС. Спр. 2048. Арк. 1, 7.

⁴⁷⁹ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 189. Арк. 76–77.

⁴⁸⁰ Там само. Арк. 94.

Великий бій між повстанцями боївки *Кубіка* та 169 стрілецьким полком ВВ НКВС відбувся 15 лютого 1945 р. у районі с. Верхи. Тоді загинуло 107 повстанців⁴⁸¹, серед яких 18 – особи командного складу⁴⁸². У боях 17 і 19 лютого вбито командира бригади *Кубіка* та його заступника.

Попри важкі втрати, повстанці продовжували боротьбу. У березні 1945 р. між повстанцями *Дубового*, *Хмари* й радянським батальйоном на чолі зі старшим лейтенантом Нетесовим відбувся бій поблизу колонії Майдан. Співвідношення сил було таким: 50 повстанців і 230 противників. У ході бою вбито трьох повстанців, решта відступили до річки Стобихва⁴⁸³. 18 березня 1945 р. на хуторах поблизу с. Сошичне групу повстанців атакували 180 прикордонників ВВ НКВС. У результаті загинуло 18 повстанців. Важким деморалізуючим чинником було те, що 40 повстанців у цей час хворіли на тиф⁴⁸⁴.

У доповідній записці Камінь-Каширського РВ НКВС зазначено, що за період із квітня 1944 р. до 1 січня 1945 р. затримано 3627 учасників УПА, а прикордонним загonom 127 полку та контррозвідкою «Смерш» 70-ї армії – 2432. Усього за цей час затримано 6059 упівців. За той самий період, за даними РВ НКВС, убито 117 осіб, а за даними прикордонників – 515. До суду скеровано справи 116 учасників УПА⁴⁸⁵.

Боротьба між повстанцями й радянськими силовими структурами тривала й далі. 18 серпня 1945 р. в бою з ВВ НКВС загинув командир КБ СБ ОУН *Сич*, він же *Суворов* (Анатолій Лук'янчук), який діяв у селах Видерта, Воєгоща, Ворокомле Камінь-Каширського району⁴⁸⁶. Повстанці зазнавали втрат⁴⁸⁷.

Нерідко радянське партійне керівництво ставило для районних органів влади конкретні терміни ліквідації українського націоналістичного підпілля. До

⁴⁸¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 159. Арк. 219.

⁴⁸² Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 42.

⁴⁸³ Там само. Арк. 24.

⁴⁸⁴ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 8. С. 750.

⁴⁸⁵ Держархів Волинської обл. Ф. П.-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 2.

⁴⁸⁶ Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників... С. 423.

⁴⁸⁷ Держархів Волинської обл. Ф. П.-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 16.

25 серпня 1945 р. повинні були ліквідувати боївки *Лісового, Збруча, Голуба, Саши та Чумака*⁴⁸⁸.

1 вересня 1945 р. підрозділом ВВ НКВС на хуторі Заболоття Камінь-Каширського району заарештовано командира КБ ОУН *Чумака* (Василь Фіц), який діяв у селах Брониця, Ворокомле, Воєгоща, Видерта⁴⁸⁹. 23 вересня 1945 р. в с. Олексіївка спецгрупою УНКВС на чолі із заступником начальника ВББ УНКВС, майором Резником за участі підрозділу 169-го стрілецького полку військ НКВС й оперативною групою РВ НКВС проведено операцію з ліквідації районного провідника ОУН *Нечувалого* (Івана Півнечука). У результаті, убито п'ятеро повстанців, у тому числі районного провідника⁴⁹⁰.

Важких утрат повстанське середовище в лавах рядових зазнало в період осені та зими 1945 р. Запеклі бої з представниками силових структур велись у районі сіл Ольбле-Руське, Стобихівка, Сошично, Карасин, Верхи⁴⁹¹.

Подекуди чекісти вдавалися до надзвичайно жорстоких заходів помсти повстанцям. Наприклад, тіло повстанця *Калини*, який потрапив у засідку поблизу с. Карасин 24 грудня 1945 р., повісили в с. Верхи з написом «Так буде всім бульбашам»⁴⁹².

Попри складний період, підпілля та загони УПА не були знищені, а деякі з них – навпаки, активізували свою діяльність.

Початок січня 1946 р. ознаменувався новим наступом на національно-визвольний рух. Розпочалася друга «велика блокада», яка тривала до 1 квітня. У цей період радянська влада активно використовувала публічні страти⁴⁹³. Військово-чекістські операції та облави стали ще інтенсивнішими. Повстанці частіше потрапляли у полон⁴⁹⁴. У лютому за участю бійців ВВ НКВС у с. Качин проведено операцію проти боївки *Лісового*. У результаті бою поранено

⁴⁸⁸ ОУН і УПА в 1945 році ... С. 221–222.

⁴⁸⁹ Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників... С. 672.

⁴⁹⁰ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 3. Арк. 98, 142; Т. 2. Арк. 42; ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 227. Арк. 121, 135.

⁴⁹¹ Там само. Арк. 143–147; Спр. 6445. Арк. 8, 60, 110, 111.

⁴⁹² Сергійчук В. Український здвиг... С. 562, 574.

⁴⁹³ Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»... С. 500–507.

⁴⁹⁴ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6377. Арк. 32, 48.

повстанця *Запорожця* (Федора Притачука), один повстанець потрапив у полон, а також захоплено п'ять зв'язкових цієї боївки. Із радянської сторони поранено двох ВВ НКВС – Захарова та Волкова⁴⁹⁵. Очевидно, ця боївка була під прицілом каральних органів, бо вже 11 березня цими самими силами було ліквідовано п'ять осіб референтури зв'язку боївки *Лисовго*, а наступного дня у с. Карасин ліквідовано ще п'ятеро зв'язкових цієї боївки⁴⁹⁶.

У травні 1946 р. до Камінь-Каширського РВ МВС направлено підсилення з працівників МВС СРСР й УМВС. Протягом травня та червня майор Соловйов і ще 16 оперативних працівників повинні були надати допомогу командирам стрілецьких полків у боротьбі з підпіллям ОУН та бійцями УПА⁴⁹⁷.

Перші результати боротьби проти національно-визвольного руху не забарилися⁴⁹⁸. 25 червня під час проведення розшукових дій у районі с. Полиці вбито чотирьох повстанців із боївки *Саши*⁴⁹⁹. 27 листопада 1946 р. оперативною групою РВ МВС і бійцями 169 стрілецького полку ВВ МВС у районі Ступище виявлено й ліквідовано дев'ять схронів⁵⁰⁰.

17 липня 1946 р. міністр внутрішніх справ СРСР Сергій Круглов затвердив «План додаткових заходів щодо посилення боротьби з бандитизмом у західних областях Української РСР». Згідно з цим планом, до 1947 р. мали залишатися ВВ МВС у західних областях УРСР⁵⁰¹. Імовірно, такі заходи зумовлені тим, що радянське керівництво планувало провести місцеві вибори, тому активність ще чинного націоналістичного руху цьому заважала.

За задумом радянського керівництва 1947 р. повинен був стати переломним у знищенні революційного підпілля й УПА. На реалізацію цієї мети кинуті не лише великі військові сили, але й із метою знищення соціальної та моральної бази підпілля застосовувалися масові акції з виселення населення.

⁴⁹⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 324. Арк. 35.

⁴⁹⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 461. Арк. 157.

⁴⁹⁷ Там само. Спр. 418. Арк. 22, 23.

⁴⁹⁸ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 4. Арк. 37–39.

⁴⁹⁹ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 406. Арк. 129.

⁵⁰⁰ Там само. Спр. 462. Арк. 319.

⁵⁰¹ Дмитрук В. Вказ. пр. С. 174–175.

У зв'язку з цим Головне командування УПА провело реорганізацію своїх сил. Великі відділи УПА, які діяли до цього часу, повинні були розчленуватися й улитися в підпільну мережу. Численних відділів УПА, на які полювали радянські спецслужби, більше не існувало. Вони за короткий час розчинилися серед народних мас⁵⁰². У такій оновленій формі підпілля діяло до завершення своєї роботи. Попри важкі умови, збройна боротьба продовжувалася за допомогою засідок, нападів невеликими групами й заходами індивідуального терору.

Для радянських каральних органів літній період боротьби з підпіллям ОУН та УПА був не дуже вдалий. За липень 1947 р. в районі не було вбито жодного «бандита», хоча, за даними каральних органів, у Камінь-Каширському й Любешівському районах ще перебувало 36 підпільників⁵⁰³.

Трагічним для мережі УПА та підпілля ОУН у районі виявилися зими періоду 1947–1949 рр. Тоді знищено чи не найбільше командного складу УПА й підпільників ОУН.

Активне «полювання» радянських органів влади на представників визвольного руху яскраво демонструють такі дані. 7 серпня 1947 р. РВ МДБ заарештовано станичного ОУН *Явора* (Адама Якимчука)⁵⁰⁴. 9 січня 1947 р. у бою з оперативним відділом МДБ у лісі поблизу с. Личини загинув командир КБ ОУН *Лісовий* (Григорій Макачук)⁵⁰⁵. 23 січня 1948 р. ліквідовано референта СБ Камінь-Каширського районного проводу ОУН *Головенка* (він же *Сашко*, Павла Буська)⁵⁰⁶. Старший лейтенант міліції Маклаков повідомляв районному керівництву партії, що із січня до середини грудня 1948 р. ними виявлено й затримано 44 активних членів ОУН⁵⁰⁷.

Під час військово-чекістської операції 23 січня 1949 р. в одному зі схронів у с. Радошинка ліквідовано районного провідника ОУН *Дубового******

⁵⁰² Там само. С. 210.

⁵⁰³ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 5. С. 378.

⁵⁰⁴ Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників... С. 730.

⁵⁰⁵ Там само. С. 336.

⁵⁰⁶ Там само. С. 159.

⁵⁰⁷ Держархів Волинської обл. Ф. П.-13. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 3.

***** Йосип Федорович Тюбай, «Дубовий» «Дмитро», 1919 р. н. уродженець села Облапи Ковельського району. В ОУН із 1943 р. Свій бойовий шлях «Дубовий» розпочав із командування 3-ю чотою сотні «Кубіка» Тихона Зінчука. У вересні 1945 р. очолив сотню в

(Йосипа Тюбая). Разом із ним у схроні були його особистий охоронець *Бересток* (Федось Гоцик) та його рідна сестра *Мала* (Марія Тюбай) (машиністка надрайонного проводу ОУН). Зрозумівши, що опинились у ворожому оточенні, вони, спаливши наявні документи, застрелилися. Їхні тіла відвезено в районний центр та виставлено на громадський огляд⁵⁰⁸.

Початок 1950 р. позначився черговою зимовою блокадою. Внутрішні війська разом з армійськими підрозділами активно прочісували лісові масиви. За інформацією органів державної безпеки, станом на січень–лютий 1950 р. на Волині ще діяло 400 повстанців, що дуже бентежило партійне керівництво⁵⁰⁹.

Станом на 1949–1950 рр. найбільш «ураженими» націоналістичним підпіллям районами були Камінь-Каширський, Ратнівський, Ківерцівський, Колківський, Старовижівський, Цуманський, Голобський, Любешівський, Теремнівський та Берестечківський. У Камінь-Каширському районі радянські оперативники нараховували шість боївок загальною кількістю 30 осіб. Це було найбільшим показником серед усіх районів області⁵¹⁰.

Для ліквідації цих боївок залучено всіх співробітників РВ МДБ, а також 30 осіб, які були відряджені з УМДБ по Волинській області та МДБ УРСР до Камінь-Каширського району. На допомогу райвідділу виділено ще чотири військово-чекістські групи із 60 бійців та чотири офіцери МДБ. Крім того, у район для ефективнішого розшуку підпільників відправлено п'ять службових собак. Склад оперативників у Камінь-Каширському районі також збільшувався за рахунок тих районів, де націоналістична активність була нижчою⁵¹¹.

складі бригади УПА «Соборна Україна». Після відходу фронту на Захід «Добовий» очолив місцевий повід ОУН. Із літа 1948 р. був провідником Камінь-Каширського надрайонного проводу ОУН. Операцією з ліквідації «Дубового» керував заступник начальника РВ МДБ старший лейтенант Микола Горячев. Існує припущення, що криївку, де перебував «Дубовий», видав Федір Шворака, у будинку якого вона була. За зраду Шворака Ф. помстився особисто керівник СБ ОУН Камінь-Каширської округи «Голуб» – Микола Бодасюк. Однак відомо, що до ліквідації «Дубового» та його групи причетний агент «Середина». Див.: Федорович О. З роду нескорених... *Полісся*. 2017. 21 жовт. С. 6; ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 985. Арк. 15.

⁵⁰⁸ Федорович О. З роду нескорених... *Полісся*. 2017. 21 жовт. С. 6.; Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників... С. 666–667; ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 985. Арк. 15, 16.

⁵⁰⁹ Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»... С. 500–531.

⁵¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 1281. Арк. 127–128.

⁵¹¹ Там само. Арк. 128–129; Спр. 1361. Арк. 172–173.

Військово-чекістські операції цього періоду значною мірою зумовлені наближенням чергових виборів до Верховної Ради СРСР, призначених на 12 березня 1950 р.⁵¹²

Осінньо-зимовий період 1950 р. став для визвольного руху найбільш руйнівним. Ті підпільники й повстанці, котрі ще не потрапили до карально-репресивних органів, ішли в глибоке підпілля. Через загибель багатьох представників підпілля зв'язок між структурними ланками значною мірою був порушений. Тому частина повстанців відокремилася від проводу та діяла самостійно. Таке рішення зумовлено ще й тим, що самостійно було легше переховуватися від активних облав і рейдів органів МВС та МДБ.

Відомо, що до таких методів конспірації вдавалися *Міша* (він же *Суліма*, Михайло Маковецький) і *Гриц* (Іван Прач). Із початку травня й до кінця 1950 р. ці повстанці діяли самостійно, перебуваючи в селах Хотешів та Бірки⁵¹³. Обоє затримано Ратнівським МДБ 10 жовтня 1951 р.⁵¹⁴

В останній період учасники національно-визвольного руху вже не проводили активної боротьби. Про це свідчать також вищеназвані повстанці, які заявляли, що у час свого самостійного переховування не вчиняли терористичних актів над партійними працівниками й членами силових структур. Більше того, вони уникали будь-яких зустрічей із розвідувальними групами МВС. Крім того, зв'язок між рядовими та керівництвом був настільки порушений, що вони не намагалися зустрічатися з іншими учасниками підпілля. Тому коли *Міші* й *Грицу* прийшов грипс від *Коса* з призначенням зустрічі, вони не пішли⁵¹⁵, боячись, що це провокація з боку МДБ і МВС.

Наприкінці 1951 р. радянським каральним органам було відомо, що на території району перебували сім чинних боївок загальною кількістю 35 повстанців⁵¹⁶. Значна частина командного складу визвольного руху вже була відома органам державної безпеки, тому військово-чекістські операції

⁵¹² Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»... С. 532.

⁵¹³ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67863. Арк. 89.

⁵¹⁴ Там само. Арк. 10.

⁵¹⁵ Там само. Арк. 89, 90, 190.

⁵¹⁶ Там само. Ф. 2. Спр. 450. Арк. 33.

спрямовувалися проти конкретних повстанців, командирів боївок тощо. Проти найбільш активних діячів визвольного руху розроблялись оперативні плани з їх ліквідації. Прикладом цього була ліквідація командира боївки *Лиска* в листопаді 1951 р. За ним полював один із найактивніших представників державної безпеки в районі – Револь Скрипнін. Під час одного з лісових рейдів у Нуйнівському лісництві він разом із військово-чекістською групою поблизу схрону затримав двох підпільниць – Марію Зінчук та Тетяну Кондратюк. Вони й видали точне місце розташування схрону, поблизу якого й потрапив у засідку повстанець. Радянська преса трактувала цю подію як знешкодження одного з останніх керівників підпілля в районі⁵¹⁷.

Проте радянським органам було відомо, що на території району ще перебувало щонайменше дві активні боївки – окружного референта СБ *Коса* та районного провідника ОУН *Романа*. Тому для ліквідації цих боївок радянські каральні органи провели спецоперацію із залученням усіх можливих сил, уключаючи агентів із середовища підпілля⁵¹⁸.

Для ліквідації окружного референта СБ *Коса* створено оперативну групу УКДБ по Волинській області на чолі з майором Миколою Ізотовим. За ліквідацію районного провідника *Романа* відповідала оперативна група РВ МДБ, яку очолював заступник начальника РВ МДБ капітан Микола Рогов. Ці дві групи працювали у взаємодії. Районом їхніх дій визначено села Кримно, Пнівне, Тоболи, Фаринки⁵¹⁹. У розробку каральних органів потрапив житель хутора біля с. Фаринки на ім'я Гриць. Восени його завербували для ліквідації залишків боївок *Коса* й *Романа*. Наприкінці листопада Грицю вдалося ліквідувати повстанця *Березу* та поранити *Романа*. На третій день пошуку, 8 грудня 1951 р., поблизу сіл Нові Червища та Тоболи оперативною групою на чолі з лейтенантом Дмитром Жирком виявлено криївку. Опинившись в оточенні, повстанці, які там перебували, спалили документи й підірвали себе.

⁵¹⁷ Корсак І. Останній схрон. *Радянське Полісся*. 1978. 20 лист. С. 2, 4.; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 450. Арк. 47–48.

⁵¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 450. Арк. 33.

⁵¹⁹ Там само.

Це були референт СБ *Кос* (Андрій Михайлович), заступник провідника Ковельського ОП ОУН, провідник Камінь-Каширського проводу ОУН *Роман* і референт технічної ланки *Оля* (Пелагея Герасемчук)⁵²⁰. За допомогою документів, виявлених у криївці, ліквідовано ще низку повстанців з окружного та районного проводу СБ *Ярослава, Бойка, Потана, Явора, Калину*⁵²¹.

Зокрема, повстанець із групи районного провідника *Романа, Калина* (Іларіон Цюрик) (див. додаток М) був затриманий у ніч із 18 на 19 лютого 1952 р. на одному з хуторів поблизу с. Черче. Останнього розстріляли в м. Луцьку 22 вересня (жовтня) 1952 р. Однак ще майже місяць РВ МДБ використовував його з оперативною метою. Під тортурами та примусом *Калина* розконспірував своїх побратимів. За результатами його «обробки» у квітні затримано декілька осіб за підозрою у зв'язках із підпіллям. Серед них – Степан Приймак, Олександра Врубльовська, Петро Склезь⁵²².

У березні 1953 р. поблизу с. Верхи в засідці оперативно-військовою групою Камінь-Каширського РВ МВС на чолі з молодшим лейтенантом Луковим ліквідований КБ СБ ОУН *Голуб* (Микола Бадасюк)⁵²³.

Наприкінці 1950-х рр. радянська влада зосередилася на «зачищенні» району не лише від учасників підпілля, але й від їхніх родин та симпатиків національно-визвольного руху. Саме в цей період активно виселяли у віддалені райони СРСР сім'ї колишніх або чинних членів ОУН й УПА та осіб, котрих підозрювали у зв'язках з підпіллям⁵²⁴. Але попри це у радянських документах фіксується, що станом на травень 1955 р. в районі ще були повстанці⁵²⁵.

Отож для протистояння з націоналістичним підпіллям радянськими карально-репресивними органами розроблено цілий комплекс методів

⁵²⁰ Романюк Н. Месник чи бандит? *Україна молода*. 2016. С. 15; Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 18072. Т. 2. Арк. 28; ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 450. Арк. 37.

⁵²¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 450. Арк. 38.

⁵²² Балецька Л. Вказана пр. С. 22–23; Архів УМВС України у Волинській обл. Ф. 5. Оп. 1-п. Спр. 2187. Арк. 18.

⁵²³ Антонюк Я. Український визвольний рух... С. 110.

⁵²⁴ Картотека архіву РВГ НЦІСВ.

⁵²⁵ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1949–1959. Кн. 4-та: 1949–1959 / упорядники: В. Лозицький, М. Деркач, І. Павленко, А. Кентій. Київ, 2003. С. 529.

боротьби, як-от: мобілізація до Червоної армії та на відбудову промисловості, використання агентури для знищення й компрометації підпілля, амністія та збройні акції силових структур.

Період другої половини 1940-х і 1950-ті рр. виявився для підпілля надзвичайно складним. У процесі протистояння з радянськими силовими структурами знищено командний склад, що призвело до втрати організаційних зв'язків руху. Період 1950-х рр. – час фізичного виживання тих, хто не потрапив під військово-чекістські репресії. Це спричинило ситуацію, коли кожен повстанець був змушений діяти на власний розсуд.

3.2. Опір радянській

Одразу після вигнання з Волині нацистських окупаційних військ сюди почала повертатися радянська тоталітарна система з її карально-репресивною машиною. Паралельно з просуванням фронту на захід відбувався процес відновлення органів радянської влади.

Структура радянської влади в післявоєнний період мала такий вигляд: у селі – голова сільського виконкому та уповноважений міліції; у районах – районні комітети КП(б)У; виконавчі комітети з відділами освіти, фінансів, комунального господарства, сільського господарства, промисловості, управління доріг, зв'язку й пошти; військовий комісаріат, суд, прокуратура, міліція, органи НКВС тощо⁵²⁶.

Після звільнення Камінь-Каширського району від німецької окупації районним центром стало с. Грива (квітень–липень 1944 р.). Тут формувалися перші структурні ланки радянської місцевої адміністрації. Задля своєї безпеки нова влада тримала в райцентрі війська, а саме село було обнесене фортифікаційними спорудами⁵²⁷.

Система радянської влади на звільнених територіях потребувала повторного будівництва. Тих працівників, які тут були до початку війни, залишалося дуже мало: частина з них перебувала в армії, інша – загинула. Були й ті, котрі перейшли на бік німців і відступили разом із ними або виїхали за

⁵²⁶ Дмитрук В. Вказ. пр. С. 161, 162.

⁵²⁷ Бондарчук А. Вказ. пр. С. 309.

межі Радянського Союзу ще під час активних бойових дій. Тому підбір та комплектування райпарткомів, виконкомів рад й інших урядових установ потрібно було починати спочатку. Охочих іти на роботу в партійно-адміністративні органи західних областей України було вкрай мало⁵²⁸. Більша частина району перебувала під контролем ОУН та УПА.

У жовтні 1944 р. у районі було лише 50 партійних працівників⁵²⁹. Тому начальник Камінь-Каширського РВ НКДБ Піддубний у звіті за жовтень 1944 р. зазначав, що нестача партійного керівництва в багатьох селах району суттєво впливає на виконання партійних планів⁵³⁰.

Із партійного звіту за жовтень–листопад 1944 р. відомо, що в районі не було народного судді. У звіті зазначається: «...але його й до цього часу нема, очевидно Камінь-Каширська бояться як чорт ладану»⁵³¹.

Освітній рівень спеціалістів у районі залишався вкрай низьким. Так, у 1947 р. у Воєгощенській сільській раді з 13 депутатів не було жодного із середньою та вищою освітою. Така сама ситуація простежувалась у Великому Обзирі, Волиці, Карасині, Карпилівці, Підріччі, Раковому Лісі тощо. Один представник сільської адміністрації із середньою освітою був у с. Пнівне та два – у с. Сошичному. У Стобихівській сільській раді три працівники взагалі не мали будь-якої освіти⁵³².

У 1948 р. серед членів Камінь-Каширської партійної організації не було жодного з вищою освітою. Наприклад, такі члени КП(б)У, як голова сільської ради с. Грива Григорій Приходько, секретар Іван Коніщук, голова колгоспу Андрій Літвінчук, мали лише двокласну освіту⁵³³.

Для партійних працівників радянських органів створювалися різноманітні школи й курси. Їхнім завданням визначалося підвищення рівня кваліфікації партійних кадрів. Однак це кардинально ситуацію не змінило. Очевидно, що

⁵²⁸ Дмитрук В. Вказ. пр. С. 161.

⁵²⁹ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 39.

⁵³⁰ Там само. Арк. 37.

⁵³¹ Там само. Спр. 5. Арк. 6.

⁵³² Там само. Ф. Р-189. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 4, 5, 35–36, 58–59, 68, 72, 74.

⁵³³ Бондарчук А. Вказ. пр. С. 334.

через брак кадрів підбір кандидатів не був прискіпливим і на рівень освіченості заплющували очі. Першочерговою вважалася лояльність кандидата до партії.

Отже, на початках своєї відбудови радянська влада зіткнулась із низкою проблем: недостатньою кількістю кадрів партійного активу; низьким рівнем фаховості й освіченості; засиллям націоналістів у регіоні. Ключовою проблемою для нової радянської адміністрації стала боротьба з підпіллям ОУН та УПА. Радянська адміністрація тривалий час не мала цілковитого контролю над більшістю населених пунктів району.

Потрібно зазначити, що підпілля готувалося до боротьби з адміністрацією ще до зачистки регіону від німців. Напередодні приходу військ Червоної армії, у с. Бузаки представники УПА організували збори селян (сход), на яких інструктували населення на предмет того, як себе поводити, коли прийде радянська влада. Заступник голови сільської управи Семен Данилюк у своєму виступі сказав: «... хто піде в актив радянської влади, ми його знищимо». Загальний посил для селян був таким: «від радянської влади хорошого чекати не можна»⁵³⁴.

Після відходу німців із території району перед УПА та підпіллям ОУН постало чітке завдання – знищити політичне керівництво й протидіяти утвердженню соціально-економічної системи. Заохочуючи населення переходити на сторону ОУН та УПА й зриву заходів, які намагалася проводити радянська адміністрація, керівник районного проводу ОУН *Микола* (Григорій Халан) наказував посилити серед населення агітацію проти радянської влади, закликаючи саботувати всі її заходи в селі⁵³⁵.

Боротьба почалася знизу. Першими, хто підпадав під знищення, були місцеві партійні функціонери: голови сільських рад, які змушували населення здавати державні поставки; місцеві активісти та агітатори, котрі поширювали чутки про «злочини» повстанців; дільничні міліціонери, за сприяння яких на членів підпілля влаштовувалися численні рейди й засідки; відповідальні за заготівлі та фінагенти. Водночас підпілля намагалася знищувати й районне

⁵³⁴ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 8950. Арк. 35.

⁵³⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 227. Арк. 26.

партійне керівництво. У період із 1944 р. по 1945 р. підпілля застосовувало тактику партизансько-диверсійної боротьби. Оперуючи невеликими відділами, повстанці здійснювали несподівані напади (засідки), саботажі та диверсії.

Районним керівником ОУН *Миколою* надано вказівки комендантам боївок, кущовим і станичним: спалювати мости, валити телефонні й телеграфні стовпи, робити лісові завали, зривати хлібопоставки. Він також пропонував здійснювати терористичні акти над партійними працівниками та активістами сіл⁵³⁶. Це підтверджується показами повстанця *Лісового* (Івана Гончарука), який зазначав, що його командири *Думний*, *Нечувалий* (Іван Півнечук), *Збруч* (Фадей Бродовський) давали команди рядовим повстанцям знищувати партійно-радянський актив і громадян, лояльних до радянської влади. Командири керували акціями щодо підриву радянської інфраструктури та знищення її адміністрації⁵³⁷.

Підпілля розпочало виконувати вказівки. Повстанці влітку 1944 р. поблизу с. Гута-Камінська в засідці вбили заступника командира полку з технічної частини майора Пирогова, котрий разом із підлеглими їхав на перевірку батальйонів і рот, що дислокувалися на території району⁵³⁸. 4 серпня 1944 р. на хуторі Перегони повстанці спалили машину заступника начальника відділу контррозвідки «Смерш» 70-ї армії підполковника Сірова⁵³⁹. 12 жовтня 1944 р. знищено мости на трасах Камінь-Каширський–Олексіївка, Камінь-Каширський–Раків Ліс, Камінь-Каширський–Нуйно. Ще знищено п'ять кілометрів телефонної лінії в напрямку Камінь-Каширський–Верхи⁵⁴⁰. 31 грудня 1944 р. між селами Сошичне й Запруддя повстанці повалили 25 стовпів телеграфних ліній зв'язку⁵⁴¹.

Після кожної з таких диверсій районні силові структури намагалися переслідувати повстанців із метою їх ліквідації. 24 листопада 1944 р. повстанцями в с. Великий Обзир убито оперуповноваженого Камінь-

⁵³⁶ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 46.

⁵³⁷ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 6. Арк. 31, 32.

⁵³⁸ Дунаєць В. Безсмертя майора... С. 2.

⁵³⁹ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 72. Арк. 9.

⁵⁴⁰ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 8. С. 752.

⁵⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 279. Спр. 2. Арк. 1 зв.

Каширського райвідділу НКДБ молодшого лейтенанта Володимира Колесника. Ще один співробітник НКДБ лейтенант Василь Гаврилов ліквідований повстанцями в лісовому масиві «Казенний ліс» при спробі знищення боївки *Отамана*⁵⁴².

Важливе місце в радянсько-повстанському протистоянні посідала тактика індивідуального терору щодо державної адміністрації. Особливо активною вона була протягом перших двох років формування радянських адміністративних структур. Яскраво це демонструють зведення партійних органів. У звіті секретаря Камінь-Каширського РК КП(б)У за серпень 1944 р. зазначалося, що після відходу Червоної армії націоналістичне підпілля в селах району почало діяти значно активніше. Шляхом терористичних актів воно паралізувало роботу місцевих органів влади. Організовано низку замахів і вбивств представників місцевої адміністрації. Так, у липні 1944 р. вбито депутатку обласної ради Оліферчук із с. Яйно, члена виконкому сільської ради с. Верхи, заступника голови сільської ради с. Сошично, голову Яномислівської сільської ради Літвінчука, сестру голови Ново-Червищенської сільської ради, голову сільської ради Малих Голоб Сачковського, а також секретаря Полицівської сільської ради Пікуля⁵⁴³. Убивства не припинялись і в серпні. У ніч на 3 серпня 1944 р. у с. Вулька-Качинська вбито виконувача обов'язків сільського голови Мельничука та поранено його сина Василя⁵⁴⁴. 7 серпня 1944 р. групою із 30 повстанців у с. Гута-Боровенська до лісу забрано голову сільради Д. Войчука, секретаря П. Кузьмича, заступника М. Кондра та колишнього сільського голову А. Войчука. Згодом двох останніх було вбито, а решті вдалось утекти. У цей період до лісу також забрано голову сільради с. Раків Ліс К. Ліщука, подальша доля якого не відома⁵⁴⁵. Загалом за період із 1 січня по 15 червня 1944 р. повстанцями в районі знищено 52 особи партійного активу, уключаючи цивільних громадян⁵⁴⁶.

⁵⁴² Сімонов О. Чекісти у Велику Вітчизняну. *Радянське Полісся*. 1985. 14 лют. С. 3.

⁵⁴³ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 40.

⁵⁴⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 123. Арк. 9.

⁵⁴⁵ Там само. Арк. 1.

⁵⁴⁶ Держархів Волинської обл. Ф. П.-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 40.

Боротьба проти радянської адміністрації не вщухала й восени 1944 р. 15 вересня група підпільників у с. Вулька-Пнівненська захопила секретаря сільської ради М. Довжика. У місцевій газеті опубліковано статтю про тортури над цим секретарем. У с. Фаринки підпільники вбили вісім радянських активістів⁵⁴⁷. У с. Ольбле-Ляцьке (тепер с. Осівці) 30 грудня 1944 р. повстанцем на псевдо *Тополя* з боївки *Збруч* убито голову сільради Трофима (Терентія) Гончарука⁵⁴⁸.

У жовтні 1944 р. начальник Камінь-Каширського РВ НКДБ старший лейтенант держбезбеки Піддубний доповідав керівництву, що через малу кількість військ у районі повстанці, маючи зв'язок із сім'ями й прихильниками, здійснювали масові терористичні акти щодо керівників сільських рад та активістів, чим залякували решту народу⁵⁴⁹.

Звіти радянських органів свідчать про активність підпілля в цей період. Із липня по жовтень 1944 р. повстанцями вбито шість голів сільських рад, чотири заступники, шість секретарів сільрад, 25 активістів і 24 військовослужбовці. Усього в районі вбито 65 осіб та 11 поранено⁵⁵⁰. Інколи голови сільських рад зі зброєю в руках переходили до підпілля⁵⁵¹. Так, до лав УПА у липні–серпні 1944 р. добровільно перейшли працівники сільської адміністрації сіл Яномисль, Раків Ліс, Олександрія, Сошично, Полиці, Грудки. Дехто з них – член КП(б)У. Таким був Юхим Осадчук, який перебував у партійних рядах із 1943 р. За це його виключили з партії, заарештували й невдовзі засудили як зрадника батьківщини на 25 років⁵⁵² (див. додаток А).

Активна ліквідація підпіллям представників місцевої влади в районі спричинила ситуацію, коли в багатьох населених пунктах було відсутнє будь-яке керівництво. Радянська влада задля гальмування активності підпілля посилила військово-чекістські операції. Вибори місцевої влади відбувалися не лише за участі партійного активу, але й з оперативниками РВ НКВС і НКДБ.

⁵⁴⁷ Сусик В., Дзвони пам'яті лунають... 1989. С. 3.

⁵⁴⁸ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 3. Арк. 131; Лис В. Правда... С. 2–3.

⁵⁴⁹ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 37.

⁵⁵⁰ Там само.

⁵⁵¹ Там само. Спр. 5. Арк. 7.

⁵⁵² Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 4. Арк. 26; Бондарчук А. Вказ. пр. С. 320.

Останні допомагали організувати й проводити загальні збори, на яких ставилися завдання призначення сільських голів там, де їх не було; підбирати групи громадського порядку; призначати фінансові та земельні комісії⁵⁵³.

У січні 1945 р. районне керівництво доповідало, що в державно-політичних заходах не брали активної участі жителі сіл Полиці, Сошично, Фаринки. У двох останніх через залякування УПА не призначено виконкомів сільрад. У низці сіл партійно-радянський актив не працював протягом трьох місяців. Така ситуація стосувалася сіл Старі Червища, Нові Червища, Седлище й Грива. Райком партії повинен був відновити в цих селах органи радянської влади. Із цією метою з працівників партійного активу та співробітників НКВС і НКДБ створено дві збройні групи по 30 осіб, які мали працювати у кожному селі не менше двох разів на місяць⁵⁵⁴.

У квітні 1945 р. районне керівництво закликала «добити рештки націоналістичних банд». Для підсилення своєї активності в районній пресі наводилися приклади успішного знищення основних груп націоналістів на території Камінь-Каширського району⁵⁵⁵. У відповідь на дії радянської адміністрації командування УПА у квітні–травні 1945 р. здійснило реорганізацію мережі. Частина повстанських груп розосереджувалася і збиралась лише для виконання бойових операцій⁵⁵⁶.

Отже, у період реорганізації підпілля затаїлося, а радянські спецслужби звітували про їх суттєве скорочення. Однак уже досить скоро повстанці, зберігши особовий склад, відновили свою активність. Наприклад, весною 1945 р. в с. Мельники-Мостище повстанці захопили шість радянських активістів (працівників районного земельного відділу). Після допиту їх розстріляли в лісі поблизу цього села⁵⁵⁷. У квітні 1945 р. у цьому ж селі повстанці з боївки *Збруч* побили фінагента та забрали гроші з каси сільської

⁵⁵³ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 50.

⁵⁵⁴ Там само.

⁵⁵⁵ Літвінов І. Добити рештки націоналістичних банд... С. 2.

⁵⁵⁶ Патриляк І. «Встань і борись!»... 2012. С. 488.

⁵⁵⁷ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 2. Арк. 95, 96; Спр. 12649. Арк. 16, 24.

ради⁵⁵⁸. 27 травня 1945 р. повстанці сотні *Залізного* повісили голову сільради с. Підріччя Григорія Савчука⁵⁵⁹. У вересні вбито іншого сільського голову цього ж села Антона Коляду й десятника села Пилипа Волика⁵⁶⁰. У листопаді 1945 р. в с. Ольбле-Руське вбито колишнього секретаря сільської ради Петра Пацамая⁵⁶¹. Боївкою СБ ОУН під керівництвом *Збруча* в селах Грудки та Осівці Камінь-Каширського району в період 1944–1945 рр. скоєно понад 40 убивств радянського партійного активу⁵⁶².

Отже, збройна боротьба українського націоналістичного підпілля з радянською адміністрацією на території Камінь-Каширського району мала певний успіх. Прихильне ставлення населення до місцевих повстанців сприяло реалізації поставлених завдань щодо перешкоджання встановленню місцевої адміністрації.

Починаючи з 1946 р., активізація діяльності націоналістичного підпілля та УПА потроху зменшувалася. Поступово радянська адміністрація стала закріплюватися на місцях. Повстанці, хоч і зазнавали значних утрат, тримали оборону та продовжували перешкоджати діяльності місцевої адміністрації. У ніч на 3 січня 1946 р. в с. Довга Нива повстанцями з боївки *Мручка* й *Берези* вбито секретаря сільської ради Федора Денисюка та його шістнадцятилітнього сина Івана. Також убито десятників села Федора Меся й Марію Мамалину⁵⁶³. 29 січня в селі Ольбле Руське повстанцями ліквідовано родину сільського голови⁵⁶⁴.

У серпні 1946 р. секретар Камінь-Каширського райкому КП(б)У Медведенко скаржився секретарю Волинського обкому Іллі Профатілову, що органи МВС у районі послабили боротьбу із залишками націоналістичного підпілля, а останні через це активізували свою діяльність. Крім того, органи МВС своєю бездіяльністю гальмують виконання державно-політичних завдань партії в селах району⁵⁶⁵.

⁵⁵⁸ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 12649. Арк. 16, 24.

⁵⁵⁹ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 280. Арк. 43.

⁵⁶⁰ Там само. Спр. 281. Арк. 65.

⁵⁶¹ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 4. Арк. 87.

⁵⁶² Там само. Т. 1. Арк. 170.

⁵⁶³ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 406. Арк. 9.

⁵⁶⁴ Там само.

⁵⁶⁵ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 12.

З огляду на факти бачимо, що радянське місцеве керівництво було виснажене постійною боротьбою, тому досить часто вело боротьбу формально, заради звітності. Однак, попри внутрішні непорозуміння між районними партійними й силовими структурами, зовні демонструвалася їх злагожденість.

Для компрометації діяльності націоналістичного руху представники районної адміністрації використовували кожен захід, організований у селах чи містах. Вони були важливі не лише для місцевої адміністрації, але й для підпілля. Під час таких заходів удавалося ліквідувати високі чини владної вертикалі. У ніч із 28 на 29 серпня 1947 р. в с. Качин у клуні Антона Шевчука вбито працівників партійного активу, які були в селі з нагоди святкування релігійного свята Успіння Пресвятої Богородиці⁵⁶⁶. Повстанці, скориставшись безпечністю партійного активу, ліквідували уповноваженого РК КП(б)У Баранова, важко поранили заступника районного фінансового відділу Мащенко та уповноваженого РВ МВС Євдокимова. Після цього інциденту райком партії висловив незадоволення роботою своїх підлеглих, наголошуючи, що останні були попереджені про посилення пильності, однак не поставилися до цього достатньо серйозно. Безпечність проявляли не лише рядові солдати, а й керівний склад. Ще один цікавий інцидент трапився 15 серпня в с. Качин. Приїхавши в село, представники районного партійного активу й представник обкому напились. Останній, будучи в нетверезому стані, улаштував стрілянину та відмовився припинити її на вимогу військового командира ВВ МДБ лейтенанта Середи⁵⁶⁷.

Документи цього періоду рясніють інформацією про погану роботу партійних діячів району і їх боягузтво. На засіданнях бюро все частіше обговорювалися питання про виключення їх із партії. На одному із засідань заслуховувалося питання провалу спецоперації проти УПА в с. Личини, під час якої повстанці вбили двох дільничних міліціонерів Яцука та Стричина й забрали їхню зброю. Характерна ситуація трапилась із комуністом Джаксембековим,

⁵⁶⁶ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6674. Арк. 37.

⁵⁶⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 216; ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 880. Арк. 125.

який під час нападу повстанців у тому самому селі, не бажаючи боротися, утік і декілька днів не з'являвся на роботі. Інший радянський функціонер Йон Столярчук, будучи кандидатом у члени ВКП(б), відмовився йти на роботу в с. Верхи, тому що боявся розправи з боку УПА. На засіданні бюро райкому за боягузтво Йона Столярчука з кандидатів у члени партії виключили та зняли з посади уповмінзага (уповноважений Міністерства заготівель УРСР) у с. Олексіївка⁵⁶⁸.

Низку акцій індивідуального терору щодо радянської адміністрації пов'язано з виселенням сімей повстанців. Під час операції «Захід» у жовтні 1947 р. з Камінь-Каширського району виселено 150 осіб⁵⁶⁹. У цій виселенській акції опинилася дружина керівника боївки *Івашка*^{*****} (Івана Мельника). Через два дні після виселення, 22 жовтня 1947 р., *Івашко* разом із членами боївки обговорили план ліквідації причетних. Під час сільського сходу 24 жовтня вони увірвалися до сільської ради та вбили секретаря Петра Кузьмича, його брата й фінагента Леоніда Башука⁵⁷⁰. Голові сільської ради та уповноваженому міліції, які були на зборах, удалось утекти⁵⁷¹. 22 лютого 1948 р. ліквідовано голову сільської ради Тимофія Філюка⁵⁷².

10 травня 1948 р. в селі Личини боївкою *Гриця* вбито агента уповмінзагу, старшого винищувальної групи, секретаря комсомольської організації Михайла Іванова⁵⁷³. Ця сама боївка 25 вересня 1948 р. на шляху Сошично–Личини напала на групу радянсько-партійного активу. У результаті вбито заступника районного відділу народної освіти, кандидата в члени КП(б)У Анатолія Куницького, агента уповмінзагу Марчука та поранено фінагента

⁵⁶⁸ Бондарчук А. Вказ. пр. С. 341–343.

⁵⁶⁹ Сергійчук В. Український здвиг... С. 610.

^{*****} Івашко (Мельник Іван Данилович) вбитий 26.10.1947 р. під час військово-чекістської операції на території села Гута-Боровенська (при затриманні чинив спротив). Джерело: ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 717. Арк. 288.

⁵⁷⁰ Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 365. Арк. 13, 32, 192; Див.: Архів УМВС у Волинській обл. Ф. 5. Оп. 1 п. Спр 1554. Арк. 33–35. (Особова справа Кузьмича Федора Андрійовича).

⁵⁷¹ Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 308. Арк. 37, 73.

⁵⁷² Там само. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 300. Арк. 13 зв.; Спр. 365. Арк. 196; Див.: Архів УМВС у Волинській обл. Ф. 5. Оп. 1 п. Спр. 1554. Арк. 4 (Особова справа Кузьмича Федора Андрійовича).

⁵⁷³ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 907. Арк. 215.

Ковалевську⁵⁷⁴. Боївка *Мручка* (Сави Грищука) на території Камінь-Каширського району протягом 1947–1948 рр. вчинила низку терористичних актів проти радянських працівників⁵⁷⁵. Багатьох представників районного партійного керівництва ліквідовано протягом весни й осені 1949 р.⁵⁷⁶

Бойові акції підпільників не припинялись і в 1950 р. У вересні група бійців СБ ОУН під час нападу на сільраду в с. Ворокомле вбила шість активістів, розповсюдила антирадянську літературу та листівки⁵⁷⁷. Схожий випадок трапився в липні 1951 р. у селі Верхи. Повстанці *Калина*, *Роман* і *Явір* напали на приміщення сільської ради, розбили телефон тощо⁵⁷⁸.

Попри економічне спустошення території Волині внаслідок війни, з приходом радянської влади на селян накладено зобов'язання зі здачі хліба та м'яса. У районах із лісовою місцевістю додатково накладено так звані «лісові норми». Із квітня–травня 1945 р. додалися облігації державної позики, так звана «позика перемоги». Кожен селянин мусив підписати позику не менше ніж на 100 карбованців. Тих, хто відмовлявся, арештовували та звільняли з роботи⁵⁷⁹. У селах із цією метою працювали уповноважені особи від районної влади.

Підпілля розгорнуло активну кампанію зі зриву запроваджених радянською владою обов'язкових продовольчих, лісових і фінансових поставок. У жовтні 1944 р. начальник Камінь-Каширського РВ НКДБ старший лейтенант державної безпеки Піддубний доповідав, що націоналісти шляхом терору, агітації та побиття забороняли здавати хліб і м'ясо державі⁵⁸⁰.

Потрібно зазначити, що поставки в післявоєнний період були непосильним тягарем для населення. Люди не мали надлишкових продуктів для здачі. Більше того, населення заледве годувало свої родини. Жителька

⁵⁷⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 908. Арк. 170.

⁵⁷⁵ Там само. Спр. 985. Арк. 184, 185.

⁵⁷⁶ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 4. Арк. 111; Архів УМВС у Волинській обл. Ф. 5. Оп. 1 п. Спр. 1112. Арк. 11. (Особова справа Ратнюка Ігната Григоровича); ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 1235. Арк. 46; Спр. 1234. Арк. 271.

⁵⁷⁷ Коцей Б. Джерела і література про діяльність ОУН–УПА (1942–1950) в Камінь-Каширському районі Волинської області. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край*. Луцьк, 1998. С. 17.

⁵⁷⁸ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 4. Арк. 111.

⁵⁷⁹ Мірчук П. Вказ. пр. С. 96, 97, 100.

⁵⁸⁰ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 37, 37 зв.

с. Карпилівка Феодосія Кондратюк про обов'язкові поставки розповідала так: «Податок той був страшний. Забирали все, що можна і не можна. Забирали все, ніде зернини не оставлять для посіву чи на хліб. А коли корови здавали то, наприклад, якщо в мене було дві, і я за себе здала, то потім другу здавала і записувала ніби здала сусідка чи родичка»⁵⁸¹. Також Феодосія Григорівна зазначила, що селян зобов'язували підписувати документи, у яких указувалося, що і в якій кількості потрібно здати. Респондентка пригадала типову для цього часу ситуацію. Зокрема, коли селянин Іван Дмитрук (по-вуличному Іванко) відмовився підписувати документи, то представник місцевої влади, фінагент ударив його головою в стіну⁵⁸². Такі ситуації були непоодинокими. Уповноважені знущалися над населенням. Наприклад, уповноважений Наркомату заготівлі УРСР Іовенко в с. Рудка-Червинська самовільно забрав за невиконання плану поставок у колишнього голови сільради Кузьмича «корову, п'ять овець та 18 пудів вівса. В іншому селі він присвоїв собі 20 кг сала, 15 кг меду, дві хустки, дві свитки та шість пудів пшениці»⁵⁸³.

Продовольчі поставки державі виконували дві функції: по-перше, забезпечували збір податків для радянської держави, а по-друге – така політика завдавала суттєвих збитків продовольчій базі підпілля.

Також перешкоджання в державних поставках було однією з форм спротиву радянській адміністрації. Крім того, підпільники так поповнювали свої продовольчі запаси, готуючись до тривалої боротьби.

У жовтні 1944 р. районне керівництво звітувало, що повстанці почали заготовляти для себе на зимовий період продукти харчування, худобу й обмундирування⁵⁸⁴. У цьому районна адміністрація вбачала причину невиконання селянами державного продовольчого податку.

З інформації Камінь-Каширського РК КП(б)У за жовтень–листопад 1944 р. секретарю Волинського обкому Іллі Профатілову довідуємося: «Банда

⁵⁸¹ Інтерв'ю з Кондратюк Феодосією Григорівна, 1929 р. н., записане в с. Карпилівка Камінь-Каширського р-ну, листопад 2020 р. *Архів здобувача*.

⁵⁸² Там само.

⁵⁸³ Бондарчук А. Вказ. пр. С. 336–337.

⁵⁸⁴ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 37 зв.

не дає селянам здавати хліб державі, завертаючи з півдороги підводи з хлібом і картоплею, направляють в ліс до своїх складів, розвантажують і пусті підводи вручають селянам, видаючи на руки розписки, що від них прийняв командир відділу УПА таку-то вагу продовольства»⁵⁸⁵. Такі випадки неодноразово траплялися на шляхах: Нуйно–Камінь-Каширський; Кримно–Камінь-Каширський; Полиці–Камінь-Каширський; Набруска–Великий Обзир–Камінь-Каширський; Клітицьк–Яловацьк–Камінь-Каширський⁵⁸⁶.

Секретар Камінь-Каширського РК КП(б)У у своєму донесенні зазначав, що саме такі дії націоналістів є основним гальмом у виконанні селянами поставок. 12 жовтня 1944 р. у вечірній період на автошляху Велика Глуша – Видерта повстанці напали на автомашину з борошном, роззброїли 10 осіб охорони, одного з них поранили та спалили машину.

Активні дії підпілля приносили результати. Камінь-Каширський район не виконував плану господарських поставок державі. Так, із передбачених планом 1394 т картоплі здано лише 600 т, зерна із 923,7 – 500,5, овочів із 237,6 – 34,8 т⁵⁸⁷. Загалом протягом липня–листопада 1944 р. на Волині й Поліссі УПА здійснила 800 нападів на військові, господарські та адміністративні об'єкти⁵⁸⁸.

Радянська влада протиставляла цьому військово-чекістські операції із залученням регулярних військ і винищувальних батальйонів («стрибків»). Після проведеної 16–26 січня 1945 р. військово-чекістської операції до державного фонду надійшло 35 826 рублів⁵⁸⁹. Проте вже в лютому 1945 р. районна газета опублікувала інформацію, що в більшості сіл району розрахунок із державою відбувається повільно. Загалом селяни району недодали державі 487 т хліба⁵⁹⁰.

Попри активізацію в 1945 р. силових структур, які допомагали в зборі поборів із населення, підпілля ОУН і бійці УПА не припиняли свою діяльність. На початку весни 1945 р. у с. Качин повстанці намагались учинити замах на працівників суду й прокуратури, які прийшли в село з метою вчинення

⁵⁸⁵ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

⁵⁸⁶ Там само.

⁵⁸⁷ Там само. Арк. 2, 3; Ус С. Хроніка Волинського Полісся... С. 28.

⁵⁸⁸ Патриляк І. «Встань і борись!»... С. 482.

⁵⁸⁹ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 50.

⁵⁹⁰ Більше хліба ближче перемога. *Ленінським шляхом*. 1945. 9 лют.

показового судового процесу над ухильниками від хлібних поставок. Як результат – судовий процес зірвано⁵⁹¹.

30 травня 1945 р. через засідку вбито вісім осіб, які брали участь у зборі позики⁵⁹². А 6 жовтня в с. Видричі за подібних обставин учинено напад на групу, яка приїхала збирати зернопоставки⁵⁹³.

3 травня 1946 р. повстанці кущової боївки СБ *Голуба* у вечірній час обстріляли групу «стрибків» та заготівельника Дмитрука, які їхали в с. Верхи для виконання партійних завдань. У результаті вбито заготівельника й бійця винищувального батальйону Оліферчука⁵⁹⁴.

Наприкінці липня 1946 р. український визвольний рух дещо змінив тактику своєї боротьби – перейшов від масштабних збройних акцій до підпільно-конспіративної діяльності. Це дало змогу створити підґрунтя для довготривалої боротьби з комуністичним режимом. У цей період збройної боротьби повстанці продовжували використовувати тактику спонтанних нападів на гарнізони й пости органів внутрішніх справ, об'єкти радянської адміністрації, нищення комунікацій та засобів зв'язку, індивідуального терору проти представників партійних та силових органів, а також саботажні акції⁵⁹⁵.

Набирали більшої вагомості випадки індивідуального терору щодо місцевих функціонерів радянської адміністрації. Зокрема, 30 липня 1946 р. повстанці *Берега* та *Калина* вбили агента уповмінзагу в с. Грудки Микиту Найдича⁵⁹⁶. Він напередодні, 28 липня, був на робочій нараді в Луцьку, де отримав завдання на хлібопоставку, які й вручав жителям цього села в день убивства⁵⁹⁷.

⁵⁹¹ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6674. Арк. 36.

⁵⁹² Сергійчук В. Український здвиг... С. 542.

⁵⁹³ Там само. С. 551.

⁵⁹⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 461. Арк. 261.

⁵⁹⁵ Ухач В. Протистояння ОУН (б), УПА з карально-силовими органами радянського режиму у період 1946–1949 років: візії сучасних українських істориків. *Збірник наукових праць*. Вип. 142. С. 170.

⁵⁹⁶ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 4. Арк. 110.

⁵⁹⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 406. Арк. 150.

На початку травня 1947 р. у с. Качин повстанці спалили пункт прийому молока⁵⁹⁸. 9 червня того самого року в урочищі Мельників-Куль об одинадцятій годині ночі п'ятеро повстанців зупинили паровоз на вузькоколіїці, де спалили три платформи з дровами⁵⁹⁹. 22 липня в с. Нуйно під час вручення чергових зобов'язань на хлібні поставки повстанцями біля приміщення сільської ради убито уповноваженого УМДБ старшого лейтенанта Прохіна⁶⁰⁰. У ніч із 30 на 31 серпня 1948 р. в с. Качин група повстанців спалила двір фінагента Захара Якимена⁶⁰¹. 8 грудня 1948 р. в с. Борки поранено уповноваженого райвиконкому Миколу Доценка⁶⁰².

У 1950-х рр. тактика індивідуального терору не була такою активною, як у 1940-х рр., однак усе ж траплялись успішні операції з боку підпілля⁶⁰³.

Паралельно зі зривом державних поставок підпілля проводило також акції перешкоджання лісозаготівлі. Це робилося передусім тому, що така політика влади суттєво обмежувала рух повстанських груп лісом і значною мірою демаскувала місця їх дислокації. Фактично вирубка дерев витісняла підпілля з лісу.

6 листопада 1944 р. підпільники вигнали 57 лісорубів із Нуйнівського лісництва. Їм наказали не повертатися до роботи й попередили, що за непослух будуть покарані. Так само повстанці вчинили 10 листопада 1944 р. із Любешівською групою лісорубів в Олексіївській лісовій ділянці. Секретар РК КП(б)У І. Літвінов наголошував на тому, що затверджений обкомом КП(б)У та виконкомом план лісозаготівель населення не в змозі виконати через активність націоналістів⁶⁰⁴. Він інформував обласне керівництво про те, що «бульбаші виганяють із лісу селян, які прийшли на лісорозробку в Сошично, Нуйно і Олексіївку..., а якщо прийдете ще сюди рубати ліс для совєтов ви будете всі

⁵⁹⁸ Архів УСБ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6674. Арк. 36 зв.

⁵⁹⁹ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 716. Арк. 448.

⁶⁰⁰ Там само. Спр. 717. Арк. 58.

⁶⁰¹ Держархів Волинської обл. Ф. П.-13. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 12.

⁶⁰² ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67863. Арк. 120.

⁶⁰³ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 7. С. 432.

⁶⁰⁴ Держархів Волинської обл. Ф. П.-13. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2, 3.

вбиті»⁶⁰⁵. Цей секретар РК КП(б)У просив обласне керівництво надати додаткові збройні сили для ліквідації підпілля в районі⁶⁰⁶.

Державні поставки виконували ще одну важливу функцію – примушували селян швидше вступати до колгоспу, оскільки його членам надавалися преференції. Про таку тенденцію розповідав колишній агент мінзаготівель Микола Зеленський, який тоді працював у с. Хотешів⁶⁰⁷.

Важливим напрямом боротьби підпілля був зрив колгоспного будівництва. Великі сподівання покладалися на протести населення. За розрахунками підпілля, населення мало б відмовитися від заходів радянської влади щодо суцільної колективізації, намагаючись пожвавити серед селян антирадянську пропагандистську роботу, закликаючи їх бойкотувати колгоспи. Однак ті, хто відмовлявся вступати в колгоспи, ризикували потрапити до Сибіру з клеймом «ворог народу», а ті, які погоджувались іти в колгоспи, могли стати жертвою розправи підпілля.

Погрози були одним із найпоширеніших способів донесення своєї позиції селянам. Особливо вони стосувалися тих, хто брав участь у безпосередньому будівництві колгоспу. Ганна Балецька пригадує, що коли її батько Максим Сахарук був бригадиром у Карпилівському колгоспі, їхня сім'я неодноразово отримувала погрози. Зазвичай їх писали та підкидали під будинок. На думку Ганни Максимівни, її батька врятувало від помсти підпілля те, що до нього добре ставилися селяни. І навіть будучи бригадиром, він намагався допомагати людям. Вона зазначила, що підпілля прислухалося до людей та не вбивало тих, хто людям допомагав, навіть якщо був комуністом: «Тож і в партію не йшли з доброї волі. Хто ж хотів іти в той колгосп? Ніхто не хотів. Але батько прийшов з фронту, і сказали іти в колгосп. Їсти треба було щось, той пішов»⁶⁰⁸.

⁶⁰⁵ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3.

⁶⁰⁶ Там само. Арк. 40.

⁶⁰⁷ Шуйчик В. Короткий нарис історії села Хотешів. 2006. С. 48.

⁶⁰⁸ Інтерв'ю з Балецькою Ганною Максимівною, 1943 р. н., записане у с. Карпилівка Камінь-Каширського р-ну 5 лютого 2020 р. *Архів здобувача*.

Восени 1947 р. *Івашко*, будучи очільником боївки в с. Гута-Боровенська, погрожував своєму родичу Онуфрію Пікулю^{*****}, щоб той не вступав у колгосп. Останній у розмові виправдовувався, що вимушений підкорятися радянській владі⁶⁰⁹. Про те, як створювався колгосп у с. Хотешів у 1947 р., розповів його колишній очільник Овксентій Прач: «Викликали мене в район у Ратно і запропонували організувати в селі другий колгосп з назвою “Сталінським шляхом”... А час тоді був не простий, в лісі ходили тоді вояки УПА, які боролись з усім, що носило назву “радянське”. І тут я опинився на межі двох вогнів: не послухаюсь властей арештують, стану головою – вб’ють сім’ю бандерівці... Почалось неспокійне життя. Вдень будували колгосп – вночі приходили посланці з лісу. Мусив годити тим і тим...»⁶¹⁰ Урешті, за доносом у 1950 р. його разом із дружиною та дочкою вивезли в Іркутську область⁶¹¹.

Отож часто селян зганяли в колгоспи насильно, застосовуючи зброю й методи фізичного впливу: побиття, голод, погрози⁶¹². Населення було змушене балансувати між владою та підпіллям. Хтось пристосовувався, а хтось тихо продовжував боротьбу.

Підпіллям довелося виконувати важливе й важке завдання – зірвати колективізацію з мінімальною шкодою для населення. Особливо активні дії підпілля припадали на другу половину 1940-х рр. У цьому випадку радянська влада миттєво зреагувала.

У грудні 1947 р. Рада міністрів УРСР і політбюро ЦК КП(б)У видали постанову «Про заходи щодо посилення охорони колгоспного майна в західних областях УРСР». У постанові йшлося про те, що дії «бандпроявів», спрямовані проти колгоспів і колгоспного активу, розглядати як надзвичайні. Кожен із

***** Пікуль Онуфрій Климович був заарештований органами НКВС 17 березня 1949 р. За звинуваченням у пособництві націоналістам засуджений до 10 років ВТТ. Джерело: Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 365.

⁶⁰⁹ Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 365. Арк. 14, 61, 123.

⁶¹⁰ Шуйчик В. Короткий нарис історії села Хотешів. С. 46.

⁶¹¹ Там само.

⁶¹² Ленартович О. Ю. Селянство Західної України... С. 97.

таких випадків мав бути покараний⁶¹³. 1 червня 1948 р. ЦК КП(б)У прийняв ще одне рішення – про створення груп охорони громадського порядку в колгоспах і селах Волинської області. Однак уже в грудні 1949 р. обласні партійні функціонери доповідали Микиті Хрущову, що в Камінь-Каширському районі це розпорядження виконано погано. Зокрема, зазначалося, що «в Камінь-Каширському районі до цього часу не створені групи охорони громадського порядку в семи колгоспах, а в інших колгоспах вони малочисельні і нараховують 2–3 особи»⁶¹⁴. Існувала проблема із забезпеченням спостережних приміщень. На 47 груп охорони в районі було лише 16 приміщень. Також у повідомленні зазначалося, що відсутність збройних груп охорони в колгоспах і селах дає можливість підпіллю здійснювати терористичні акти. Як результат, у 1949 р. в Камінь-Каширському районі проведено 13 акцій із боку підпілля⁶¹⁵.

Користуючись слабкістю районного керівництва в аспекті охорони колгоспного майна, підпілля перейшло від антиколгоспної агітації до збройних дій щодо нищення інфраструктури колгоспів та його представників. Зазвичай такі акції в підпіллі ретельно готувались із допомогою симпатиків, агентів й інформаторів. Одним із них був секретар Олексіївської сільської ради Іван Ткач⁶¹⁶.

Починаючи з травня 1948 р., на території Камінь-Каширського та сусідніх районів відбулася низка антиколгоспних збройних акцій. Зокрема, убито бригадира колгоспу в с. Черче⁶¹⁷. Була спроба знищити двір колгоспу імені Будьонного в с. Хотешів. Одна зі спроб виявилась успішною, бо згорів колгоспний двір із тваринами⁶¹⁸. Травневі акції саме підпілля оцінювало схвально, оскільки вони суттєво вплинули на сповільнення темпів колективізації. Створення нових колгоспів призупинилось, а справи у вже сформованих були не досить успішними. Колгоспники в селах Хотешів та Черче на роботу майже не

⁶¹³ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 3. С. 306–307.

⁶¹⁴ Сергійчук В. Український здвиг... С. 670.

⁶¹⁵ Там само. С. 670, 673.

⁶¹⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 3335. Арк. 54.

⁶¹⁷ Діловодний архів Андрія Михалевича. *Інформація «Про протиколгоспну акцію» Андрія Михалевича («13-го»)*. URL: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/163>

⁶¹⁸ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 4680. Арк. 3, 58.

виходили. Після низки акцій проти ініціаторів й учасників колгоспів останні зазвичай самоусувались або виїжджали за межі сіл. Травневі акції відтермінували колективізацію щонайменше на один посівний сезон⁶¹⁹.

Однак підпілля не припиняло боротися з насильницькою колективізацією. Так, ліквідовано чимало колгоспної адміністрації та рядових колгоспників⁶²⁰. У червні 1948 р. повстанці підпалили хлів колгоспника Адама Барана в с. Хотешові⁶²¹. У с. Черче повстанці боївки *Романа* вбили жителя цього села Шумика за те, що першим пішов у колгосп⁶²².

Серед успішних збройних акцій літнього періоду потрібно відзначити погром колгоспного двору в с. Тоболи в липні 1948 р. Ця операція була ретельно спланована. Наказ про її здійснення віддав районний провідник *Дубовий* під час наради в Карпилівському лісі з ватажком боївки СБ *Голубом*. Підготовку та реалізацію цієї акції покладено на групи *Голуба* й *Мручка*. Керував операцією особисто *Голуб*⁶²³. Проведена підпіллям операція спричинила суттєві збитки для колгоспу. Зокрема, у радянських звітах зазначалося, що згоріли 70 000 рублів, колгоспна контора, два приміщення для утримання тварин, сільськогосподарський інвентар (молотарні, борони, упряжі, вила), а також 22 корови, 10 волів, 13 телят⁶²⁴.

Після цієї операції радянські органи влади розгорнули спецоперацію з пошуку зловмисників, що вчинили погром у колгоспному дворі. Аналізуючи покази свідків, зауважимо, що слідчі не розглядали інших варіантів пожежі, окрім як підпал членами підпілля⁶²⁵. У липні здійснено ще одну спробу знищення колгоспу в с. Хотешів⁶²⁶. 22 липня цього ж року на хуторі Озерки вбито бригадира колгоспу Лукаша Мельника та спалено його будинок⁶²⁷.

⁶¹⁹ Діловодний архів Андрія Михалевича...

⁶²⁰ Мірчук П. Вказ. пр. С. 198.

⁶²¹ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 4680. Арк. 100, 107.

⁶²² ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67863. Арк. 61.

⁶²³ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 18072. Т. 1. Арк. 62–63.

⁶²⁴ Там само. Арк. 154–157; ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 908. Арк. 3.

⁶²⁵ Там само.

⁶²⁶ Там само. Ф. П. Спр. 4680. Арк. 3, 100.

⁶²⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 908. Арк. 41.

17 серпня 1948 р. боївка *Романа* здійснила диверсію в с. Черче: спалила 700–800 скирт необмолоченого хліба, 750 ц сіна, колгоспні приміщення, тваринний двір і поранили бійця охорони порядку Григорія Заховайка⁶²⁸. Група «стрибків», яка охороняла колгосп, побачивши повстанців, утекла⁶²⁹. У серпні повстанці завдали суттєвих збитків колгоспу ім. Молотова, що в с. Олексіївка⁶³⁰. Протягом літа 1948 р. подібні диверсії вчинено в селах Бузаки й Ворокомле⁶³¹. Боївкою *Орла* за допомогою місцевих жителів підпалено колгосп у с. Березичі⁶³². 26 листопада 1948 р. повстанцями внаслідок диверсії колгоспу ім. Першого травня с. Бірки (тодішнього Ратнівського району) завдано збитків на суму 13 112 рублів⁶³³.

За даними Камінь-Каширського РВ МДБ УРСР, у квітні 1949 р. підпілля готувалося здійснити диверсійно-терористичний акт у колгоспі «Заповіт Ілліча» у с. Качин шляхом підпалу колгоспних споруд⁶³⁴. 7 січня 1949 р. повстанці *Гриць* та *Дунай*, за твердженням радянських спецслужб виконали терористичний акт над родиною колгоспника Тихона Кота⁶³⁵.

У серпні 1949 р. Камінь-Каширський РВ МДБ УРСР на чолі з майором Чепелем доповідав, що підпілля ОУН готувалася здійснити диверсійно-терористичний акт над головою колгоспу ім. Кірова й спалити скирти та хлібні комори в колгоспі ім. Молотова⁶³⁶. Повстанці *Роман*, *Рижий* та *Верба* 31 серпня 1949 р. затримали голову колгоспу в с. Іваномисель І. Приймака, закатували його й спалили труп. У будинку останнього забрали гвинтівку, котру йому видали в РВ МДБ⁶³⁷.

⁶²⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67863. Арк. 4, 118–119.

⁶²⁹ Там само. Арк. 59.

⁶³⁰ Там само. Ф. 2. Спр. 908. Арк. 107.

⁶³¹ Киричук Ю. Історія УПА. Тернопіль: Астон, 1991. С. 48–49; Мірчук П. Вказ. пр. С. 198.

⁶³² ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 1234. Арк. 171.

⁶³³ Там само. Ф. 5. Спр. 67863. Арк. 119.

⁶³⁴ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 7.

⁶³⁵ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6393. Т. 2. Арк. 488.

⁶³⁶ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 10.

⁶³⁷ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 4. Арк. 111; Сусик В. Дзвони пам'яті лунають тривожно. *Радянське Полісся*. 1989. 28 груд. С. 3.

Для пришвидшення вступу селян до колгоспу радянська адміністрація почала переселяти хуторян у села, де вже був колгосп. З одного боку, це пришвидшувало вступ до нього, а з іншого – позбавляло підпілля основної продовольчої та інформаційної підтримки. Зі свого боку, підпільники часто вдавалися до погроз і заборони виселятись із хуторів. Така ситуація трапилась із жителем хутора Стрілка Антоном Парфелюком. До нього прийшов повстанець Тихон Парфелюк і сказав, що якщо той виселиться в село, де є колгосп, то його вб'ють⁶³⁸.

Радянське керівництво, спостерігаючи за активністю підпілля, прийшло до висновку, що в колгоспи треба записувати всю громаду разом, бо тоді підпільникам не вдасться залякати всіх причетних⁶³⁹. Згодом і саме підпілля зробило висновок, що такий метод боротьби не виправдовує себе, адже під час кожної з таких військових операцій гинуло 1–2 повстанці. Це вичерпувало й без того невеликі резерви підпілля. У 1949 р. від референта служби безпеки Ковельського окружного проводу ОУН (до Ковельського ОП ОУН входив Камінь-Каширський район) *Коса* надійшов наказ про заборону палити колгоспи, тому що це не лише не приносило результатів підпіллю, а й навпаки – компроментувало його в очах населення⁶⁴⁰.

Певний час на території району ще траплялися поодинокі випадки нападу на колгоспні приміщення. Цікавий випадок трапився в с. Яйно в колгоспі «Пролетарій». У цьому селі в липні 1951 р. місцевий керівник осередку ОУН *Голуб* завербував працівника колгоспу Усика. Останній, виконуючи завдання щодо зриву хлібопоставки та затягнення молотіння, вивів з ладу молотарку. 8 серпня під час молотіння він кинув у молотарку металеві вила, чим її зіпсував⁶⁴¹.

Важливе місце для національно-визвольного руху в боротьбі з місцевою радянською адміністрацією від самого початку посідала інформаційна пропаганда, яка була присутня, наприклад, в антиколгоспних, антивиборчих

⁶³⁸ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6531. Арк. 106–107.

⁶³⁹ Діловодний архів Андрія Михалевича...

⁶⁴⁰ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 18072. Т. 1. Арк. 77.

⁶⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 1776. Арк. 97; *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 7. С. 430.

акціях. Вона включала друковану, візуальну та усну продукцію й радіомовлення.

Друковані засоби пропаганди посідали першість серед форм поширення ідей визвольного руху. Розповсюдження різноманітної повстанської літератури на антирадянську тематику дало змогу ОУН розширити коло своїх симпатиків із залученням мінімальної кількості підпільників. Важливого значення серед друкованого виду пропаганди набули повстанські листівки з лозунгами. Серед найпоширеніших – інформаційні листівки, листівки-заклики. Основним місцем поширення були колгоспи, ринки, школи, залізничні станції, потяги, практично скрізь, де було велике скупчення людей.

Радянські каральні органи під час майже кожного затримання підпільників вилучали в них антирадянські листівки й літературу.

Зауважимо, що пропагандистсько-інформаційну роботу проти радянської влади підпілля почало здійснювати одразу після вигнання німецьких окупаційних військ з території Волині. Стосувалася ця робота передусім радянської адміністрації.

У листівці-відозві ОУН(б) зазначалося, що в травні–червні 1944 р. представники радянської адміністрації, голови, секретарі сільрад, фінагенти, учителі та інші особи, яких названо агентами НКВС, під страхом направлення на фронт чи каторжні роботи були змушені їх шпигувати за діями українського підпілля⁶⁴². Жіночій націоналістичній організації, створеній під протекцією *Ярого*, поставлено завдання поширювати викривальну інформацію щодо радянської влади і її заходів. Члени цієї організації поширювали антирадянські листівки. Важливо те, що вони були працівниками радянської адміністрації. Серед них – експедитор лісозаводу *Груша* (Анастасія Букало), касир банку Ольга Ярошик, секретар районної прокуратури Марія Кривдик, секретар районного суду Марія Швай⁶⁴³.

На початковому етапі боротьби, користуючись слабкою адміністративною вертикаллю, підпільникам удавалося контролювати

⁶⁴² ОУН і УПА в 1944 році: документи: у 2 ч. Ч. 1. / упорядники: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 2009. С. 213.

⁶⁴³ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 530. Арк. 72.

навчальний процес у деяких школах району. Радянське районне керівництво в інформації за жовтень–листопад 1944 р. повідомляло, що підпільники «періодично ходять на заняття в школу, перевіряючи програму шкіл і що викладають дітям...»⁶⁴⁴

На початковому етапі інформаційної боротьби підпільникам часто не вистачало елементарних засобів для письма, у тому числі паперу. Зокрема, маємо інформацію, що в листопаді 1944 р. підпільники в селах Клітицьк, Яловацьк, Залісся й Нуйно відбирали зошити у вчителів⁶⁴⁵.

У своїй ідеологічній боротьбі підпілля намагалось охопити якомога більше населення. Для поширення своїх ідей воно часто використовувало заходи, організовані радянською адміністрацією, або ж релігійні свята. Наприклад, у серпні 1947 р. у с. Качин під час відзначення релігійного свята Успіння Пресвятої Богородиці, попри велику кількість міліції, підпільникам удалося вивісити національний стяг і розклеїти листівки⁶⁴⁶.

Ефективним способом агітації було розклеювання антирадянських листівок, які мали стійкий антиадміністративний характер. Весною 1947 р. за завданням *Дубового* (Івана Литвинчука) жителі с. Стобихівка В. Дем'янчук і Ф. Дем'янчук поширювали антирадянські листівки. За це в травні 1948 р. РВ МДБ УРСР були заарештовані⁶⁴⁷.

Поширення листівок мало особливий ефект у час важливих радянських дат. Наприклад, повстанець *Миша* загітував жителя району Михайла Дорофійовича розклеїти 2 травня 1948 р. в с. Хотешів 24 націоналістичні листівки⁶⁴⁸.

Інформаційна боротьба велася досить активно. Наприклад, у 1948 р. зв'язкові та інформатори Ірина Велищук і Марія Чапко, за дорученням надрайонного провідника ОУН *Дубового*, закупили 600 аркушів паперу для

⁶⁴⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 6.

⁶⁴⁵ Там само.

⁶⁴⁶ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6674. Арк. 34.

⁶⁴⁷ *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 6. С. 177.

⁶⁴⁸ Данилюк В. Слово–зброя... С. 60.

друку й того ж року поширили в с. Верхи націоналістичні листівки⁶⁴⁹. У березні цього ж року *Бандура* на зустрічі з *Ярим* отримав націоналістичну літературу⁶⁵⁰. *Галайда* (Михайло Цвих) поширював серед населення с. Хотешів націоналістичні листівки та літературу. Зокрема, у травні 1948 р. він поширив 24 листівки⁶⁵¹, а у квітні 1948 р. підготував для підпілля щонайменше 20 віршів антирадянського змісту.

Радянські служби під час затримання підпільників вилучали націоналістичну літературу. Так, у липні 1948 р. у Йосифа Короліка вилучено збірник революційних і повстанських пісень 1946 р. випуску «Грими могутня пісне» на 68 сторінках⁶⁵². Під час обшуку *Галайди* (Михайла Цвиха) вилучено брошури «Закордонна політика СРСР», «Процес денаціоналізації України», пісенник 1946 р. «УПА нікому не вступа» та вишкільний матеріал «Боротьба за нафту»⁶⁵³.

Друкована продукція поширювалось із дотриманням суворих засобів конспірації. Щоб унеможливити витік інформації, підпільники попередньо придивлялися до людини, якій хотіли передати друковану пропагандистську продукцію. Так, восени 1948 р. Ткач, будучи пов'язаним з підпіллям, залишившись сам на сам з Ольгою Ярошик у кабінеті районного відділу фінансів, передав їй пакет із друкованими націоналістичними листівками на газетному папері. Ольга, побоюючись проблем, листівки знищила⁶⁵⁴. У грудні 1949 р. – січні 1950 р. Яків Яренчук поширював серед жителів с. Карасин антирадянські націоналістичні листівки, за що в червні 1950 р. був заарештований⁶⁵⁵.

Значна частина пропагандистських матеріалів підпільників стосувалася колективізації та зриву державних поставок. Радянське повідомлення 1946 р. свідчить: «У зв'язку з хлібозаготівельною кампанією оунівські банди посилили

⁶⁴⁹ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6531. Арк. 37.

⁶⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 985. Арк. 108.

⁶⁵¹ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 4680. Арк. 3, 60, 127.

⁶⁵² Там само. Арк. 58.

⁶⁵³ Там само. Арк. 116–117.

⁶⁵⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 3335. Арк. 33, 67.

⁶⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 1518. Арк. 108.

свою підривну діяльність, направлену на зрив плану щодо здачі хліба державі. З цією метою посилили агітацію письмову та усну»⁶⁵⁶.

Повстанці активно розповсюджували листівки та агітаційні матеріали із закликами не здавати хліб державі. Так, жителька с. Радошинка Катерина Панасюк у січні 1947 р., за вказівкою районного провідника ОУН *Дубового*, розклеювала націоналістичні листівки, а радянські плакати із закликами щодо виконання державних поставок зривала⁶⁵⁷.

На хвилі хлібозаготівельної кампанії оунівське підпілля посилювало агітацію проти колгоспів⁶⁵⁸. Для прикладу наведемо текст тогочасної листівки: «Вони хочуть повернути колгоспну систему, трудодні, стахановщину, сваволю НКВД, все, що перетворювало життя на пекло. Дальшим руїнництвом намагаються вони досягнути своєї ганебної мети. Якщо ми самі не попередимо цього та не знищимо їх, вони відберуть у нас власність, сплять наші будинки, вивезуть наших дітей»⁶⁵⁹.

Важливе місце в ідеологічній боротьбі посідала пропаганда щодо зриву продовольчих поставок. Очевидно, що повстанці мали чималі успіхи на цій ниві, оскільки радянська районна преса рясніла інформацією про саботаж, який відбувався за сприяння націоналістів. Зокрема, у вересні низку статей присвячено с. Набруска.

В одній із них ішлося про те, що в селі засіли націоналісти, які підбурюють селян на саботаж державних поставок. Наводився приклад соратниці підпілля Мотрі Бобік, яка сама не здавала хліб і забороняла це робити селянам. Газета повідомляла, що в селі ширилися погрози від націоналістів: «Якщо повезете хліб радянській державі, ви будете знищені». У статті підсумовано: «Загалом село налаштоване проти радянської влади. І навіть заступник сільського голови Наумик сприяє підпіллю у просуванні антирадянської роботи»⁶⁶⁰. Схожа ситуація відбувалася також у с. Олексіївка⁶⁶¹.

⁶⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 406. Арк. 144.

⁶⁵⁷ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 5703. Арк. 12, 24.

⁶⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 406. Арк. 144.

⁶⁵⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1021. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 51.

⁶⁶⁰ Багрянний А. Розгромити куркульський саботаж... С. 2; Подолати відставання в хлібозаготівлях... С. 3.

Районне керівництво визнавало, що агітаційна робота зі зриву хлібопоставок приносить успіхи націоналістам. Лише за серпень і шість днів вересня селяни недодали державі 1000 т хліба⁶⁶². Районне керівництво дратувало те, що підпілля в них під боком вивозило продукти харчування на свої склади, тоді як район систематично не виконував державні поставки. Почастішали випадки, коли сільська адміністрація сприяла саботажу державних поставок. Деяких голів сільрад звинувачували в тому, що вони пробрались у ряди партії, для того щоб сприяти підпіллю. Таким «саботажником-куркулем» виявився голова с. Пнівню Павло Матіюк⁶⁶³. У відповідь на зрив підпіллям продовольчих поставок радянське керівництво розгорнуло не лише агітаційну роботу, але й посилює військово-чекістські операції.

Повстанці й підпілляники у своїх зверненнях і листівках закликали до руйнування створених колгоспів, відмови вступати до нових навіть під страхом репресій, бо це несло кріпацтво для селян, злидні та голод⁶⁶⁴. Часто використовувалися приклади радянської України, де після колективізації почався голод⁶⁶⁵. У зверненні до селян «Не підемо в колгоспи» зазначалося: «Не хочемо бути босі, обдерті і голодні... Геть колгоспну каторжну працю! Смерть сталінським гайдукам! Хай живе боротьба українських селян проти колгоспної каторги!»⁶⁶⁶

Радянська влада дуже сильно контролювала процес колгоспного будівництва, усі листівки підпілляників вночі зривалися її представниками.

Спираючись на нові реалії ведення боротьби проти колгоспного будівництва, у другій половині 1940-х рр. повстанці широко використовували усну пропаганду. Вона менше наражала населення на небезпеку з боку

⁶⁶¹ Багрянний А. В Олексіївці миряться з саботажниками... С. 2.

⁶⁶² Багрянний А. Розгромити куркульський саботаж... С. 2; Подолати відставання в хлібозаготівля... С. 3.

⁶⁶³ Донецький Н. Куркуль – саботажник в ролі голови сільради. *Ленінським шляхом*. 1945. 24 верес. С. 2.

⁶⁶⁴ Ленартович О. Ю. Селянство Західної України... С. 96–97.

⁶⁶⁵ Антиколгоспна листівка ОУН – «Українські селяни». URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/16117?locale=ua>

⁶⁶⁶ Листівка ОУН – «Не підемо в колгоспи». URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/16134?locale=ua>

сільської й районної адміністрації та була більш ефективною, доносилася зрозумілим для селян способом.

У 1947 р. на нелегальних зборах молодіжної націоналістичної організації в с. Олексівка обговорювалося колгоспне будівництво. Пізніше один із членів організації Степан Горбачевський на слідстві зазначав: «Бесіди наші проходили на тему колгоспного життя, де член організації, студент Іван Солтан намагався показати перевагу одноосібного господарства над колгоспним...»⁶⁶⁷ У 1947–1948 рр. керівник місцевої боївки в с. Гута-Боровенська *Івашко* у вузькому колі осіб організовував антиколгоспні розмови. А інший симпатик ОУН Федір Грисюк на зборах закликав не вступати в колгосп⁶⁶⁸.

З осені 1949 р. через тиск на підпілля з боку радянської влади керівництво визвольного руху було змушене згортати збройні акції та наголошувати на агітаційній формі боротьби⁶⁶⁹.

Восени 1949 р. окружний провідник ОУН *Ярий* наказав здійснити чергову закупівлю паперу для друку⁶⁷⁰. На початку 1950 р. керівний штаб національно-визвольного руху розробив програмний документ «Тактичні вказівки в нашій роботі». У ньому керівництво застерігало повстанців від демонстративних і масових акцій, оскільки це наражало мирне населення на небезпеку й відвертало від підпілля. Бойові акції дозволялося проводити лише у формі індивідуального терору проти місцевої адміністрації, приїжджих «спеціалістів», які здійснювали пропаганду в школах та були «очима й вухами» радянських спецслужб, проти комуністів і комсомольців, співробітників МДБ і МВС⁶⁷¹.

22 березня 1950 р. на черговому засіданні політбюро ЦК КП(б)У керівники компартії визнали погравлення агітаційної роботи повстанцями⁶⁷². Референт служби безпеки окружного проводу ОУН *Кос* у 1951 р. рекомендував

⁶⁶⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 384. Арк. 13.

⁶⁶⁸ Там само. Спр. 365. Арк. 31.

⁶⁶⁹ Патриляк І. «Встань і борись!»... С. 530.

⁶⁷⁰ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 6531. Арк. 238.

⁶⁷¹ Патриляк І. «Встань і борись!»... С. 531–532.

⁶⁷² Там само. С. 535.

під час зустрічей з активістами та радянською адміністрацією не вбивати їх, а вести роз'яснювальну роботу, розповідаючи, за що бореться ОУН⁶⁷³.

Радянська влада намагалася показувати свою міць у боротьбі з підпіллям, але серед низів партійного керівництва відчувалась втома від протистояння. Почастішали випадки доган і виключення з партії осіб, які не виправдали довіри або не мали гідних результатів у боротьбі з повстанцями.

У лютому 1951 р. бюро Камінь-Каширського РК КП(б)У розглядало справу штатного пропагандиста райкому Г. Симоненка. Останній, прибувши в с. Великий Обзир для проведення політзанять, випив пляшку горілки в магазині й пішов до хати селянина Макарчука, син якого був в УПА. Там продовжував пити, після чого влаштував бійку і відкрив стрілянину. За це Г. Симоненка позбавили посади та відправили працювати завклубом у с. Раків Ліс⁶⁷⁴.

Низький фаховий рівень працівників місцевої адміністрації відображався на якості їхньої роботи. Обласне керівництво партії вимагало припинення «хаосу» в районі, але ситуація кардинально не змінювалася. Нестача кадрів змушувала керівництво заплющувати очі на помилки та прорахунки своїх підлеглих. Зі свого боку, українське націоналістичне підпілля, користуючись слабкістю місцевої адміністрації в районі, удаю вело проти неї боротьбу.

Потрібно зауважити, що протягом усього періоду протистояння ОУН і УПА з радянською владою, тоталітарна система СРСР докладала колосальних зусиль для того, щоб скомпрометувати національно-визвольний рух в очах населення. Радянська пропаганда зображала повстанців зрадниками й злочинцями, котрі не бажають працювати на користь суспільного успіху. Навіть на прикінцевому етапі національно-визвольної боротьби проводилися заходи для паплюження повстанців та знищення пам'яті про саме явище національно-визвольної боротьби.

У квітні 1952 р. відділ пропаганди і агітації Волинського обкому КП(б)У на чолі з В. Ткаченком надіслав підлеглому відділу в Камінь-Каширському

⁶⁷³ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 18072. Т. 1. Арк. 76–77.

⁶⁷⁴ Бондарчук А. Вказ. пр. С. 342.

районі сім примірників лекції на тему «Українські буржуазні націоналісти – злійші вороги українського народу». Обком КП(б)У закликав очільника відділу пропаганди і агітації в Камінь-Каширському районі Волицю провести лекцію на всіх підприємствах, у колгоспах й установах району, наголошуючи при цьому, що її повинні прослухати всі трудящі району⁶⁷⁵. Радянська пропаганда «промивала мізки» населенню ще щонайменше десятиліття⁶⁷⁶.

Протистояння між національно-визвольним рухом і радянським тоталітарним режимом було нерівним. Удари, завдані підпільному руху в 1950-х рр., стали для нього руйнівними. В умовах існування потужної репресивної системи з розгалуженою структурою НКДБ–МДБ, у яку було втягнуто низку агентів і донощиків, націоналістичне підпілля було приречене на знищення.

Висновки до розділу 3

Отже, на основі опрацьованих джерел і літератури можемо зробити такі висновки. Починаючи з березня–квітня 1944 р., у діяльності українського національно-визвольного руху на території Камінь-Каширського району настав новий етап. Він був пов'язаний із тим, що з території району були вигнані німецькі війська й на зміну їм прийшли радянські. Так район опинився під повторною радянською окупацією. Перед українськими націоналістами постало завдання не допустити розгортання радянського режиму.

У зв'язку з цим українське підпілля й УПА боролись із радянськими силовими структурами, протистояли проведенню мобілізації до Червоної армії, чинили заходи щодо недопущення встановлення радянської адміністрації та проведення нею колективізації. Окреме важливе місце посідала інформаційна пропаганда.

Оунівці використовували також силові методи боротьби з регулярними військами, органами внутрішніх справ та державної безпеки. Крім того, на

⁶⁷⁵ Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 347. Арк. 29.

⁶⁷⁶ Навіки прокляті народом. *Радянське Полісся*. 1963. 21 лист. № 148. С. 2.

початковому етапі протистояння УПА вела активні бої з колишніми радянськими партизанами й винищувальними батальйонами. Важливе значення тут мала робота агентурної мережі.

Потрібно відзначити, що велике значення в цей період мали протимобілізаційні акції підпілля й УПА. Зокрема, напади на колони мобілізованих давали змогу звільнити призовників від проходження служби в Червоній армії і поповнювати власний мобілізаційний резерв.

В ідеологічному протистоянні підпілля організовувало збори селян, на яких інструктувало про заходи ухилення від радянської мобілізації.

Практично весь період протистояння націоналістичне підпілля вело боротьбу з місцевою радянською адміністрацією: районним керівництвом, сільськими головами, її активістами й симпатиками.

Одним із важливих етапів боротьби на місцевому рівні було блокування державних поставок. Часто цей процес супроводжувався погрозами місцевому населенню, розоренням пунктів прийому поставок. Також підпільники неодноразово блокували здачу державних поставок, поповнюючи таким чином свою продовольчу базу.

Важливе місце в протистоянні посідали антиколгоспні акції, оскільки зі створенням колгоспів підпілля лишалося без основного джерела існування – харчів. Головне ж: націоналісти прагнули не дати радянській владі можливості зруйнувати індивідуальні селянські господарства, знищити усталений спосіб життя українського селянства, протидіяти безправному становищу колгоспників. Це протистояння відображалось, передусім, у руйнуванні колгоспів та їхнього майна. Траплялися непоодинокі випадки фізичного знищення ініціаторів колгоспного будівництва чи тих, хто намагався до них вступати.

Крім того, повстанці поширювали листівки, читали лекції про згубність колгоспного будівництва. Траплялися випадки залякування населення щодо вступу в колгоспи.

Однак, попри запеклу силову та ідеологічну боротьбу, станом на 1950-ті рр. націоналістичний рух у районі було практично ліквідовано. Через ліквідацію провідного складу підпілля, загибель багатьох його представників зв'язок між структурними ланками значною мірою був порушений. Тому ті, котрі ще не потрапили до карально-репресивних органів, прийняли рішення йти в глибоке підпілля. Певний час у районі ще діяли невеликі групи повстанців, які вели боротьбу вже самостійно, на власний розсуд, не отримуючи вказівок проводу. До того ж одноосібна діяльність давала змогу легше переховуватися від активних облав і рейдів органів МВС та МДБ.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження було зроблено такі висновки:

1. Тема «Український національно-визвольний рух на Волині в 1941 р. – середині 1950-х рр. (на матеріалах Камінь-Каширського району)» не була достатньо й всебічно висвітлена у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Публікації радянської доби розглядали визвольний рух виключно в негативному плані, спотворюючи історичне минуле, маніпулюючи фактичним матеріалом. Радянська історіографія завжди відзначалась ідеологічною заангажованістю, політичною забарвленістю, особливо в таких гострих, проблемних питаннях. Учасників руху Опору радянська історіографія показувала як злочинців та пособників гітлерівського режиму, а згодом як таких, які саботували встановлення радянського порядку. У матеріалах того часу здійснювались спроби перекласти відповідальність на підпілля за невдачі в соціально-економічній політиці влади. Тому такі публікації не дають нам належного та об'єктивного уявлення про національно-визвольний рух у регіоні.

Натомість українська діаспорна історіографія приділяла цій проблемі виняткову увагу, вона зібрала великий фактичний матеріал з історії визвольного руху, у тому числі на Волині, висвітлила долі багатьох учасників українського підпілля та повстанців, обґрунтувала історичне значення цього руху для утвердження української державності. Однак роботи вчених української діаспори подекуди носять надміру емоційний характер, відзначаються вибірковістю в подачі матеріалів.

У сучасній українській історіографії з'явилась низка ґрунтовних праць з історії ОУН та УПА, які написані на розсекречених архівних документах і дають доволі докладну та яскраву картину історії українського національно-визвольного руху, зокрема в досліджуваній нами період. Певні аспекти визвольного руху, порушено в наукових розробках краєзнавців у контексті дослідження краю, села, історії родини. Проте історія визвольного руху на

локальному рівні, у тому числі й Камінь-Кашиського району, не отримала належного та цілісного висвітлення в роботах вітчизняних дослідників.

2. Для вивчення національно-визвольного руху на прикладі одного адміністративного району Волинської області залучено широке коло джерел. Зокрема, використано документи Державного архіву Волинської області, архівів Управління Служби безпеки України у Волинській області, Управління Міністерства внутрішніх справ України у Волинській області та Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Більшість архівних матеріалів вперше залучені до наукового обігу. Перевірити достовірність даних із документів партійних і радянських органів, які стосуються українського національно-визвольного руху, у більшості випадків немає можливості. Потрібно розуміти, що влада мала можливість маніпулювати цими даними, сфальсифікувати їх, спотворювати історичне минуле в інтересах тоталітарної системи.

Важливу роль у реалізації поставлених завдань мають опубліковані збірники документів, довідники, усні спогади й мемуари. Цінними для дослідження стали матеріали і документи білоруського походження. Вони дали змогу зібрати достатньо інформації про військові сутички українських повстанців з радянськими партизанами і силовими органами, польськими воєнізованими формуваннями та німецькими військами. Не менш інформативною групою джерел стала тогочасна волинська обласна, районна та загальноукраїнська періодика – газети і журнали. При написанні дослідження з цієї категорії джерел найчастіше використовувались газети. Їх критичний аналіз дозволив проаналізувати основні закономірності в здійсненні радянської пропаганди щодо представників ОУН і УПА в районі. Газети демонструють ставлення населення до продовольчих поборів та протидію підпілля радянській владі в здійсненні заготівель сільськогосподарської продукції. Суттєво полегшили роботу над дослідженням опубліковані мемуари. Ця група джерел, незважаючи на суб'єктивність, має певну інформаційну цінність.

Важливими джерелами є усні спогади. За ними вдалось реконструювати певні історичні епізоди, зробити важливі локальні уточнення щодо перебування

повстанських загонів, районів їх діяльності, існування радянських винищувальних груп.

3. Комплексний аналіз діяльності українського національно-визвольного руху в Камінь-Каширському районі в 1941 – середині 1950-х рр. вдалось здійснити завдяки використанню низки історичних методів і принципів наукового пізнання. Їх використання дало можливість дослідити проблемні питання, визначити основні процеси визвольної боротьби 1940–1950-х рр. у районі, відтворити хронологію подій, висунути власні припущення й зробити узагальнення.

4. Розвиток українського визвольного руху на території Камінь-Каширщини бере свої витoki з міжвоєнного часу. На підтвердження цього факту маємо відомості про діяльність у районі осередку ОУН наприкінці 1930-х рр. Достеменно відомо, що в часи перебування району в складі Другої Речі Посполитої остання вела з ними боротьбу. Найбільше зафіксованих матеріалів про свою діяльність залишили по собі представники революційного крила ОУН під проводом Степана Бандери.

У період радянської окупації району українські націоналісти активно розгорнули свою діяльність у селах Сошично, Качин, Личини. Спираючись на дані з архівно-кримінальних справ, знаємо, що наприкінці 1940 р. на території району діяло 1500 членів ОУН. За радянськими джерелами станом на жовтень–листопад 1944 р. у Камінь-Каширському районі нараховувалося близько 10 груп українських націоналістів загальною чисельністю понад 1000 осіб.

Починаючи з 1941 р., район підпорядковувався Поліському обласному проводу ОУН на чолі з Іваном Литвинчуком і структурно входив до Брест-Литовської округи. Із літа 1942 р. керівником організації в районі був *Аркан* (Євтух Омелянюк). Із 1942 р. по вересень 1943 р. функції районного провідника виконував *Ярослав* (Кузьменко). У 1944 р. керівником районного проводу ОУН був *Микола* (Григорій Халан), а після його ліквідації – *Докторенко* (Федір Фіц). Перші активні осередки ОУН на території району створено в селах Качин, Сошично, Ниці, Мельниці, Личини, Ольбле-Ляцьке. Основний кістяк організації становило місцеве населення.

Із весни 1943 р. в районі вже діяли перші групи УПА. Основу повстанської армії склала українська поліція на чолі з Петром Відьмуком. Із доступних джерел нам вдалося встановити перші повстанські групи: «Озеро» на чолі з Ю. Стельмащук, «Котловина» – С. Ковалем, «Січ» – П. Антонюком. До літа 1943 р. в районі діяли кілька сотень УПА, серед них: *Маркевича* (командир Петро Відьмук), *Погорельця* (командир Микола Чубетейко), *Величка* (командир Іван Величко).

Територія Камінь-Каширщини входила у військову округу «Турів», у її Ковельський надрайон «Кодак». Військовою округою «Турів» командував *Олег* (Микола Ковтонюк), а з вересня 1943 р. – *Рудий* (Юрій Стельмащук). З 1944 по 1946 рр. в районі активно діяли боївки та сотні *Степового*, *Збруча*, *Мручка*, *Саши*, *Голуба*, *Дубового*. Наприкінці 1951 р. в районі залишилось сім активних збройних боївок.

5. Перше бойове хрещення українських повстанців припало на період німецької окупації. Захоплення німецькими військами району поставило перед українськими націоналістичними силами завдання унеможливити утвердження окупаційної влади. Вони намагались протидіяти вилученню в мешканців району продовольства та вивезенню людей на примусові роботи до Німеччини. З цією метою здійснювались акції із руйнування залізничної інфраструктури. Над виконанням таких операцій активно працював відділ УПА *Кубіка*.

Незважаючи на протидію українського підпілля, нацистським окупантам вдалося вивезти на примусові роботи понад 300 мешканців району. Наймасовіші вивезення припали на квітень–травень 1942 р. із сіл Личини, Раків Ліс, Боровне, Полиці, Пнівне, Запруддя, Грива, Березичі, Тоболи та м. Камінь-Каширський. Основні зусилля на цьому етапі українське підпілля та УПА зосередили на захисті місцевого населення. Їхні збройні акції мали партизанський характер.

6. У період німецької окупації українські повстанці на території району вели боротьбу з радянським партизанським рухом та польськими воєнізованими формуваннями. У боротьбі з радянськими партизанами

українські повстанці конкурували за людський, продовольчий та ідейно-засадничий ресурс. Перші збройні сутички підрозділів УПА з радянськими партизанами під проводом А. Бринського, О. Федорова та Д. Медведєва почалися весною 1943 р. Важливі військові операції проти радянських партизанів здійснювали повстанці куреня *Назара*, підрозділи групи «Турів» тощо. Районом активних зіткнень стали села Пнівне, Полиці, Черче, Великий Обзир, Хотешів. Місцем бойових зіткнень неодноразово ставав районний центр. Із лютого по березень 1944 р. відбулося 26 сутичок між червоними партизанами та українським підпіллям.

7. Протистояння з польськими воєнізованими формуваннями мало глибше коріння. Між цими двома формаціями були ідейні суперечності, які не можна було вирішити лише з позиції сили. Поляки прагнули відновити Польську державу в довоєнних кордонах, а українські повстанці ставили за мету створити власну державу. Польські воєнізовані формування, які діяли в межах району, активно колаборували з радянськими партизанами та німецькими окупантами з метою протистояння українському визвольному руху.

Поляки боролись проти УПА в загонах О. Федорова, С. Ковпака, Д. Медведєва. У лютому 1943 р. створено більшовицький українсько-польський загін ім. Котовського, що входив до складу бригади під командуванням Каплуна. На території району діяли польські партизанські загони «Макса» (Ю. Собєсяка) та імені Т. Костюшка, очолюваний Г. Варховським. Часті збройні сутички між українськими повстанцями та польськими воєнізованими формуваннями були в районі сіл Пнівно, Кримно, Видерта, Ворокомле, Залісся. Крім того, поляки в складі німецької поліції брали участь у спаленні сіл Карпилівка, Карасин, Верхів, Стобихівка, Радошинка.

8. Український визвольний рух найтриваліше протистояння мав з радянською карально-репресивною машиною після вигнання з території району та області німецьких військ. Відбулася повторна радянська окупація. Боротьба тривала з квітня 1944 р. до кінця 1950-х років.

Намагаючись перешкодити повторній радянзації району, українське підпілля і підрозділи УПА використовували різні методи протидії. Одним із

них був опір мобілізації до лав Червоної армії. Із цією метою українські підпільники викрадали списки мобілізованих, нападали на пункти збору новобранців та звільняли їх. Підпільники інструктували чоловіків на випадок призову в Червону армію на роботу в східні регіони УРСР. Від призову в радянську армію за першу половину 1945 р. ухилилось близько 300 чоловіків району.

9. Значну увагу ОУН і УПА приділяли створенню агентурної мережі. Досвід у цьому українське підпілля набуло в часи німецької окупації, вербуючи працівників місцевої адміністрації. Подібним чином будувалась розвідувальна мережа в структурах радянської адміністрації. У 1944 р. цими питаннями в районі опікувався комендант СБ ОУН *Влас*. Помічниками підпілля в питаннях розвідки були сільські голови, секретарі сільських рад, вчителі, працівники поштового зв'язку. Успішно агентурна робота підпілля велася в лавах винищувальних батальйонів, серед так званих «стрибків», до яких часто потрапляли не з власної волі. Про ефективність такої співпраці говорить радянська статистика: у червні 1946 р. через підозру в роботі на користь підпілля в районі розформували дев'ять винищувальних груп загальною кількістю 104 особи.

10. Основна боротьба велась на військовому фронті. Українському підпіллю і повстанцям довелось вести нерівний бій проти потужної репресивної системи. На боротьбу з повстанцями кинули регулярну армію. Проти Червоної армії підрозділи УПА вели весною 1944 р. бої поблизу сіл Карасин, Карпилівка, Верхи, Клітицьк. У першій половині 1945 р. активність військових сутичок значно зменшилась. У боях з частинами Червоної армії відзначилися сотні УПА *Бігуна, Желізного, боївки Орла та Берези*.

Боротьба повстанців із військами НКВС–МВС, НКДБ–МДБ була системною та тривала аж до ліквідації повстанського руху. Найзапекліші бої українське підпілля вело з 169 стрілецьким полком внутрішніх військ НКВС, який проводив численні військово-чекістські операції. Підрозділи цього полку до 1946 р. ліквідували найбільші повстанські боївки *Мручка, Саши, Голуба, Дубового*.

Для знешкодження підпільного середовища радянська влада використовувала різні методи: позбавлення УПА мобілізаційного резерву шляхом паспортизації та оголошення мобілізації до Червоної армії, засилання в підпілля своїх агентів та провокаторів, проведення кампаній щодо виведення з підпілля, депортації за участь у русі Опору чи допомогу повстанцям. Під час операції «Захід» у жовтні 1947 р. з Камінь-Каширського району виселено 150 осіб.

11. Чимало зусиль українське підпілля доклало до боротьби проти цивільної радянської адміністрації з метою опору радянзації. У 1944–1945 рр. підпілля застосовувало тактику партизансько-диверсійної боротьби. Оперуючи невеликими відділами, повстанці здійснювали несподівані напади (засідки), саботажі та диверсії. Із 1944 р. за наказом районного провідника *Миколи* підпілля та УПА спалювали мости, валили телефонні й телеграфні стовпи, робили лісові завали, зривали хлібопоставки. Повстанці нападали на пункти прийому продуктів або протидіяли владі на етапі вилучення продовольства в населення. Такі дії були цілком успішними, район довгий час не виконував плану господарських поставок державі. Для прикладу лише в лютому 1945 р. селяни недодали державі 487 т хліба.

Важливим напрямом боротьби підпілля був опір колгоспному будівництву. Тривалий час вдавалося зривати насильницьку колективізацію в селах Черче, Хотешів, Бірки, Олексіївка, Качин. Повстанці палили колгоспні приміщення, перешкоджали різним акціям влади на селі. Протидія колективізації в районі продовжувалася до 1951 р.

Ситуація, у якій опинилось українське підпілля, репресивна політика сталінського режиму змушували підпільників чинити радикальні дії щодо представників радянської адміністрації. Із січня по жовтень 1944 р. в районі повстанці знищили близько 100 представників адміністрації. Це були вимушені кроки, спрямовані на захист українського населення від сталінського терору, від жорстокої політики радянзації західних земель України, від національного

знеособлення і русифікації місцевого населення. А також, на збереження і продовження національно-визвольного руху в краї.

На початок 1950-х рр. сили в цій боротьбі були нерівними. Більшовики знищили провідників визвольного руху в районі – *Дубового, Коса, Романа*. Через загибель багатьох українських патріотів зв'язок між структурними ланками порушився. Підпільники і повстанці, які не потрапили до карально-репресивних органів, пішли в глибоке підпілля. Частина повстанців діяла самостійно, адже так було легше переховуватись від активних облав та рейдів органів МВС і МДБ. У середині 1950-х рр. визвольний рух у районі було ліквідовано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Неопубліковані документи та матеріали

1.1. Архів Управління Міністерства внутрішніх справ (Архів УМВС у Волинській обл.)

Ф. 5. Облікові справи на родини депортованих

Оп. 1-п

1. Спр. 6. Должко-Дужко Марія Антонівна.
2. Спр. 1611. Шворак Іван Гнатович.
3. Спр. 1112. Ратнюк Ігнат Григорович.
4. Спр. 6259. Цемах Анна Ігорівна.
5. Спр. 3623. Меленчук Анна Тихонівна.
6. Спр. 3612. Гоцик Антон Іванович.
7. Спр. 235. Коник Олександра Федорівна.
8. Спр. 1554. Кузьмич Федор Андрійович.
9. Спр. 1207. Царук Іван Онісімович.
10. Спр. 1112. Кузьмич Олександра Григорівна.

1.2. Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області (Архів УСБУ у Волинській обл.)

Основний фонд

11. Спр. 13017, т. 1–7. Гончарук Іван Савович.
12. Спр. 12649. Кошаль Іван Адамович.
13. Спр. 18072, т. 1. Цюрик Іларіон Єфимович.

Фонд припинених архівно-кримінальних справ

14. Спр. 4680. Цвих Михайло Дорофійович.
15. Спр. 5536. Шворак Михайло Якович.
16. Спр. 5703. Панасюк Катерина Іванівна.
17. Спр. 6377. Шептур Анна Степанівна.

18. Спр. 6393, т. 1, т. 2. Віндюк Єлизавета Герасимівна.
19. Спр. 6445. Пилипчук Олександр Ульянович, Панасюк Іван Степанович, Мильничук Панас Андрійович, Семенюк Володимир Федорович, Гаврилюк Ірина Олександрівна.
20. Спр. 6531. Велищук Ірина Йосипівна.
21. Спр. 6674. Примачук Анастасія Микитівна.
22. Спр. 7199. Продун Микола Андрійович.
23. Спр. 8950. Мальчук Михайло Якович.

1.3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ)

Ф. 2. Оперативні зведення

24. Спр. 72, т. 6. Оперативні зведення ВВ НКВС. 224 арк.
25. Спр. 114, т. 2. Докладні записки, спецповідомлення по агентурно-оперативній роботі та інші матеріали по ліквідації ОУН, УМДБ Волинської області. 136 арк.
26. Спр. 123, т. 1. Оперативні зведення УНКВС Волинської області. 302 арк.
27. Спр. 124, т. 2. Спецповідомлення, доповідні записки, оперативне листування УНКВС Волинської області. 162 арк.
28. Спр. 159, т. 7. Оперативні зведення УНКВС Волинської області.
29. Спр. 189, т. 10. Листування з УНКВС Волинської області.
30. Спр. 227, т. 3. Докладні записки, спецповідомлення по агентурно-оперативній роботі та інші матеріали по лінії ОУН, УМДБ Волинської області. 224 арк.
31. Спр. 228, т. 4. Докладні записки, спецповідомлення по агентурно-оперативній роботі та інші матеріали по лінії ОУН, УМДБ Волинської області. 479 арк.
32. Спр. 279, т. 1. Оперативні зведення та листування з УНКВС Волинської області. 415 арк.
33. Спр. 280, т. 2. Оперативні зведення по Волинській області. 439 арк.
34. Спр. 281, т. 3. Доповідні записки по Волинській області. 175 арк.

35. Спр. 324, т. 1. Оперативні зведення по Волинській області. 257 арк.
36. Спр. 406, т. 2. Докладні записки, спецповідомлення по агентурно-оперативній роботі та інші матеріали по лінії ОУН, УМДБ Волинської області. 312 арк.
37. Спр. 418, т. 1. Плани УМВС Волинської області з ліквідації збройного підпілля. 254 арк.
38. Спр. 434, т. 2. Звіти відділу 2-н МДБ УРСР в МДБ СРСР. 277 арк.
39. Спр. 461, т. 3. Оперативні зведення по Волинській області. 376 арк.
40. Спр. 462, т. 4. Оперативні зведення УМВС по Волинській області (поштові). 415 арк.
41. Спр. 530. Управління ББ МВС УРСР. 740 арк.
42. Спр. 716, т. 1. Оперативні зведення по Волинській області (поштові). 494 арк.
43. Спр. 717, т. 2. Оперативні зведення УМВС по Волинській області (поштові). 379 арк.
44. Спр. 880. Спецповідомлення в різні інстанції з УМДБ Західних областей. 256 арк.
45. Спр. 907, т. 1. Оперативні зведення УМДБ Волинської області (поштові). 294 арк.
46. Спр. 908, т. 2. Оперативні зведення УМДБ Волинської області (поштові). 348 арк.
47. Спр. 985. Доповідні записки, спецповідомлення та інші документи по з оонівським підпіллям по Волинській області. 185 арк.
48. Спр. 1024, т. 2. Докладні записки, спецповідомлення по агентурно-оперативній роботі та інші матеріали по лінії ОУН, УМДБ Волинської області. 218 арк.
49. Спр. 1234, т. 1. Оперативні зведення УМДБ Волинської області. 314 арк.
50. Спр. 1235, т. 2. Оперативні зведення УМДБ Волинської області. 315 арк.
51. Спр. 1281. Доповідні записки, акти перевірок агентурно-оперативної роботи та інші матеріали по боротьбі з оунівським підпіллям у Волинській і Тернопільській областях. 166 арк.

52. Спр. 1361, т. 8. Докладні записки, спецповідомлення по агентурно-оперативній роботі та інші матеріали по лінії ОУН, УМДБ Волинської області. 199 арк.
53. Спр. 1518, т. 2. Оперативні зведення УМДБ Волинської області. 261 арк.
54. Спр. 1776, т. 2. Оперативні зведення УМДБ Волинської області. 277 арк.
- Ф. 5. Кримінальні справи на nereабілітованих осіб*
55. Спр. 67863, т. 1. Маковецький Михайло Павлович. 511 арк.
- Ф. 13. Колекція друкованих видань УК ДБ УРСР*
56. Спр. 376, т. 41.
57. Спр. 376, т. 66.
58. Спр. 450, т. 1. Узагальнені матеріали та спогади чекістів про діяльність органів держбезпеки в період 1917–1967 рр. 387 арк.
- Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР*
59. Спр. 506. Спецповідомлення про контрпрояви ОУН 1941 р. 250 арк.
- Ф. 60. Особові та робочі справи агентів радянських спецслужб*
60. Спр. 83566, т. 21. Протоколи допитів, вступаючих у відділи. 77 арк.

1.4. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.)

Ф. П-13. Коміністична партія Радянського союзу. Камінь-Каширський райком КПУ

Он. 1

61. Спр. 5. Політінформації про становище в районі. 19 арк.
62. Спр. 23. Листування з військовими частинами. 33 арк.
63. Спр. 54. Дані про боротьбу з бандитизмом і онунівським підпіллям в Камінь-Каширському районі.
64. Спр. 60. Матеріали про посилення боротьби з бандитизмом. 13 арк.
65. Спр. 116. Протоколи засідання бюро. 257 арк.
66. Спр. 256. Листування з РВ МВС Камінь-Каширського району з питань кримінальних справ. 12 арк.
67. Спр. 347. Відділ пропаганди. 86 арк.

Оп. 2

68. Спр. 73. Довідки, інформації, доповідні. 84 арк.

Ф. Р-69. Німецька українська газета

Оп. 1

69. Спр. 315. Звернення, прокламації, листівки до населення Волині з питань сільського господарства. 18 арк.

70. Спр. 316. Контрреволюційні листівки і прокламації фашистської влади на Волині. 46 арк.

Ф. Р-164. Волинська обласна комісія по обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню

Оп. 2

71. Спр. 5. Документи комісії Камінь-Каширського району з встановлення населених пунктів знищених в роки Великої вітчизняної війни. 15 арк.

Оп. 3

72. Спр. 30. Камінь-Каширський район опитувальні листки

Ф. Р-189. Вибірчі комісії по виборах до місцевих Рад народних депутатів по Волинській області

Оп. 1

73. Спр. 265. Березичівська сільська рада. 87 арк.

Ф. П-597. Партизанські загони на Волині

Оп. 1

74. Спр. 41. Спогади командира партизанського загону М. П. Коніщука і його бойова характеристика.

Ф. Р-1021. Волинський провід Організації Українських Націоналістів (ОУН)

Оп. 1

75. Спр. 2. Листівки ОУН. 47 арк.

76. Спр. 3. Листівки ОУН, німецької влади, німецького командування, Спілки відбудови української нації. 54 арк.

Ф. 3562. Спогади учасників національно-визвольних змагань

Оп. 1

77. Спр. 4. Спогади Бориса Фарини, Катерини Книшик, Ярини Баран, Олександри Веремейчик жителів Камінь-Каширського району. Написані в 2009 р.

Ф. 4666. Управління Комітету державної безпеки(КДБ) при Раді Міністрів УРСР по Волинській області, м. Луцьк Волинської області

Оп. 2

78. Спр. 300. Філюк Марина Терентіївна, Філюк Єфрем Кузьмич. 94 арк.

79. Спр. 308. Войчук Мойсей Стахович, Войчук Марія Іванівна, Кузьмич Марія Батломіївна, Грисюк Олександра Андріївна. 236 арк.

80. Спр. 365. Пікуль Онуфрій Климович.

81. Спр. 384. Горбачевський Степан Адамович.

82. Спр. 3335. Ткачук Іван Антонович. 76 арк.

83. Спр 3534. Наливайко Прокопій Феодосійович. 85 арк.

84. Спр. 3567. Тадайчук Олександр Малофійович та ін. 232 арк.

1.5. Архів редакційно-видавничої групи

Наукового центру історичних студій Волині, м. Луцьк

85. Картотека (з фондів ДАВО, УСБУ, УМВС України у Волин. обл.).

1.6. Власний архів здобувача

86. Інтерв'ю з Балецьким Василем Дмитровичем, 1940 р. н., записане в с. Карпилівка Камінь-Каширського р-ну, серпень 2015 р. *Архів здобувача.*

87. Інтерв'ю з Балецькою Ганною Максимівною, 1943 р. н., записане в с. Карпилівка Камінь-Каширського р-ну 5–8 лютого 2020 р. *Архів здобувача.*

88. Інтерв'ю з Кондратюк Феодосією Григорівна, 1929 р. н. записане в с. Карпилівка Камінь-Каширського р-ну, листопад 2020 р. *Архів здобувача.*

2. Монографії, статті, посібники, наукові збірники

89. Антиколгоспна листівка ОУН – «Українські селяни». URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/16117?locale=ua> (дата звернення: 02.09.2021).
90. Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині. Луцьк: Волин. кн., 2007. 176 с.
91. Антонюк Я. Агентура СБ ОУН(б) у радянських силових органах на території Волині (1946–1951 рр.) *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2010. Вип. 3. С. 112–116.
92. Антонюк Я. Боротьба СБ ОУН (б) з «дикими групами» на території Волині та Полісся (1944–1951 рр.). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2010. Т. 22. С. 120–124.
93. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955 рр.). *Літопис УПА*. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2014. Т. 13. 1073 с.
94. Балецька Л. Бойовий шлях повстанця «Калини» (за матеріалами особової справи Цюрик Іларіона Єфимовича). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України і Волині*. Луцьк; Камінь-Каширський, 2020. С. 20–23.
95. Банах Т. Спроби польсько-українського примирення в 60-ті роковини масових вбивств 1943 р. на Волині. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. Вип. 1 (46). С. 69–81.
96. Баран В., Сорока Ю., Токарський В. Сталінські репресії на західних землях України 1939–1953 рр. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2022. 296 с.
97. Баран В. Історія України 1945–1953 рр. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. 184 с.
98. Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 448 с.

99. Беляєв В., Рудницький М. Під чужими прапорами. Київ: Рад. письменник, 1958. 112 с.
100. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 1. Київ: Либідь; Військо України, 1994. 424 с.
101. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 2. Київ: Либідь; Військо України, 1994. 688 с.
102. Благов С. Военная повседневность польских партизанских отрядов на территории Белорусской ССР в 1943–1944 гг.: моральное состояние и политическая пропаганда. *Вестник Российского университета дружбы народов*. 2020. Вып. 19. С. 349–360.
103. Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. Проект «Україна». Волинь 1939–1946 років. Окупована, але нескорена. Харків: Фоліо, 2020. 572 с.
104. Бондарчук А. Обірване коріння нації. *Волинська хрестоматія*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2011. 896 с.
105. Бофони: грошові документи ОУН і УПА / автор-упорядник О. О. Клименко; за ред. В. М. Даниленка. Київ: Ун-т банків. справи Нац. банку України, 2008. 192 с.
106. Бринский А. По ту сторону фронта. Кн. 1. Горький: Волго-Вятское книж. изд-во, 1966. 421 с.
107. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Львів: Поклик сумління, 1993. 166 с.
108. В'ятрович В. М. За лаштунками «Волині–1943». Невідома польсько-українська війна. Харків: Книж. клуб, 2016. 304 с.
109. В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно». Вид. 3-тє. Харків: Книж. клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. 512 с.
110. Вересень 1939 у долі держав та народів. *Війна, репресії, пам'ять*: наук. зб. / упорядник і наук. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 212 с.

111. Волинь радянська (1939–1964). *Збірник документів і матеріалів*. Львів: Каменярі, 1971. Ч. 3. 347 с.
112. Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті / Львівське від. Ін-ту археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Львів, 2020. 528 с.
113. Волинь-43: міфи і реальність: зб. наук. праць / [Баран В. та ін.; наук. ред. і упорядники М. М. Кучерепа, А. Г. Шваб]; Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 319 с.
114. Герасименко С., Грицьків Л. Вирок виносить. Київ: Політвидав, 1970. 142 с.
115. Гика В. Партизанська боротьба на Волині як складова народного опору у Великій Вітчизняній війні. *Архіви України*. 2010. № 2. С. 66–76.
116. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944 / 2-е изд., испр. и доп. Москва: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2012. 527 с.
117. Гонтар Д. Українсько-польські відносини в Західній Україні (1939–1945 рр.): історіографічний аспект. *Multidimensionality of Ukrainian-Polish cooperation: genesis, particularities and prospects: Scientific monograph* [science eds. T. Astramovich-Leik, Ya. Turchyn, O. Horbach]. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. С. 94–109.
118. Гуманюк Р. З історії Каменя-Каширського. Життя під владою Польщі. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширицини*: наук. зб. Вип. 37. Луцьк. 2010. С. 73–76.
119. Давиденко В. УПА: Шлях ганьби і злочинів. Київ: Т-во «Знання УРСР», 1989. 48 с.
120. Данилюк В. Слова – зброя: з досвіду підпільної боротьби ОУН–УПА на теренах Волині у 1929–1953 роках. Луцьк: Надстир'я, 2010. 132 с.
121. Дем'янюк О. Діяльність підрозділів Воєнної округи «Турів» на теренах Волині восени 1943 року. *Український визвольний рух*: наук. зб. Львів, 2012. Зб. 17. С. 246–258.

122. Денисюк В. Камінь-Каширський. 800 років від дня першої писемної згадки про місто: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Надстир'я, 1996. 176 с.
123. Денисюк В. Т. Літопис Камінь-Каширщини: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Надстир'я, 2001. 524 с.
124. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій: у 2-х т. Т. 1: Волинь. Рівне: ППДМ, 2008. 448 с.
125. Деркач О. Камінь-Каширський і його мешканці в роки окупації. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України*. Луцьк, 2006. С. 71–78.
126. Деркач О. Українсько-польський конфлікт на території Камінь-Каширщини в роки Другої світової війни. *Українське державотворення: проблеми і сучасність*: зб. наук. праць. Вип. XII. / ред. кол.: Г. В. Бондаренко, О. Й. Дем'янюк [та ін.]. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2016. С. 55–65.
127. Дзвони пам'яті: книга про трагедію сіл Волині, Житомирщини та Ровенщини, знищених фашистами у роки війни / упорядники: О. Богачук та ін. Київ, 1987. Вип. 3. 230 с.
128. Діловодний архів Андрія Михалевича. Інформація «Про протиколгоспну акцію» Андрія Михалевича («13-го») URL: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/163> (дата звернення: 02.09.2021).
129. Дмитренко А. Усна історія села Стобихва (у спогадах Олени Макарук). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині*. Луцьк, 2017. С. 55–66.
130. Дмитрук В. Вони боролися за волю України. Луцьк: Волин. обл. друк, 2006. Т. 3. 404 с.
131. Друга світова війна в історичній пам'яті України (за матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / упорядники: Л. Герасименко, Р. Пилявець. Київ; Ніжин: Вид. ПП Лисенко М. М., 2010. 247 с.
132. Замлинський В. Боротьба проти німецько-фашистських загарбників на Волині. *Український історичний журнал*. Київ, 1964. № 5. С. 74–78.

133. Західне Полісся: історія та культура: монографія / наук. ред. В. К. Баран. Луцьк: Волин. обл. друк., 2012. 494 с.
134. Ільницький В. Організація господарського та фінансового забезпечення діяльності Карпатського краю ОУН. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / ред. кол.: Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. Вип. XIX–XX. Дрогобич: Коло, 2017. С. 340–356.
135. Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 399 с.
136. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область / за ред. П. Т. Тронько. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР. 744 с.
137. Історія українського війська, 1917–1995 / [В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін.; упорядник, передм. Я. Дашкевич]. Львів, 1996. 578 с.
138. Каліщук О. Проблема українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни в історичній науці: демографічний зріз. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2010–2011. Вип. 3–4. С. 292–306.
139. Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 510 с.
140. Капась І. Радянський рух Опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація (1941–1953 рр.): монографія. Київ: КІС, 2016. 208 с.
141. Кентій А., Лозицький В. Радянські партизани 1941–1944: світло й тінь. Київ: [б. в.], 2010. 80 с.
142. Киричук Ю. Історія УПА. Тернопіль: Астон, 1991. 240 с.
143. Климов А., Козлов А. Внутренние войска в борьбе с украинскими националистами. Москва: [б. и.], 2016. 328 с.
144. Коваль М. Боротьба населення України проти фашистського рабства. Київ: Наук. думка, 1979. 135 с.
145. Коваль М. ОУН–УПА і третій рейх. *Політика і час*. 1991. № 6. С. 70–75.

146. Ковальчук В. Від підпілля ОУН до запілля УПА: еволюція оунівської мережі на північно-західних українських землях. *Український археографічний щорічник*. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2004. Вип. 8/9. С. 381–409.
147. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і запілля УПА на Волині і південному Поліссі (1941–1944 рр.): монографія. *Бібліотека «Літопису УПА»*. Торонто: Літопис УПА, 2006. Т. 7. 512 с.
148. Кондратович О. Кримно і Брониця минувшина та сьогодення. Луцьк: ПВД Твердиня, 2011. 176 с.
149. Кондратович О. Нуйно: на скрижалях історії та сьогодення. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. С. 152.
150. Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942–1944). *Український визвольний рух / Центр дослідж. визвольного руху. Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни*. Львів: Мс, 2003. С. 94–107.
151. Кощей Б. Джерела і література про діяльність ОУН–УПА (1942–1950) в Камінь-Каширському районі Волинської області. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край*. Луцьк, 1998. С. 16–17.
152. Кучерепа М. Історія Волині: 1939–1941 рр.: навч. посіб. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. 456 с.
153. Кучерепа М. Причини, хід та наслідки українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни. *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 33–41.
154. Лебедь М. Українська Повстанська Армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1: Німецька окупація України. Дрогобич: Відродження, 1993. 208 с.
155. Ленартович О. Збройна боротьба УПА-Північ у період переходу німецько-радянського фронту (січень–жовтень 1944 р.). *Історичні студії Волинського національного університету*. 2010. Вип. 4. С. 89–99.
156. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр.: навч. посіб. Луцьк: РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 154 с.

157. Ленартович О. Теорія та практика націоналістичної пропаганди в роки Другої світової війни. *Літопис Волині*. 2019. Вип. 21. С. 126–131.
158. Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія. Луцьк: Волин, нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 412 с.
159. Листівка ОУН – «Не підемо в колгоспи». URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/16134?locale=ua> (дата звернення: 02.09.2021).
160. *Літопис УПА*. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. Нова серія / упоряд. О. Іщук, С. Кокін. Київ; Торонто, 2007. Т. 9. 912 с.
161. *Літопис УПА*. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1948. Кн. третя: 1948 / упорядники: В. Лозицький, К. Абрамова, І. Павленко, А. Кентій. Київ, 2003. Т. 6. 514 с.
162. *Літопис УПА*. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. Кн. друга: 1946–1947 / упорядники: В. Лозицький, І. Павленко, А. Кентій. Київ, 2003. Т. 5. 576 с.
163. *Літопис УПА*. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. Нова серія / упорядники: О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. Київ; Торонто: Вид-во Літопис УПА, 2001. Т. 3. 648 с.
164. *Літопис УПА*. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ (1943–1959). Кн. 1: (1943–1945). Нова серія / А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. Київ; Торонто, 2002. Т. 4. 596 с.
165. *Літопис УПА*. Видання Головного Командування УПА. Нова серія / упоряд. О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. Київ; Торонто, 1995. Т. 1. 480 с.

166. *Літопис УПА*. Волинь і Полісся: німецька окупація. Т. 2. Кн. 2. Торонто: Літопис УПА, 1990. 260 с.
167. *Літопис УПА*. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944: док. і матеріали. Нова серія / упорядники: О. Вовк, І. Павленко. Київ; Торонто, 1999. Т. 2. 722 с.
168. *Літопис УПА*. Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942–грудень 1943 рр.). Нова серія / упорядник В. Ковальчук. Київ; Торонто, 2007. Т. 11. 831 с.
169. *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946 рр. / упорядники: О. Вовк, С. Кокін С. / ред. вид.: О. Вовк О. Київ; Торонто, 2006. 1448 с.
170. *Літопис УПА*. Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 1: Початки УПА; док. і матеріали / відп. ред. Є. Штендера; співред. П. Потічний. 3-тє вид. Торонто, 1989. 256 с.
171. Марчук І. Структура ОУН на Волині у період Другої світової війни *Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху*. Львів: Вид-во «Коло», 2004. Зб. 3: до 75-ліття Організації Українських Націоналістів. С. 196–204.
172. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. Мюнхен: [б. в.], 1953. 319 с.
173. Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.): монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 260 с.
174. Нариси історії Волинської обласної партійної організації / авт. кол.: П. А. Борковський, Н. В. Бурчак, Б. Й. Заброварний та ін.; редкол.: Є. А. Поліванов та ін. 2-ге вид., переробл. і доповн. Львів: Каменяр, 1981. 250 с.
175. Небесний В. ОУН – ярмарок по продажу шпигунів. Львів: Кн.-журн. вид-во, 1962. 56 с.

176. Неотвратимое возмездие: по материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок / сост.: М. Е. Карышев. Москва: Воениздат, 1987. 360 с.
177. Омельчук Ю. Змова (про зрадницькі дії українських буржуазних націоналістів у 1941–1944 рр. на Ровенщині). Львів: Каменяр, 1967. 148 с.
178. ОУН і УПА в 1944 році: документи: у 2 ч. Ч. 1 / упорядники: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук; відп. ред.: С. Кульчицький. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2009. 292 с.
179. ОУН і УПА в 1944 році: документи: у 2 ч. Ч. 2 / упорядники: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2009. 256 с.
180. ОУН і УПА в 1945 році: зб. док. і матеріалів: у 2 ч. Ч. 2 / упорядник: Веселова О. М. (відп. упорядник), Гриневич В. А., Сергійчук В. І. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2015. 366 с.
181. ОУН–УПА в Беларусі. 1939–1953 гг.: док. и материалы / редкол.: В. И. Адамушко и др. Минск: Выш. шк., 2012. 2-е изд. 528 с.
182. Пагіря О. Структура, форми та види пропаганди в УПА. URL: <https://museumterror.com/publications/структура-форми-та-види-пропаганди-в-у/> (дата звернення: 07.11.2021).
183. Партизанские формирования Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – июль 1944): краткие сведения об орг. структуре партиз. соединений, бригад (полков), отрядов (батальонов) и их личном составе / автор. кол.: Манаенков А. Л., Горелик Е. П., Маркова А. Ф. и др. Минск: Белорусь, 1983. 765 с.
184. Пась Н. Олександр Білецький і Григорій Жукович – борці за вільну Україну. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині*. Луцьк, 2017. С. 180–185.
185. Пась Н. Синьо-жовте знамено в історії Каменя-Каширського і долях людей. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України і Волині*: наук. зб. Вип. 64. Луцьк, 2017. С. 255–257.

186. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія / Центр дослідж. визвольного руху. Львів: Часопис, 2012. 592 с.
187. Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України. *Український історичний журнал*. Київ, 2004. № 5. С. 81–95.
188. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 рр. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2004. 598 с.
189. Патриляк І. Служба безпеки ОУН. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sluzhba_bezpeky (дата звернення: 09.01.2023).
190. Петрушевич О. Взаимодействие польского подполья с советскими партизанами в обороне польского населения от действий отрядов украинских националистов на Волыни в 1943 году. Забытый геноцид: «Волынская резня» 1943–1944 годов: сб. док. и исслед. Минск, 2008. С. 91–117.
191. Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943 / Ідея, вибір, редактор: Олександра Зінчук. Люблін: Stowarzyszenie «Panorama Kultur», 2012. 399 с.
192. Польова З. Є. Основні фактори військового протистояння між радянським тоталітарним режимом та українським націоналістичним підпіллям в Західній Україні (1944–1947 рр.). *Вісник Львівського університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2003. № 474. С. 87–95.
193. Пушук І. А. Волиняни про «Волинь–43»: українська пам'ять про польську експансію на український північний захід у 1938–1944 рр.: усноісторичний аспект. Волинська область, Рівненська область, Південна Волинь (Кременеччина), Берестійщина, Підляшшя, Холмщина. Луцьк: Волиньполіграф, 2017. 1064 с.
194. Реабілітовані історією. Волинська область: у 27 т. Кн. 1 / обл. ред. кол.: О. І. Курилюк, М. М. Кучерепа та ін. Луцьк, 2010. 976 с.

195. Русский архив: Великая Отечественная. Т. 20 (9): Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Москва: ТЕРРА, 1998. 668 с. URL: [http://militera.lib.ru/docs/da/ra-vov_20\(9\)/index.html](http://militera.lib.ru/docs/da/ra-vov_20(9)/index.html) (дата звернення: 25.05.2022).
196. Рябенко С. «Рудий» у полоні. Як чекісти намагались використати командира УПА до і після смерті». *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/12/15/151803/>
197. Савчук П. Камінь-Каширський район в Другій світовій війні. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край*. Луцьк, 1988. С. 275–276.
198. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. *Нові документи і матеріали*. Київ: [б. в.], 1998. 941 с.
199. Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. *Нові документи і матеріали*. Київ: Дніпро, 1996. 496 с.
200. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. *Документи з українських архівів і польські публікації*. Київ: Укр. вид. спілка, 2003. 576 с.
201. Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС–НКДБ під виглядом ОУН–УПА. Вид. друге, доповн. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. 184 с.
202. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь 1939–1955. Київ: Укр. вид. спілка, 2005. Т. 2. 840 с.
203. Сидорук І. Родина Білецьких і українська культура. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині*. Луцьк, 2017. С. 185–186.
204. Сливка Ю. УПА і українсько-польське протистояння. Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. *Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни*. Львів: Мс, 2003. С. 109–126.
205. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів: Центр досліджень визвольного руху; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. 384 с.

206. Сухих А. Боротьба за продовольство як форма протистояння між українськими повстанцями та радянськими партизанами у 1943 – на початку 1944 рр. (на прикладі військової округи УПА «Заграва»). *Військово-науковий вісник*. Львів, 2015. Вип. 24. С. 60–73.
207. Сухих А. Початок ескалації протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Острог, 2018. Вип. 27. С. 117–125.
208. Сухих А. Ю. Протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині у роки німецької окупації (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. ун-т «Острозька академія». Острог, 2019. 367 с.
209. Сямашка Я. Армія Краёва на Беларусі. Мінськ: «Хата», 1994. 272 с.
210. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / упорядник і авт. комент. І. Пушук; [за заг. ред. Я. П. Федорчука]. Луцьк: Твердиня, 2011. 333 с.
211. Трофимович В., Сухих А., Трофимович Л. Идеологическое противостояние советских партизан и украинских повстанцев на Волыни в 1942–1944 гг. *Вестник Томского государственного университета*. 2019. № 448. С. 160–171.
212. У пошуках правди. *Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки*: зб. матеріалів міжнар. наук. конф. Луцьк, 20–23 трав. 2003 р. / упорядники: В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Мокпиця, В. І. Гребенюк. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 536 с.
213. У тіні Волині? Історія vs пам'ять / Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016. 162 с.
214. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: хроника событий / ред. кол.: Клоков В. И. Киев: Политиздат Украины, 1985. 618 с.

215. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: документы: в 2 т. Т. 1: 1939–1943 / под ред. А. Н. Артизова. Москва: РОССПЭН, 2012. 878 с.
216. Українська РСР в Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941–1945 рр. В 3-х т. Т. 2: Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни. Київ: Вид-во політ. літ. України, 1968. 520 с.
217. Українська РСР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. В 3-х т. Т. 1: Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому у війні. Київ: Вид-во політ. літ. України, 1967. 544 с.
218. Українська РСР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. В 3-х т. Т. 3: Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни. Київ: Вид-во політ. літ. України, 1969. 455 с.
219. Ус С. Хроніка Волинського Полісся. Події 1944–1954 років. Луцьк: Надстир'я, 2019. Т. 1. 204 с.
220. Ухач В. Протистояння ОУН (б), УПА з карально-силовими органами радянського режиму у період 1946–1949 років: візії сучасних українських істориків. *Збірник наукових праць*. Вип. 142. С. 169–172.
221. Ухач. В. «Геноцидна» інтерпретація українсько-польських взаємин в 1943–1944 роках у візіях сучасних дослідників (історико-правовий аспект). *Актуальні проблеми правознавства*. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. Вип. 3 (11). С. 41–46.
222. Федоров О. Остання зима. Київ: Вид-во політ. літ. України, 1976. 323 с.
223. Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну / Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016. 304 с.
224. Хитрик М., Хитрик В., Хитрик Д. Повернуті із забуття: *Довідник репресованих жителів Камінь-Каширського району. 1939–1956 роки*. Луцьк: Надстир'я, 2019. 370 с.

225. Шевцов Ю. Военны последствия «Волынской резни»: создание УПА и сдерживание советского партизанского движения. *Забутый геноцид: «Волынская резня» 1943–1944 годов: сб. док. и исслед.* Минск, 2008. С. 119–141.
226. Шуйчик В. Короткий нарис історії села Хотешів. Луцьк: [б. в.], 2006. 76 с.
227. Шуйчик В. Хотешів у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України.* Луцьк, 2006. С. 78–85.
228. Ясяк Марек. Поляки в радянському партизанському русі в роки Другої світової війни. *Україна–Польща: важкі питання.* Луцьк: ВМА «Терен», 2004. Т. 9. С. 184–205.
229. Filar W. Działalność OUN–UPA na Wołyniu w latach 1939–1945. *Dzieje podkarpacia.* Т. III. Krosno, 1999. S. 210–236.
230. Filar W. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w Drugiej Wojnie Światowej. Warszawa, 1999. 150 s.
231. Filar W. Wołyń 1939–1944. *Historia, pamięć, pojednanie.* Rytm, 2009. 272 s.
232. Kaczyński A. R. Sowietyzacja Wołynia 1944–1956. Warszawa: IPN, 2022. 336 s.
233. Koprowski Marek A. Między Bugiem a Styrem. Biały Dunajec – Ostróg, 2008. 268 s.
234. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Warszawa: Wydawca: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, 2006. 728 s.
235. Wołyń 1943: Ludobójstwo Polaków na Wołyniu 1939–1945 Świadcstwa. Gdańsk, 2019. 80 s. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Wolyn_foldermini.pdf (дата звернення: 18.10.2022).

3. Преса

236. Багрянний А. В Олексіївці миряться з саботажниками. *Ленінським шляхом.* 1945. 10 верес. С. 2.

237. Багрянний А. Розгромити куркульський саботаж в селі Набрусці. *Ленінським шляхом*. 1945. 16 верес. С. 2.
238. Берекета Б. Карасин. *Радянська Волинь*. 1984. 25 груд.
239. Богданьок В. Люди звинувачують. *Радянська Волинь*. 1983. 12 квіт. С. 3.
240. Величко І. Як баба Харитиня повернула «голобським» полякам історію. *Полісся*. 2020. 28 трав. С. 7.
241. Говорять люди. *Наш фронт*. 1943. 1 лип. Ч. 1. С. 4. URL: <https://www.libraria.ua/numbers/295/9427/> (дата звернення: 05.12.2022).
242. Горіли села... палали [минає 60-та річниця з дня спалення сіл Карасин, Карпилівка, Стобихівка, Радошинка]. *Полісся*. 2003. 28 жовт. С. 7.
243. Данилюк В. Бої за Камінь-Каширський тривали практично всю війну. *Віче*. 1996. 4 лип. С. 7.
244. Донецький Н. Куркуль – саботажник в ролі голови сільради. *Ленінським шляхом*. 1945. 24 верес. С. 2.
245. Дунаєць В. Безсмертя майора. *Молодий ленінець*. 1968. 17 жовт. С. 2.
246. Дунайчук П. Я повернувся до чесної праці. *Ленінським шляхом*. 1945. 8 квіт. С. 2.
247. Жукович А. На крутих і колючих стежках. *Народна трибуна*. 1993. 16 квіт. С. 6.
248. Зустріч з містом моєї юності. *Радянське Полісся*. 1989. 14 верес. С. 3.
249. Каліщук С. Переможний бій УПА з німецькими загарбниками у 1943 році біля села Пнівне Камінь-Каширського району на Волині. *Наше місто*. 2007. 20 верес. С. 13.
250. Капітула І. Вшанували повстанців в урочищі Зарічки. *Ратнівщина*. 2017. 19 жовт. С. 3.
251. Капітула І. Поліська столиця УПА. *Волинь нова*. 2008. 12 лют. С. 7.
252. Кмецинський В. Стохід палає. *Радянське Полісся*. 1988. 2 лип. С. 3.
253. Кмецинський В. Стохід палає. *Радянське Полісся*. 1988. 14 черв. С. 3.
254. Корсак І. Останній схрон. *Радянське Полісся*. 1978. 20 лист. С. 2, 4.
255. Корсак І. За вашу і нашу свободу. *Радянське Полісся*. 1977. 30 серп. С. 2.

256. Корсак І. Криваві стежки запроданців. *Радянське Полісся*. 1980. 20 трав. С. 3.
257. Корсак І. Під знаком хреста і тризуба. *Радянська Волинь*. 1978. 24 січ. С. 3.
258. Корсак І. Союз хреста і свастики. *Радянське Полісся*. 1976. 26 жовт. С. 3.
259. Корсак І. Хлібом зради годовані. *Радянське Полісся*. 1979. 29 берез.
260. Кривава розправа у 1944-му... URL: <http://polissia.net/?p=1442> (дата звернення: 16.01.2023).
261. Лис В. Правда про націоналізм. Кривава тінь зрадника. *Радянська Волинь*. 1987. 23 жовт. С. 2, 3.
262. Літвінов І. Добити рештки націоналістичних банд. *Ленінським шляхом*. 1945. 8 квіт.
263. Літовчук А. За лінією фронту. *Радянська Волинь*. 1957. 13 верес. С. 3.
264. Мадзюк Ф. Суд пам'яті. *Молодь України*. 1987. 1 лист. С. 2, 3.
265. Мірошник М. Вирок один – прокляття довічне. *Радянське Полісся*. 1981. 3 лют. С. 3.
266. Навіки прокляті народом. *Радянське Полісся*. 1963. 21 лист. С. 2.
267. Подолати відставання в хлібозаготівлях. *Ленінським шляхом*. 1945. 10 верес. С. 3.
268. Поліський П. Історія наша написана кров'ю. Коротка розмова з вояком УПА. *Полісся*. 2001. 2 черв. С. 1.
269. Приймак О. У Камені була своя республіка. *Сім'я і дім*. 2012. 27 верес. – 3 жовт. С. 8.
270. Пташник Б. Кривавий квітень Підбороччя. *Полісся*. 2003. 3 черв. С. 2.
271. Пугач Т. Пнівне і УПА. *Полісся*. 2002. 3 верес. С. 3.
272. Романюк Н. Верхи палили дванадцять фашистських літаків. *Вісник+К*. 2016. 22 верес. С. 17.
273. Романюк Н. Месник чи бандит? *Україна молода*. 2016. 7 жовт. С. 15.
274. Романюк Н. Справжніх повстанців бачив у 1943. *Віче*. 2013. 10–16 жовт. С. 9.

275. Романюк Н. Хто війну тямить, той кликати її не буде. *Україна молода*. 2015. 27 трав. С. 7.
276. Сидько В. Кров людська не водиця... *Молодий ленінець*. 1987. 22 жовт. С. 2, 4.
277. Синенко Л. Із вовчої зграї. *Червоний прапор*. 1987. 22 жовт. С. 3.
278. Сімонов О. Чекісти у Велику Вітчизняну. *Радянське Полісся*. 1985. 14 лют. С. 3.
279. Степанюк Т. 75 років тому вояки УПА захопили Камінь-Каширський. *Волинь*. 2018. 16 серп. С. 12.
280. Сусик В. Дзвони пам'яті лунають тривожно. *Радянське Полісся*. 1989. 28 груд. С. 3.
281. Федорович О. Живе пам'ять про спалені села. *Полісся*. 2013. 5 лист. С. 1, 3.
282. Федорович О. Майдан – болем оповита таємниця. *Полісся*. 2018. 10 трав. С. 5.
283. Ференчук М. Їх справжнє обличчя. Націоналізм без маски. *Нове життя*. 1983. 29 берез. С. 3.
284. Хроніка воєнних літ. *Радянське Полісся*. 1984. 18 квіт. С. 2.
285. Чирко Л. Кличуть спалені села. Нарис. *Радянське Полісся*. 1982. 16 груд. С. 3.
286. Чирко Л. Кличуть спалені села: нарис. *Радянське Полісся*. 1982. 18 груд. С. 3.
287. Чуйко Я. Бій за Камінь-Каширський. *Волинь-нова*. 2008. 14 жовт. С. 7.
288. Шлях ганьби і безчестя. *Радянське Полісся*. 1979. 27 лют. С. 3.
289. Шмигін М. Фашисти поливали людей розпеченим свинцем, а партизани різали пилками. *Вісник+К*. 2014. 8 трав. С. 12.
290. Янушевський А. Совам сонця не бачити. *Радянське Полісся*. 1979. 15 трав. С. 3.
291. Mańkowski Z. 27. Wołyńska. *Kamena. Kwartalnik Kresowy*. 1991. № 1. S. 47–48.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Список добровольців із числа сільського керівництва,
котрі перейшли в УПА**

Прізвище	Село	Посада	Дата вступу в УПА
Літвінчук	Яномисль	голова с/р	26 липня 1944 р.
Ніщик	Раків Ліс	голова с/р	9 серпня 1944 р.
Андрусь	Олександрія	заст. с/г	14 серпня 1944 р.
Шворак	Сошично	голова с/р	24 серпня 1944 р.
Ковальчук	Полиці	голова с/р	31 серпня 1944 р.
Балицький (Балецький)	Стобихва	голова с/р	05 серпня 1944 р.
Осадчук Юхим	Стобихва	голова с/р	15 серпня 1944 р.
Решетовський Тимофій Данилович	Грудки	секретар с/у	1944 р.
Сахарук Семен Павлович	Карасин	секретар с/у	1944 р.

Джерело: складено на основі архівних даних та наукової літератури⁶⁷⁷.

⁶⁷⁷ Архів УМВС у Волинській обл. Ф. 5. Оп. 1п. Спр. 1611. Арк. 3 зв.; Див.: Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 4. Арк. 26; Бондарчук А. Вк. пр. С. 320.

Список ліквідованих націоналістичних боїв у 1945–1951 рр.

Назва боївки	Район дій	Строк ліквідації	Район ліквідації	К-сть ліквідованих	Затриманих	Ким ліквідовано
1	2	3	4	5	6	7
Степового	Камінь-Каширський р-н	Листопад 1945 р.	Камінь-Каширський і Любешівський р-ни	7	10	
Збруча		20 грудня 1945 р.	Камінь-Каширський р-н	6	4	
Мручко	Села Довга Нива, Ольбле Ляцьке, Раків Ліста ін.	1 липня 1946 р.	Камінь-Каширський р-н	4		6 рота 169-го стрілецького полку, РВ МВС
Саша	Полиці, Яномисль, Гута-Боровенська, Яйно	1 липня 1946 р.		6		6 рота 169-го стрілецького полку, РВ МВС
Голуб	Верхи, Яйно, Стобихва	1 липня 1946 р.		5		5 рота 169-го стрілецького полку, РВ МДБ, МВС.
Дубовий	Радошинка, Стобихово, Карасин, Карпилівка	1 липня 1946 р.		12		5 рота 169-го стрілецького полку, РВ МВС, РВ МДБ

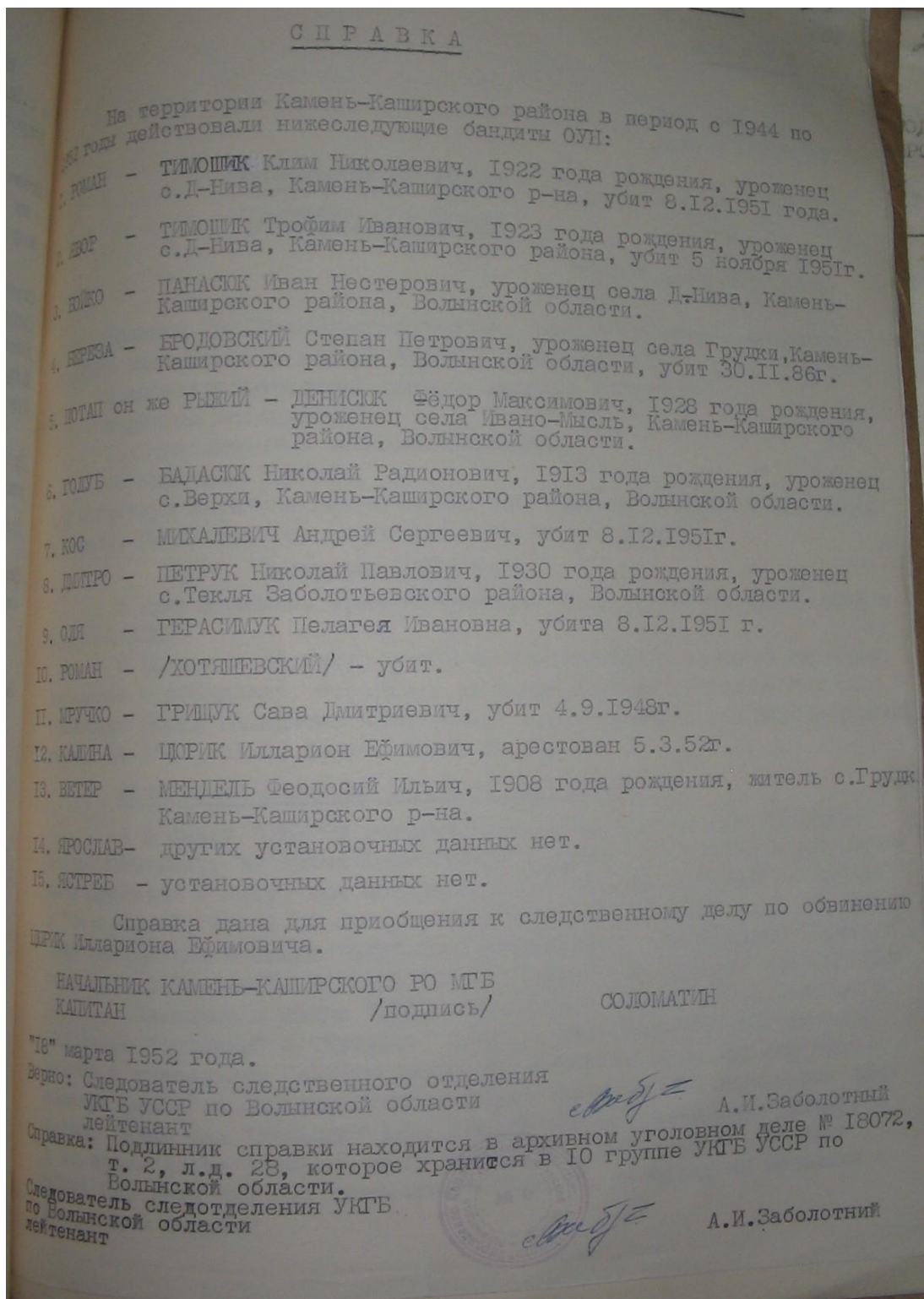
Продовження додатка Б

1	2	3	4	5	6	7
<i>Мручко</i> (Гришук С. ліквідований у вересні 1948 р.)		1 грудня 1948 р.		3		РВ МДБ 2 – Н (Горячев М.)
<i>Івашко</i> (Мельник С.) Створена в 1947 р.	Гута-Борovenська	Лютий 1949 р.			11	МДБ
Гриц, моряк (Котик Г.) Створена в 1947 р.	Личини	Лютий 1949 р.			8	МДБ
<i>Дубовий, Дмитро</i> , (Тюбай Й.) Створена в 1944 р.		23 січня 1949 р.		3		
<i>Лиско</i> (Кондратюк В.)	Сошично	5 листопада 1949 р.				Камінь-Каширським РВ МДБ
<i>Столяр</i> (Кондратюк Ф.)	Сошично	5 листопада 1949 р.				Камінь-Каширським РВ МДБ
<i>Рижий</i> Створена в 1948 р.		Квітень 1950 р.			5	
<i>Орел</i> (Трусевич) Створена в 1947 р.		Лютий 1950 р.			6	
<i>Атаман</i> Створена в 1949 р.		Березень-квітень 1951 р.			6	

Джерело: створено за матеріалами Галузевого архіву Служби безпеки України⁶⁷⁸.

⁶⁷⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 227. Арк. 196; Спр. 418. Арк. 3, 4; Спр. 985. Арк. 13, 14; Спр. 1023. Арк. 47, 48, 101; Спр. 1422. Арк. 64, 110; Спр. 1643. Арк. 119; Спр. 1887. Арк. 7, 8.

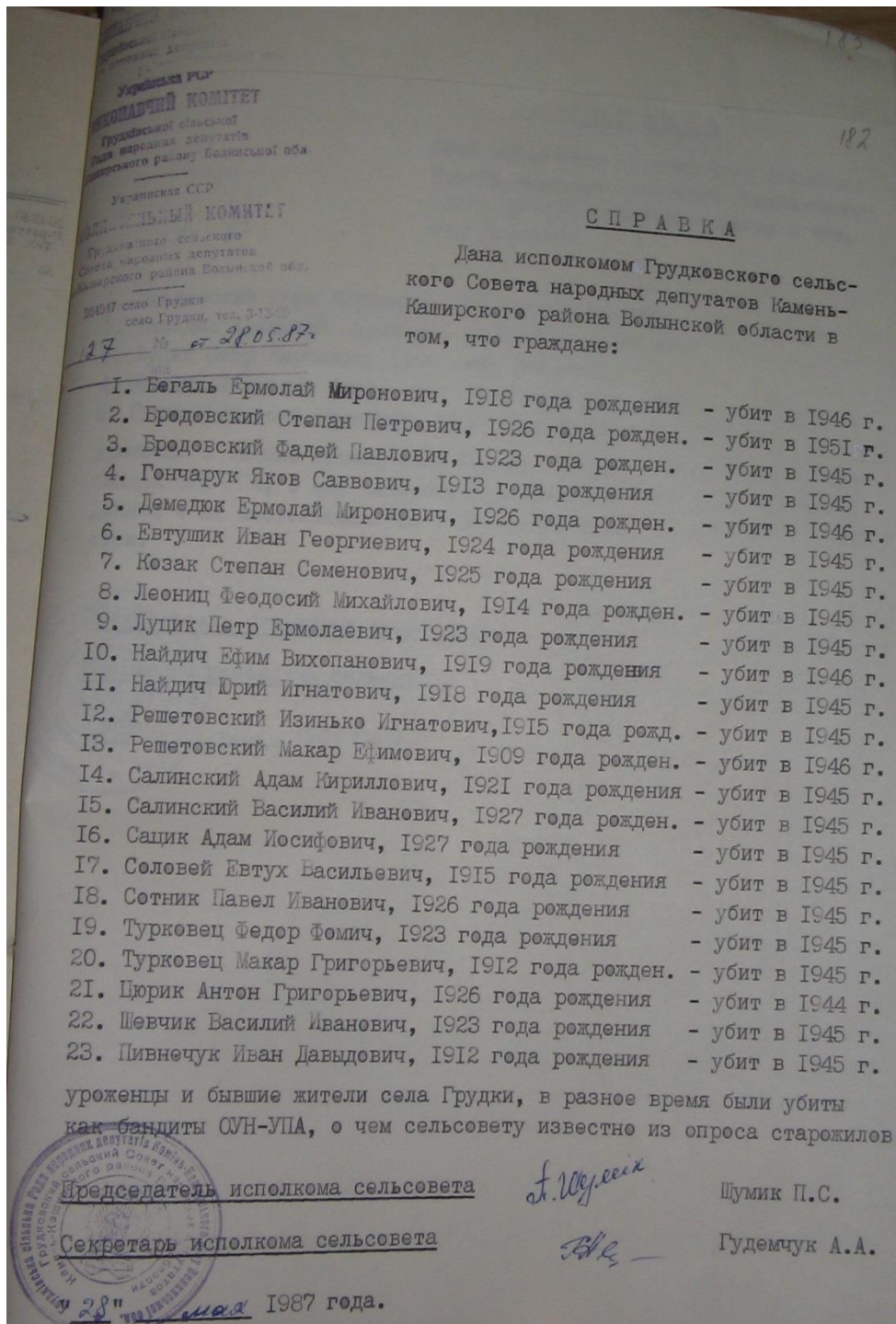
**Учасники ОУН, які діяли на території Камінь-Каширського району
в 1944–1952 рр.**

Джерело: з архівно-кримінальної справи «Гончарука Івана»⁶⁷⁹.

⁶⁷⁹ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 4. Арк. 107.

**Ліквідовані учасники націоналістичного підпілля на території
Камінь-Каширщини в 1944–1945 рр.**

Джерело: з архівно-кримінальної справи Івана Гончарука⁶⁸⁰.

⁶⁸⁰ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 13017. Т. 5. Арк. 182.

Акт затримання Катерини Панасюк

Акт затримання.

13го асередя 1947 года с. Радошчина

Я, оцердунопомогенный камень-каширского Ролыб
лейтенант Негребецкий имея данные о месте укрыва-
тельства банднособности районного проводника ОУН "Дубового"
Панасюк Екайерина Иватовна в селе Радошчина, камень-
каширского района, Волынской обл.

13го асередя 1947 года я совместно с группой бойцов
отрядного батальона Сипук, Сипук и Клодгин
также вахитер Ролыб Умцов прибыли к месту
укрывательства последней.

Три подгоне войсковой группы к дому Панасюк Екайе-
рины Иватовны я Олду. Ролыб м. м. Негребецкий зашли
как сестра Панасюк Екайерина Иватовна - Панасюк Мария
Иватовна вбежала в дом, откуда сразу вывела ее
сестра Панасюк Е. И. и направилась бегать в направлении
других домов. Видя это я Олду. Ролыб Негребецкий
приняли меры осидловить Панасюк около стой, однако
последняя продолжала бегать, после чего мной Негребецкий
было произведено ввезе два автомобильных одиночных выстрела.

Панасюк Екайерина Иватовна после этого осидла-
на была и задержана за чем доставлена в камень-
каширский Ролыб

Подписали:
Олду. Р. К. Каширского Ролыб
м. м. Негребецкий
Вахитер Ролыб Умцов / Умцов /
Бойцы: Сипук / Сипук /
Сипук / Сипук /
Негредук / Клодгин /

Задержанная: Панасюк Катя Ю

Джерело: за матеріалами Архіву Служби безпеки України у Волинській області⁶⁸¹.

⁶⁸¹ Архів УСБУ у Волинській обл. О. Ф. Спр. 5703. Арк. 7.

Микола Бадасюк (Голуб)

Джерело: з фондів Архіву Служби безпеки України у Волинській області.

Родина учасника націоналістичного підпілля Єва Гончарука

Висилаїм Тееву
Дети: Єрошокартотку
Гакъ
Колъ
Торъ
Мешка

Джерело: особистий архів здобувача.

Біографія Єва Гончарука

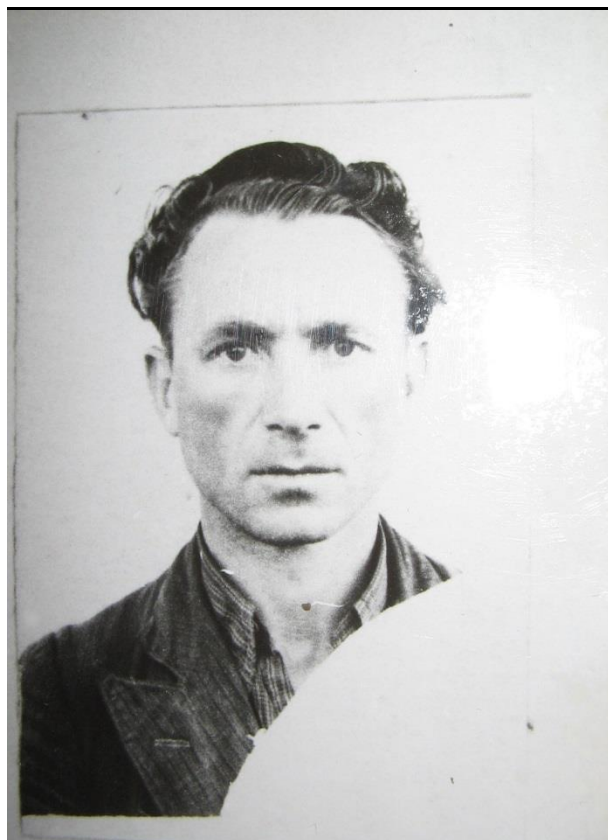
Гончарук Єв Савелєвич
 12. III. 18 года
 Умер Чабучета 1972 года (1959 года)
 в сел. Дукотка Днепропетровская
 (в ст-це о смерти он уже Савваки)
 Воевал он 1940-45 год
 (стрелок 39 стрелк дивизии -
 ест. артиллер. убито-попущенной
 картошкой)
 После войны вернулся на
 родину, женился и имел сына
 Василия. Первая жена умерла.
 Второй раз женился 20.11.1953
 на Гурьевской Софросиме
 Ковальке (1925 года р-а)
 Совместные дети родились:
 Коля - 1947 г.р.
 Таня - 1948 г.р.
 В 50-ые годы их семья и еще
 где-то 10 семей переехали из Дукот-
 ки в Днепропетровскую область,
 воссоздавая колхоз "Дизант"
 и в нем же не только, в колхозе
 работал конюхом.

На Днепропетровщине родился
 оставшийся брат Петя (умер
 маленьким), Анатолий 1952 г.р.,
 Михаил 1954 г.р. (умер, погиб в 21 год
 после ареста 3.04.76 года), Григорий
 1958 г.р. (умер 2019), Валентина 1967 г.р.
 Сестра Василия (от первого брака),
 повзрослев уехала учиться в добру-
 кий, потом переехала в Кировь,
 откуда била его жена, потом
 переехала в г. Ташкент. Свое
 время они потеряли давно,
 хотя он и приезжал в Дукотку
 по несколько раз...

Также известен брат
 сестры Давыд и мучна
 Тереза, а также их сына
 Семья.

Да, о старшем брате Якове
 мама помнит только то, что
 у него тоже был сын и мой
 отец ранее был на его свадьбе
 или свадьбе, т.е. била в
 отпуске в этот период времени,
 на родине.

Джерело: особистий архів здобувача.

Іван Гончарук (Лісовий), розстріляний у 1989 р.

Джерело: архівно-кримінальна справа «Гончарук І.»

Іларіон Цюрик (Калина), український підпільник

Джерело: архівно-кримінальна справа «Цюрик І.».

**Родини учасників визвольного руху,
виселені за приналежність до ОУН й УПА**

М. Должко

О. Кузьмич

І. Ратнюк

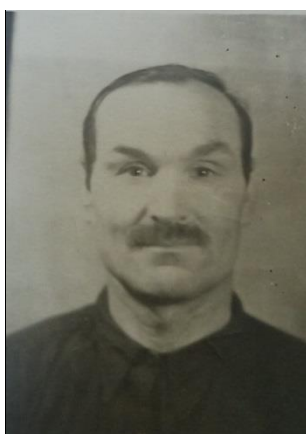
П. Кузьмич

О. Коник

А. Ратнюк

І. Царук

К. Гоцик

Є. Царук

А. Гоцик

В. Царук

О. Царук

А. Цурик

М. Гоцик

Є. Мельничук

Джерело: з фондів Архіву УМВС у Волинській області.